

60 - річчя розгрому
ІНОЗЕМНОЇ ВОЄННОЇ ІНТЕРВЕНЦІЇ ТА ВНУТРІШНЬОЇ
КОНТРРЕВОЛЮЦІЇ НА УКРАЇНІ

УКРАЇНСЬКИЙ
ІСТОРИЧНИЙ
ЖУРНАЛ

10

КИЇВ-1980

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Ю. Ю. Кондуфор (головний редактор), Ю. В. Бабко, П. Л. Варгатюк, В. К. Василенко, В. О. Замлинський (заст. головного редактора), П. М. Калениченко, А. Ф. Кізченко, М. В. Коваль (заст. головного редактора), М. Ф. Котляр, В. В. Кузьменко, М. Н. Лещенко, І. М. Мельникова, Л. П. Нагорна, А. В. Санцевич, Ф. П. Шевченко, А. М. Шлепаков, П. М. Шморгун

Відповідальний секретар редакції Г. Я. Туранська

Адреса редакції
252001, Київ-1, вул. Кірова, 4,
Телефон 29-62-34

Художній редактор *Б. В. Сушко*
Технічний редактор *І. Ф. Міхалкіна*
Коректор *Г. С. Божок*

Здано до набору 5.09.80. Підп. до друку 23.10.80. БФ 32000. Формат 70×108^{1/16}. Вис. друк. 5м. друк. арк. 14,0. Обл.-вид. арк. 15,23. Тираж 4555 прим. Зам. К-119

Видавництво «Наукова думка», 252601, Київ, МСП, Репіна, 3.
Друкарня видавництва «Київська правда», 252030, Київ-30, вул. Леніна, 19.

«УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ», № 10, (235), 1980, октябрь. (На українском языке).
Научный журнал Института истории Академии наук Украинской ССР. Института истории партии при ЦК Компартии Украины — филиала Института марксизма-ленинизма при ЦК КПСС. Основан в 1957 г. Выходит 12 раз в год. Адрес редакции: 252001, Киев-1, ул. Кирова, 4. Типография издательства «Київська правда», 252030, Киев-30, ул. Леніна, 19.

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

№ 10 (235)

ЖОВТЕНЬ

1980

Науковий журнал
Заснований 1957 р.
Виходить щомісяця

ОРГАН ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР,
ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ ПАРТІЇ ПРИ ЦК КОМПАРТІЇ УКРАЇНИ —
ФІЛІАЛУ ІНСТИТУТУ МАРКСИЗМУ-ЛЕНІНІЗМУ ПРИ ЦК КПРС

КИЇВ

«НАУКОВА ДУМКА»

З М І С Т

СТАТТІ

Назустріч XXVI з'їзду КПРС.

Актуальні проблеми комуністичного будівництва

- Постолєнко Ф. Г. (Херсон), Яремченко М. В. (Харків). Діяльність партійних організацій України по вихованню трудової дисципліни у виробничих колективах в умовах розвинутого соціалізму 5

* * *

- Маковська Н. В., Шаповал Ю. І. Ленінська програма виховання радянської молоді 14

*60-річчя розгрому іноземної воєнної інтервенції
та внутрішньої контрреволюції на Україні*

- Гошуляк І. Л., Солдатенко В. Ф. Комуністична партія на чолі боротьби трудящих за захист завоювань Великого Жовтня (1918—1920 рр.) . . . 22
Шусь О. М. Воєнна єдність трудящих Росії та України (1918—1919 рр.) . . 37

ПОВІДОМЛЕННЯ

- Тимченко Ж. П. Радянські жінки в роки громадянської війни 49
Бойко О. Д. Ради — організатори допомоги трудящих України фронту (1920 р.) 59
Вовк Т. А. Збройна боротьба трудящих України в тилу денікінської армії Терещенко Ю. І. Політика «воєнного комунізму» на Україні (1919—1921 рр.) 75
Гриценко А. П. Заходи Комуністичної партії та Радянського уряду РСФРР по налагодженню роботи залізниць України 86
Хорошайлов М. Ф. Діяльність комуністів Донбасу на завершальному етапі громадянської війни 96

* * *

- Пікущий І. П. (смт Казанка Миколаївської обл.). Діяльність партійних організацій України по поширенню передового досвіду в сільському господарстві (1966—1971 рр.) 103

З історії атеїзму на Україні

- Мигович І. І. Уніатство — джерело ворожнечі між народами 109

**ЛЕКЦІЇ І КОНСУЛЬТАЦІЇ ЗА ТЕМОЮ МЕТОДОЛОГІЧНОГО СЕМІНАРУ
«ЗРОСТАННЯ КЕРІВНОЇ РОЛІ КОМУНІСТИЧНОЇ ПАРТІЇ —
ЗАКОНОМІРНІСТЬ БУДІВНИЦТВА СОЦІАЛІЗМУ І КОМУНІЗМУ»**

Василенко В. К. Зростання керівної ролі Комуністичної партії у класовій боротьбі пролетаріату, у будівництві соціалізму і комунізму 119

НАШ КАЛЕНДАР

Верстюк В. Ф. 60-річчя І Всеукраїнського з'їзду комітетів незаможних селян . 130

ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Мусієнко В. В. Ідейно-політична робота більшовиків у роки громадянської війни 133

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

Бевза О. І. (сmt. Вишневе Київської обл.). Г. І. Підлущкий. Моральне виховання учнів на уроках історії 141

Матвійчук М. М., Міщенко Г. П. Д. Ф. Григорович, В. А. Замлинский, В. Н. Немайть. Коммунистическая партия Украины в годы Великой Отечественной войны 142

Акопов М. А. Е. В. Примеров. Борьба партии за ленинское единство своих рядов (1921—1924) 144

Корольов Б. І., Осадчий Ю. Г. (Комунарськ). І. А. Зозуля, А. Ф. Суровий. Партійне керівництво профспілковим рухом на Україні в період громадянської війни 145

Гарчев П. І. (Сімферополь), Гончаренко М. Г. (Ворошиловград). П. Л. Варгатюк, И. Ф. Курас, В. Ф. Солдатенко. В. И. Ленин и большевистские организации Украины в Октябрьской революции 146

Кукель Е. М. (Дніпропетровськ), Позняков К. І. (Дніпропетровськ). А. М. Конев. Красная гвардия на защиту Октября 149

Борис В. О. (Львів), Стеблій Ф. І. (Львів). Мар'ян Тирович. Преса Галичини і Краківської республіки. 1772—1850. Порівняльні дослідження 151

Калениченко П. М., Любимський Л. О. (Львів). В рядах переможців . 152

Євтух В. Б., Гончар Б. М. В. А. Тишков. Освободительное движение в колониальной Канаде 153

* * *

Молодчиков О. В., Сороковська С. В. Показчик бібліографічних посібників з історії Української РСР (1966—1977 рр.) 154

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

Талан Є. П. ХІ засідання Комісії істориків СРСР і ЧССР 159

Георгій Львович Нікольников 160

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

*Навстречу XXVI съезду КПСС.
Актуальные проблемы коммунистического строительства*

- Постоленко Ф. Г. (Херсон), Яремченко Н. В. (Харьков). Деятельность партийных организаций Украины по воспитанию трудовой дисциплины в производственных коллективах в условиях развитого социализма . . . 5

* * *

- Маковская Н. В., Шаповал Ю. И. Ленинская программа воспитания советской молодежи . . . 14

*60-летие разгрома иностранной военной интервенции
и внутренней контрреволюции на Украине*

- Гошуляк И. Л., Солдатенко В. Ф. Коммунистическая партия во главе борьбы трудящихся за защиту завоеваний Великого Октября (1918—1920 гг.) . . . 22
Щусь О. И. Военное единство трудящихся России и Украины (1918—1919 гг.) . 37

СООБЩЕНИЯ

- Тимченко Ж. П. Советские женщины в годы гражданской войны . . . 49
Бойко Е. Д. Советы — организаторы помощи трудящихся Украины фронту (1920 г.) . . . 59
Вовк Т. А. Вооруженная борьба трудящихся Украины в тылу деникинской армии . . . 66
Терещенко Ю. И. Политика «военного коммунизма» на Украине (1919—1921 гг.) . . . 75
Гриценко А. П. Меры Коммунистической партии и Советского правительства РСФСР по налаживанию работы железных дорог Украины . . . 86
Хорошайлов Н. Ф. Деятельность коммунистов Донбасса на завершающем этапе гражданской войны . . . 96

* * *

- Пикущий И. П. (пгт Казанка Николаевской обл.). Деятельность партийных организаций Украины по распространению передового опыта в сельском хозяйстве (1966—1971 гг.) . . . 103

Из истории атеизма на Украине

- Мигович И. И. Униатство — источник враждебности между народами . . . 109

**ЛЕКЦИИ И КОНСУЛЬТАЦИИ ПО ТЕМЕ МЕТОДОЛОГИЧЕСКОГО СЕМИНАРА
«ВОЗРАСТАНИЕ РУКОВОДЯЩЕЙ РОЛИ КОММУНИСТИЧЕСКОЙ ПАРТИИ —
ЗАКОНОМЕРНОСТЬ СТРОИТЕЛЬСТВА СОЦИАЛИЗМА И КОММУНИЗМА»**

- Василенко В. К. Возрастание руководящей роли Коммунистической партии в классовой борьбе пролетариата, в строительстве социализма и коммунизма . . . 119

НАШ КАЛЕНДАРЬ

- Верстюк В. Ф. 60-летие I Всеукраинского съезда комитетов незаможных селян . . . 130

ИСТОРИОГРАФИЯ И ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ

- Мусиенко В. В. Идеино-политическая работа большевиков в годы гражданской войны . . . 133

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

- Бевза А. И. (пгт Вишневоє Киевской обл.). Г. І. Підлущкий. Моральне виховання учнів на уроках історії . . . 141

Матвийчук Н. М., Мищенко Г. П. Д. Ф. Григорович, В. А. Замлинский, В. Н. Немайты. Коммунистическая партия Украины в годы Великой Отечественной войны	142
Акопов М. А. Е. В. Примеров. Борьба партии за ленинское единство своих рядов (1921—1924)	144
Королев Б. И., Осадчий Ю. Г. (<i>Коммунарск</i>). І. А. Зозуля, А. Ф. Суровий. Партійне керівництво профспілковим рухом на Україні в період громадянської війни	145
Гарчев П. И. (<i>Симферополь</i>), Гончаренко Н. Г. (<i>Ворошиловград</i>). П. Л. Варгатюк, И. Ф. Курас, В. Ф. Солдатенко. В. И. Ленин и большевистские организации Украины в Октябрьской революции	146
Куксель Е. М. (<i>Днепропетровск</i>), Позняков К. И. (<i>Днепропетровск</i>). А. М. Конев. Красная гвардия на защите Октября	149
Борис В. А. (<i>Львов</i>), Стеблій Ф. И. (<i>Львов</i>). Мар'ян Тирович. Преса Галичини і Краківської республіки. 1772—1850. Порівняльні дослідження	151
Калениченко П. М., Любимский Л. А. (<i>Львов</i>). В рядах победителей	152
Евтух В. Б., Гончар Б. М. В. А. Тишков. Освободительное движение в Колониальной Канаде	153

* * *

Молодчиков А. В., Сороковская С. В. Показчик бібліографічних посібників з історії Української РСР (1966—1977 рр.)	154
---	-----

ХРОНИКА И ИНФОРМАЦИЯ

Талан Е. П. XI заседание Комиссии историков СССР и ЧССР	159
<u>Георгий Львович Никольников</u>	160

Статті

Назустріч XXVI з'їзду КПРС. Актуальні проблеми комуністичного будівництва

Ф. Г. ПОСТОЛЕНКО (Херсон), М. В. ЯРЕМЧЕНКО (Харків)

ДІЯЛЬНІСТЬ ПАРТІЙНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ УКРАЇНИ ПО ВИХОВАННЮ ТРУДОВОЇ ДИСЦИПЛІНИ У ВИРОБНИЧИХ КОЛЕКТИВАХ В УМОВАХ РОЗВИНУТОГО СОЦІАЛІЗМУ

Розв'язання грандіозних завдань по створенню матеріально-технічної бази комунізму вимагає мобілізації всіх матеріальних ресурсів і соціальних резервів соціалістичного суспільства, дальшого підвищення політичної і трудової активності всіх радянських людей, ефективного використання робочого часу.

Комуністична партія постійно дбає про ідейно-політичне, трудове і моральне виховання радянських людей. Виховання в трудових колективах свідомої дисципліни праці в умовах розвинутого соціалізму є однією з центральних ланок в ідеологічній роботі партії. У Програмі КПРС, у документах і матеріалах XXIII, XXIV і XXV з'їздів КПРС, постановах ЦК КПРС, доповідях і промовах Генерального секретаря ЦК КПРС, Голови Президії Верховної Ради СРСР товариша Л. І. Брежнєва¹ та інших керівників партії і уряду питанням виховання соціалістичної дисципліни праці приділено особливу увагу.

У 1979—1980 роках прийнято ряд документів партії і уряду, в яких значна увага приділяється питанням дисципліни праці. Серед них постанови ЦК КПРС «Про дальше вдосконалення господарського механізму і завдання партійних і державних органів», «Про дальше поліпшення ідеологічної, політико-виховної роботи», постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про поліпшення планування і посилення впливу господарського механізму на підвищення ефективності виробництва і якості роботи» і постанова ЦК КПРС, Ради Міністрів СРСР і ВЦРПС «Про дальше зміцнення трудової дисципліни і скорочення плінності кадрів у народному господарстві»². Ці документи є зразком нау-

¹ КПСС в резолюціях и рішеннях съездов, конференцій и пленумов ЦК, тт. 9—12; Брежнев Л. І. Ленінським курсом. Промови і статті. К., 1971—1979, тт. 1—7.

² Про дальше вдосконалення господарського механізму і завдання партійних і державних органів. Постанова ЦК КПРС від 12 липня 1979 року; Про поліпшення планування і посилення впливу господарського механізму на підвищення ефективності виробництва і якості роботи. Постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 12 липня 1979 року. К., 1979; Про дальше поліпшення ідеологічної, політико-виховної роботи. Постанова ЦК КПРС від 26 квітня 1979 року. К., 1979; Коммунист, 1980, № 2, с. 7—11.

кового, комплексного підходу партії до керівництва політичним, економічним і соціальним життям нашого суспільства.

Питання виховання і зміцнення соціалістичної дисципліни праці привертають увагу багатьох радянських учених і практиків. Проте ця проблема не знайшла належного висвітлення в історико-партійній літературі. Вихованню соціалістичної дисципліни у виробничих колективах присвячені популярні брошури, статті, авторами яких є переважно партійні, радянські і господарські працівники³. Автори не проводять узагальнюючих наукових досліджень з цього питання, але їх рекомендації, поради й побажання мають значну цінність. Ці праці присвячені в основному практиці і досвіду партійних організацій в справі зміцнення трудової дисципліни у виробничих колективах. Порівняно невеликий їх обсяг і хронологічні рамки не дають можливості ґрунтовно висвітлити ряд важливих питань, зв'язаних з вихованням соціалістичної дисципліни у виробничих колективах республіки в роки восьмої-десятої п'ятирічок.

Не претендуючи на вичерпне розроблення надзвичайно широкої і складної проблеми, автори цієї статті зробили спробу заповнити якоюсь мірою прогалини в дослідженні цієї теми. У ній розглядається діяльність партійних організацій України по вихованню соціалістичної дисципліни праці у виробничих колективах промислових підприємств на сучасному етапі.

В. І. Ленін учив, що успіхів у будівництві нового суспільства можна досягти лише за допомогою «дисципліни, організації, стрункого співробітництва на основі новітньої машинної індустрії, найсуворішого обліку і контролю»⁴. Він підкреслював новий характер соціалістичної дисципліни праці як дисципліни довір'я і організованості трудящих, дисципліни товариської, дисципліни поваги, дисципліни самостійності та ініціативи. У працях «Як організувати змагання?», «Чергові завдання Радянської влади», «Про «ліве» хлоп'яцтво і про дрібнобуржуазність», «Великий почин» та інших Володимир Ілліч сформулював наукові принципи, на яких будується соціалістична дисципліна праці. «Комуністична організація суспільної праці, до якої першим кроком є соціалізм, тримається і чим далі, тим більше триматиметься на вільній і свідомій дисципліні самих трудящих»⁵, — писав Володимир Ілліч. Він не раз зазначав, що нова дисципліна трудящих не прийде самопливом, виховання і зміцнення її — справа важка, складна, вимагає часу і великої роботи партії, держави, профспілок та інших громадських організацій. У статті «Від зруйнування вікового укладу до творення нового» В. І. Ленін писав: «Будувати нову дисципліну праці, будувати нові форми суспільного зв'язку між людьми, будувати нові форми і

³ Фролов А. В. Партийные организации и укрепление трудовой дисциплины. М., 1968; Ерофеев Ю. Н. Укрепление дисциплины труда в промышленности — важный участок партийной работы. — В кн.: Коммунисты и экономическая реформа. М., 1972; Горев В. К. НОТ и дисциплина труда. М., 1973; Сорока В. Е. Вопросы дисциплины труда в развитом социалистическом обществе. — Коммунист Украины, 1974, № 2; Северинов К. А. Слово о рабочей чести. Донецк, 1975; Моргул Ф. Т. Основные направления идейно-политической работы по воспитанию социалистической дисциплины труда. — В кн.: Социалистическая дисциплина труда: опыт, проблемы. М., 1975; Алферов М. С. Комплексное решение производственных и идейно-воспитательных задач. — Там же; Сонин М. Воспитание социалистической дисциплины труда. — Коммунист, 1975, № 10; Касьяненко Ф. П. Робочої зміни наставники. Таврія, 1978, та ін.

⁴ Ленін В. І. Головні завдання наших днів. — Повне зібр. творів, т. 36, с. 79.

⁵ Ленін В. І. Великий почин. Повне зібр. творів, т. 39, с. 13.

прийоми залучення людей до праці, це — робота багатьох років і десятиріч. Це — найвдячніша і найбагородніша робота»⁶.

Досвід соціалістичного і комуністичного будівництва в нашій країні повністю підтвердив правоту і життєвість цих лєнінських вказівок.

Особливо зросла роль свідомого ставлення до справи трудової дисципліни і організованості на сучасному, оснащеному передовою технікою, виробництві, яке відзначається великомасштабністю і складними зв'язками. Нині, коли в країні склався і діє єдиний потужний народно-господарський комплекс, іде боротьба за забезпечення високої ефективності виробництва і якості продукції, підвищується також відповідальність колективів, їх керівників за стан справ на виробництві. Значну роль у цьому процесі відіграє партійна організація, покликана формувати у трудящих самодисципліну, громадянську самосвідомість. Соціалістична дисципліна формується спільними зусиллями партійних, державних і громадських організацій, адміністрації підприємств і будов. Об'єктивно це зв'язано з тим, що в діяльності всіх організацій соціалістичного трудового колективу відбивається економічне, політичне і духовне життя суспільства.

Комуністична партія здійснює величезну організаторську і ідейно-виховну роботу, спрямовану на зміцнення соціалістичної дисципліни праці. Трудова діяльність є тією головною ареною, на якій розгортається робота партійної організації по комуністичному вихованню членів колективу, по зміцненню трудової і виробничої дисципліни. Ефективність цієї роботи залежить від того, наскільки використані всі сили колективу.

Одним із найважливіших факторів поліпшення партійного керівництва вихованням соціалістичної дисципліни праці була зміна структури первинних партійних організацій, створення мережі цехових організацій і партійних груп. Ці зміни в роки восьмої п'ятирічки проводилися з урахуванням конкретних особливостей діяльності кожної парторганізації, характеру виробництва. Цехові парторганізації і партійні групи створювалися як у великих, так і в малих партійних організаціях. Так, на Херсонському бавовняному комбінаті на 1 січня 1966 р. діяло 42 партійних організації (з них 19 цехових мали права первинних) і 115 партгруп, а після зміни структури, на той же час 1977 р. — відповідно 73 (з них 44 на правах первинних) і 122⁷.

В результаті творчої роботи по вдосконаленню структури партійних організацій на багатьох підприємствах промисловості республіки склалися міцні колективи, виростили добре підготовлені кадри робітників, техніків, інженерів, службовців. На херсонській швейній фабриці «Більшовичка» в результаті погоджених виховних заходів, що послідовно здійснюються партійною організацією, профспілкою, комсомолом разом з адміністрацією, досягли повної ліквідації порушень трудової дисципліни. На фабриці добре організована політико-виховна робота з людьми, правильно розставлені комуністи на виробництві. У вересні 1967 р. тут понад 80% комуністів працювали на робочих місцях. Їм належала авангардна роль на виробництві, вони вміло вели роботу з членами колективу. Партійна організація подавала допомогу профспілковій і комсомольській організаціям у справі виховання колективу, зміцнення трудової дисципліни⁸. Аналогічна робота проводилася в ко-

⁶ Ленін В. І. Від зруйнування вікового укладу до утворення нового. — Повне зібр. творів, т. 40, с. 299.

⁷ Партархів Херсонського обкому Компартії України, ф. 3583, оп. 3, спр. 5, арк. 41—49; спр. 4, арк. 85—96.

⁸ Там же, ф. 3654, оп. 3, спр. 1, арк. 132—133.

лективах Керченської і Севастопольської швейних фабрик. За дев'ять місяців 1967 р. там не було жодного випадку порушення трудової дисципліни⁹.

В роки восьмої п'ятирічки цехові парторганізації і партгрупи спрямовували свою діяльність на розв'язання найважливіших питань не тільки виробничої діяльності цехів і відділів, а в першу чергу на виховання колективів у дусі комуністичного ставлення до праці. Показовою щодо цього є робота цехової парторганізації другого ткацького цеху ткацького виробництва № 2 Херсонського ордена Леніна бавовняного комбінату. На обговорення комуністів парторганізація вносила такі питання: «Про партійну вимогливість і відповідальність комуністів за доручену справу», «Про завдання комуністів у справі поліпшення політико-масової і виховної роботи в колективі», «Про стан трудової дисципліни», «Про завдання комуністів по вихованню молоді» та ін. На засіданнях партійного бюро регулярно обговорювалися звіти начальника цеху, майстрів про стан трудової дисципліни, про виховну роботу у змінах і цеху. Цех, незважаючи на відставання в минулому, на кінець 1967 р. успішно справився з виконанням виробничого завдання, зміцнив трудову дисципліну¹⁰.

Таку саму роботу проводили парторганізації другого прядильного, першого ткацького цехів фабрики № 3, красильного цеху опоряджувального виробництва, ремонтно-механічних відділів прядильної і ткацької фабрик № 2 того ж комбінату, третього, п'ятого, шостого цехів, відділу головного механіка і хромового заводу сімферопольського шкіряно-взуттєвого комбінату ім. Дзержинського.

Партійні організації республіки з кожним роком збагачували досвід ідейно-політичної роботи по вихованню соціалістичної дисципліни праці на промислових підприємствах, підходячи до розв'язання цієї проблеми всебічно, комплексно. На перший план ставилося завдання виховання глибокої комуністичної переконаності. При цьому партійні організації виходили з того, що ідейне зростання робітників, інженерів, техніків, усіх трудящих є основою піднесення політичної і трудової активності будь-якого колективу. Одним з основних напрямів виховання свідомої соціалістичної дисципліни є підвищення рівня марксистсько-ленінської освіти, економічного навчання працівників колективу.

Характерною рисою економічного навчання є тісний зв'язок теорії з практикою. Наприклад, на лубенському верстатобудівному заводі «Комунар» пропагандист економічної школи інженер Н. І. Чусь при вивченні теми «Наукова організація праці» дав слухачам завдання — визначити втрати робочого часу в своїх цехах і підготувати з цього питання реферати. На наступному занятті слухач Д. Д. Гавриленко доповідав, що в результаті перебоїв у забезпеченні заготовками, зайвих ходінь за документацією, несвоєчасної підготовки інструменту робітник щодня втрачає близько 6% часу. Це питання стало предметом обговорення на робітничих зборах у цехах. Спеціалісти підраховали, що усунення виявлених з ініціативи тов. Гавриленка причин втрати робочого часу дало можливість підвищити продуктивність праці на заводі на 1,5%, що дорівнює випуску додаткової продукції на 38 тис. карбованців¹¹.

⁹ Партархів Кримського обкому Компартії України, ф. 1, оп. 4, спр. 317, арк. 24, 29.

¹⁰ Партархів Херсонського обкому Компартії України, ф. 3583, оп. 5, спр. 4, арк. 25.

¹¹ Партархів Полтавського обкому Компартії України, ф. 19, оп. 8, спр. 5, арк. 90.

Зміцненню зв'язку пропаганди з практикою сприяло масове створення на промислових підприємствах кабінетів економічних знань. У них пропагандисти, лектори, політінформатори, агітатори могли завжди одержати конкретні економічні дані про підприємство в цілому чи окремий цех, про зниження собівартості продукції, зменшення браку на 1%, а також дані про «ціну» втрати однієї хвилини робочого часу, одного прогулу.

Нині близько половини населення країни — це люди, що народилися після Великої Вітчизняної війни. Звичайно, ж, насамперед у праці, у ставленні до неї перевіряються і формуються ідейна переконаність, політична зрілість громадян повоєнного часу. І дуже важливо, щоб усі вони були гідними спадкоємцями революційної, бойової і трудової слави старших поколінь, наполегливо примножували її своєю повсякденною працею. Велику роль у цьому покликані відігравати партійні, комсомольські і громадські організації.

Про комплексний підхід до питання зміцнення трудової дисципліни і активну участь у цій справі виробничих колективів, їх парторганізацій, профкомів та інших громадських організацій свідчить приклад Полтавської області. Тут парторганізації проводять значну роботу серед молоді, добиваючись, щоб вона добре знала, зберігала і примножувала бойові і трудові традиції людей старшого покоління, які прославили Батьківщину невмирущими подвигами на фронті і в тилу у роки Великої Вітчизняної війни, і наслідувала приклад своїх однолітків, які самовіддано працюють у мирні дні.

Партійні організації надають великого значення матеріальному і моральному стимулюванню. На підприємствах Полтавської області широко практикуються нагородження почесними грамотами, фотографування біля прапора підприємства, підняття прапора трудової слави на честь переможців соціалістичного змагання, вечори вшанування передовиків виробництва, урочисте посвячення в робітники.

Велику виховну роботу по зміцненню дисципліни праці проводять музеї трудової слави, створені на багатьох підприємствах області. Важливу роль у трудовому вихованні відіграють любительські кінофільми. Любительські кіностудії області, наприклад, зняли короткометражні фільми про кращу мотальницю Полтавської бавовнопрядильної фабрики Ірину Стороженко¹², про досвід роботи майстрів-наставників на Кременчуцькому автозаводі, про передові методи праці на Лубенській ковдроповстяній фабриці та ін. В основу нового любительського фільму «Ціна однієї хвилини» взято матеріал про трудове життя промислових підприємств області¹³. Обласні газети «Зоря Полтавщини» і «Комсомолец Полтавщини», а також багатотиражки широко публікували матеріали про робітничі професії, про складність і привабливість праці на виробництві. На сторінках газет відкривалися спеціальні рубрики, присвячені питанням зміцнення дисципліни праці, бережного ставлення до робочого часу, зниження собівартості продукції, підвищення продуктивності праці і фондівіддачі та ін. Авторами кореспонденцій були робітники. Питання підвищення дисципліни праці регулярно обговорювалися в редакціях «за круглим столом», редакційні летючки проводилися безпосередньо на промислових підприємствах. З 1972 р. в газеті «Зоря Полтавщини» введено щоденну сатиричну сторінку. Тільки за три роки в ній вміщено близько 120 статей, карикатур про порушників дисципліни. Критика стала гострішою, принциповішою, об'єктив-

¹² Моргун Ф. Т. Назв. праця, с. 27.

¹³ Автобудівник, 1976, 18 грудня.

нішою¹⁴. У зміцненні дисципліни праці значна роль відведена соціалістичним зобов'язанням, показники яких виражені в нормогодинах, тобто враховуються вихододні, процент виконання норми виробітку і кількість випущеної продукції.

Якщо в колективі мають місце порушення трудової дисципліни, прогули, спізнання і т. п., йому не може бути присуджене призове місце у змаганні навіть при наявності виконаного плану. В результаті комплексного підходу партійних організацій до проблеми зміцнення трудової дисципліни на промислових підприємствах області були усунуті недоліки в цій справі. Так, з 1966 по 1976 рік втрати робочого часу з розрахунку на одного працівника значно скоротились. Це дало можливість підвищити продуктивність праці¹⁵.

За роки восьмої і дев'ятої п'ятирічок сім підприємств області нагороджені орденами Радянського Союзу, область — орденом Леніна, місто Полтава — орденом Трудового Червоного Прапора; 5435 працівників промисловості удостоєні урядових нагород. В зв'язку з досягненням найвищих результатів у Всесоюзному соціалістичному змаганні за дострокове виконання народногосподарського плану в 1974 р. область нагороджена перехідним Червоним прапором ЦК КПРС, Ради Міністрів СРСР, ВЦРПС і ЦК ВЛКСМ¹⁶.

Партійний вплив у трудовому колективі на зміцнення дисципліни праці базується на трьох основних принципах: створенні найбільш оптимальних в даний час умов праці, підвищенні відповідальності кожного комуніста, трудівника і колективу в цілому за стан дисципліни праці, особистому прикладі комуністичного ставлення до праці передовиків виробництва. «Відповідальність кожного перед колективом і відповідальність колективу за кожного працівника — ось невід'ємна риса нашого способу життя»,¹⁷ — так сформулював Генеральний секретар ЦК КПРС товариш Л. І. Брежнев цей принцип життя радянського суспільства.

Ось один із прикладів здійснення зазначених принципів у трудовому колективі. В локомотивному депо Ясинувата — Західна боротьба за комуністичне ставлення до праці почалася з докорінної реконструкції і модернізації підприємства. В ході технічного переозброєння підприємства, наукової організації праці і виробництва під керівництвом партійної організації сформувався кістяк робітників, які очолили рух за комуністичне ставлення до праці. При підведенні підсумків змагання враховується цілий ряд показників: праця, навчання, дисципліна, участь в громадському житті¹⁸.

Значних результатів у технічному переозброєнні виробництва і науковій організації праці досягли ініціативи почину «Ручну працю — на плечі машин» — трудові колективи Запорізької області. Розвиваючи цей рух, обласна партійна організація використовує різноманітні форми організаційно-партійної і масово-політичної роботи, спрямовує зусилля партійних, профспілкових і комсомольських організацій, усіх трудящих на прискорення темпів науково-технічного прогресу, наукової організації праці.

В області розроблені і здійснюються комплексні плани для зменшення ручної праці на виробництві, в тому числі важкої — не менше ніж в два рази. На пленумах, засіданнях бюро партійних комітетів, збо-

¹⁴ Моргун Ф. Т. Назв. праця, с. 28.

¹⁵ Зоря Полтавщини, 1976, 28 січня.

¹⁶ Моргун Ф. Т. Назв. праця, с. 31.

¹⁷ Матеріали XXIV з'їзду КПРС. К., 1971, с. 92.

¹⁸ Запорізька правда, 1978, 17 жовтня.

рах первинних парторганізацій значна увага приділяється питанням удосконалення керівництва економікою, інтенсивного ведення господарства, підвищенню активності масових організацій трудящих у вихованні соціалістичної дисципліни праці. При цьому на перший план ставиться технічне переозброєння підприємств, цехів і діляниць, як в основному, так і в допоміжному виробництві на науковій основі.

Все це підкріплюється глибоко продуманими заходами в ідеологічній роботі. Комплексно діють системи політичної освіти і економічного навчання. Агітатори, лекторські групи партійних комітетів, товариство «Знання» спрямовують свої зусилля на підвищення діловитості і конкретності в розв'язанні поставлених завдань. Широко використовуються засоби масової інформації і пропаганди. Послідовно узагальнюється і поширюється нагромаджений досвід, принципово і аргументовано критикуються недоліки і упущення в роботі. В обласних газетах, багатотиражках систематично публікуються матеріали з питань впровадження нової техніки, механізації і автоматизації виробничих процесів, наукової організації праці та ін.

Партійні організації області, дбаючи про всебічне і глибоке обґрунтування шляхів розв'язання проблеми, встановили творчі зв'язки і контакти з науковими центрами країни. Укладено договір про науково-технічне співробітництво в справі дальшого поліпшення використання трудових ресурсів і зменшення ручної праці в народному господарстві між установами Академії наук УРСР і підприємствами та організаціями Запорізької області на 1978—1980 роки. За три з половиною роки десятої п'ятирічки на промислових підприємствах здійснено понад чотири тисячі організаційних і технічних заходів, спрямованих на економію трудових ресурсів, введено в експлуатацію близько 500 автоматичних і механізованих поточних ліній, впроваджено більш як чотири тисячі прогресивних технологічних процесів. На НОП витрачено 250 млн. карбованців, що в 1,4 раза перевищує асигнування, виділені для цього за відповідний період минулої п'ятирічки. Від важкої ручної праці звільнено 16 тис. чол., серед них 7 тис. жінок. Послідовне і цілеспрямоване здійснення взятих зобов'язань дало помітний соціальний ефект, на багатьох виробництвах ліквідовано важку ручну працю, полегшено працю тисяч людей, зміцнилася дисципліна і знизилася плинність кадрів¹⁹.

Значна організаторська і політична робота щодо впровадження НОП проводиться також у Харківській, Київській, Ворошиловградській, Дніпропетровській, Донецькій, Львівській та інших областях. Тут з ініціативи партійних організацій велика увага приділяється впровадженню і поширенню запорізького досвіду.

У Дніпропетровській та Івано-Франківській областях розгорнулося соціалістичне змагання серед міст, районів і підприємств за зниження рівня ручної праці, поліпшення використання трудових ресурсів і зміцнення трудової дисципліни.

Значний досвід щодо зміцнення дисципліни праці нагромадила партійна організація Сумського заводу електронних мікроскопів. Тут впроваджено комплексну систему організації бездефектної праці, яка дає можливість об'єктивно оцінювати якість роботи не тільки робітника, інженера, економіста, керівника цеху, відділу а й цілого підрозділу. На заводі проводиться змагання за звання «Відмінник якості», «Колектив відмінної праці і високої культури виробництва», «Майстер — золоті руки». Моральні стимули поєднуються з матеріальними. Робітникам, удостоєним звання «Відмінник якості», видається премія,

¹⁹ Партархів Запорізького обкому Компартії України, ф. 3013, оп. 6, спр. 312, арк. 20.

грошова винагорода за підсумки роботи за рік підвищується на 10%. В урочистій обстановці вручають Почесні грамоти, посвідчення і значки «Відмінник якості». Фотографії і прізвища вміщуються на спеціальних стендах в цехах і відділах. Велике виховне значення мають традиційні заводські і цехові дні якості²⁰.

Багато уваги приділяється підвищенню загальноосвітнього, економічного і культурного рівня працівників, зростанню їх професійної майстерності.

Показники денного виробітку висвітлюються в інформаційних бюлетенях. У визначений час у цехах передаються новини заводської радіогазети.

Боротьба з порушниками дисципліни на заводі має бойовий, наступальний характер.

На заводі за наказом директора проводиться день дисципліни: заводський — один раз на квартал, в цехах, відділах, службах — один раз на місяць. У ці дні обговорюються звіти керівників (начальника цеху, відділу) про стан трудової дисципліни і громадського порядку, повідомляється про заходи адміністративного і громадського впливу, яких вжито до порушників, аналізуються причини порушень, намічаються заходи для усунення недоліків. На заводський день дисципліни, як правило, запрошуються секретарі цехових партійних і комсомольських організацій, голови товариських судів і громадських рад по кадрах, працівники міліції, суду, прокуратури. До дня дисципліни випускається «Блискавка», оновлюються тематичні плакати, лозунги.

Така комплексна робота по вихованню соціалістичної дисципліни позитивно позначається на трудових результатах колективу. За чотири роки п'ятирічки обсяг випуску і реалізації продукції збільшився майже в 3,4 раза, фондовіддача — в 1,7 раза. З першого пред'явлення ВТК заводу здається 99,3% продукції.

Різноманітні форми і методи зміцнення трудової дисципліни застосовуються на Харківському тракторному заводі. Однією з ефективних форм навчання і виховання молоді на заводі є наставництво. Кращі люди праці, які досягли високої професійної майстерності, стають наставниками юнаків і дівчат, що вперше прийшли на виробництво. Понад 2 тис. кадрових робітників та інженерно-технічних працівників є наставниками молоді. Вони допомогли оволодіти спеціальностями більш як 3 тис. молодих робітників; 1500 чол. освоїли суміжні професії, стільки ж підвищили свої виробничі розряди, 450 молодим спеціалістам присвоєна вища категорія²¹.

Для успішної роботи на заводі організовано навчання наставників, розроблено положення про цехові ради наставників. Раз на квартал проводиться день наставника.

Понад 800 працівників заводу навчаються в школах робітничої молоді, в технікумах і вузах, 74% — охоплені економічним всеобучем. У 28 школах комуністичної праці і 17 школах передових методів праці навчається близько 500 робітників. На заводі більш як 600 політінформаторів. Ударником комуністичної праці є кожний третій працівник заводу.

Адміністрація і громадські організації підприємства особливо піклуються про нове поповнення. При комітеті комсомолу створений громадський відділ кадрів, проводяться дні посвячення в робітники заво-

²⁰ Партархів Сумського обкому Компартії України, ф. 1, оп. 11, спр. 17, арк. 52; ф. 4, оп. 44, спр. 15, арк. 78.

²¹ Темп, 1979, 24, 28 грудня; Красное знамя, 1980, 2 лютого.

ду, на яких в урочистій обстановці юнакам і дівчатам вручають трудові путівки. На заводі увійшло в практику правило: кожний робітник, беручи особисті зобов'язання, записує не тільки конкретний рубіж, але й ті заходи, які сприятимуть їх успішному виконанню.

Перед кожним, хто добився звання «Кращий за професією в бригаді» постають нові рубежі — «Кращий за професією в цеху», «Кращий за професією на заводі», «Передовик п'ятирічки», «Майстер — золоті руки», «Кращий за професією в міністерстві». Переможці нагороджуються фірменними значками «Кращий майстер», а їхні прізвища заносяться на заводський стенд «Кращий за професією».

Для переможців встановлена спеціальна грошова премія. Гласність — неодмінна умова успіху соціалістичного змагання (стенди, діаграми, фотовітрини і «Блискавка», колективні «урочисті зобов'язання» і «особисті рахунки» бригад, дільниць, цехів, відділів). На кожній дільниці заводу випускається «Екран соціалістичного змагання за дострокове виконання завдань десятої п'ятирічки». За підсумками змагання в 1978 р. 43 чол. були удостоєні звання «Кращий наставник молоді заводу».

Широкого розмаху в нашій країні набрав патріотичний рух за комуністичне ставлення до праці. В комуністичному ставленні до праці яскраво виявляється турбота людини про інтереси всього суспільства, почуття колективізму, взаємодопомога і співробітництво.

Важлива умова підвищення ефективності руху за комуністичне ставлення до праці — вимогливість до тих, кому присвоюється високе звання колективу комуністичної праці. «...Таку почесну назву треба завоювати довгою і впертою працею, завоювати доведеним практичним успіхом у будівництві справді комуністичному»²², — писав В. І. Ленін.

У нашій республіці понад 275 тис. бригад і дільниць, цехів і відділів, близько 1200 підприємств, організацій і установ удостоєні почесних звань колективів комуністичної праці²³.

Радянський народ успішно втілює в життя рішення XXV з'їзду КПРС. Багато колективів уже досягли продуктивності праці, запланованої на кінець п'ятирічки. Ритмічно і стабільно працюють колективи промислових підприємств Києва, Харкова, Донецька та інших індустріальних центрів. Розгортається всенародна боротьба за дострокове виконання і перевиконання планових завдань десятої п'ятирічки, за гідну зустріч XXVI з'їзду партії.

Ф. Г. Постоленко, Н. В. Яремченко

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ПАРТИЙНЫХ ОРГАНИЗАЦИЙ УКРАИНЫ
ПО ВОСПИТАНИЮ ТРУДОВОЙ ДИСЦИПЛИНЫ
В ПРОИЗВОДСТВЕННЫХ КОЛЛЕКТИВАХ В УСЛОВИЯХ
РАЗВИТОГО СОЦИАЛИЗМА

Резюме

В статье рассматривается деятельность парторганизаций Украины по воспитанию социалистической дисциплины труда в период развитого социализма.

* *

²² Ленін В. І. Великий почин. Повне збір. творів, т. 39, с. 25.

²³ Комуніст України, 1979, № 5, с. 63.

Н. В. МАКОВСЬКА (Київ), Ю. І. ШАПОВАЛ (Київ)

ЛЕНІНСЬКА ПРОГРАМА ВИХОВАННЯ РАДЯНСЬКОЇ МОЛОДІ

Молоді належить майбутнє. Ще К. Маркс і Ф. Енгельс розкрили класову суть, соціальний характер її проблем. В. І. Ленін, аналізуючи досвід російського і міжнародного робітничого руху, розвинув далі ідеї основоположників наукового комунізму про місце і роль молоді в суспільстві, революційній боротьбі робітничого класу і його авангарду — Комуністичної партії, всебічно висвітлив проблеми комуністичного виховання підростаючого покоління. Задовго до перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції Володимир Ілліч писав: «Ми партія майбутнього, а майбутнє належить молоді. Ми партія новаторів, а за новаторами завжди охочіше йде молодь... Ми завжди будемо партією молоді передового класу!»¹.

Перемога Великого Жовтня — головної події XX століття — створила вирішальні політичні, соціально-економічні, ідеологічні передумови комуністичного виховання підростаючих поколінь, діяльності молодіжних організацій. Виховання молоді, її навчання, освіта, організація її праці, залучення до суспільно-політичного життя — все це стало загальнопартійною, загальнодержавною справою. У жовтні — листопаді 1918 р. I Всеросійський з'їзд спілок робітничої і селянської молоді проголосив створення комсомолу — Російської Комуністичної Співки Молоді. Вперше в історії революційного руху було створено молодіжну організацію нового типу, здатну під керівництвом Комуністичної партії розв'язувати найскладніші завдання будівництва нового суспільства.

Вихований партією на основі ленінських заповітів, комсомол перетворився в могутню силу невинного руху нашої країни по шляху до комунізму. З перемогою розвинутого соціалізму роль комсомолу в житті радянського суспільства значно підвищилась. «Продовжуючи славні традиції своїх дідів і батьків, — зазначав Генеральний секретар ЦК КПРС, Голова Президії Верховної Ради СРСР товариш Л. І. Брежнев, — комсомольці, дівчата і юнаки йдуть у перших рядах будівників комунізму, мужніють у праці, вчать управляти господарством, керувати справами суспільства і держави. В їх руках — майбутнє країни. І ми впевнені — це надійні руки»².

Становлення і розвиток комсомолу нерозривно пов'язані з ім'ям і діяльністю В. І. Леніна. Близько 200 статей, виступів, листів, заміток В. І. Ленін присвятив проблемам ставлення марксистської партії до

¹ Ленін В. І. Криза меншовизму. — Повне збір. творів, т. 14, с. 150.

² Брежнев Л. І. Великий Жовтень і прогрес людства. Доповідь на спільному урочистому засіданні Центрального Комітету КПРС, Верховної Ради СРСР і Верховної Ради РРФСР у Кремлівському Палаці з'їздів 2 листопада 1977 року. — Ленінським курсом. Промови і статті. К., 1978. Т. 6, с. 566.

підростаючого покоління. Особливе місце серед них займає промова Володимира Ілліча «Завдання спілок молоді» на III з'їзді РКСМ. За багатством змісту, глибиною ідей вона стала програмою діяльності багатьох поколінь радянських юнаків і дівчат, революційної молоді світу. «Ця ленінська промова, — зазначав товариш Л. І. Брежнев, — справді видатний документ. Величезне значення її стає все яснішим з бігом часу»³.

III з'їзд Російської Комуністичної Спілки Молоді відбувся 2—10 жовтня 1920 р. в Москві у Великому залі Комуністичного університету імені Я. М. Свердлова. На ньому були присутні 602 делегати, які представляли 482 342 члени РКСМ, об'єднані у понад 12 тис. комсомольських організацій і осередків. Комсомольські організації України делегували на з'їзд 50 чоловік⁴.

На порядку денному з'їзду стояли звіт ЦК РКСМ, доповіді про військове та господарське становище республіки, про Комуністичний Інтернаціонал Молоді, про соціалістичне виховання молоді, міліційну армію і фізичне виховання підростаючого покоління, прийняття Програми Статуту РКСМ, обрання нового складу Центрального Комітету комсомолу.

III з'їзд РКСМ відбувався в складних умовах боротьби радянського народу проти іноземних інтервентів і буржуазно-націоналістичної контрреволюції. Одночасно йшла відбудова зруйнованого народного господарства. Величезне значення для розгортання соціалістичного будівництва в період нової мирної передишки мав IX з'їзд партії, який відбувався з 29 березня по 5 квітня 1920 р.

Завдання III з'їзду комсомолу полягало в тому, щоб на основі рішень з'їзду партії виробити програму діяльності комсомольських організацій. Цю програму сформулював В. І. Ленін у своїй промові перед делегатами з'їзду. Володимир Ілліч визначив найголовніші завдання, які стояли перед молодим поколінням будівників нового суспільства, розкрив зміст, методи роботи Спілки Молоді, показав, що має робити комсомол як помічник Комуністичної партії. Відродження зруйнованого народного господарства, його реорганізація, електрифікація країни, культурна революція — на цих невідкладних завданнях зупинився В. І. Ленін. Він говорив про ці питання з молоддю, тому що бачив у комсомольцях, як зазначав у спогадах О. М. Ярославський, «справжніх борців і у вирішальні моменти, як в Жовтневі дні, на молодь покладав найвідповідальніші завдання...»⁵.

В. І. Ленін, визначивши роль і місце комсомолу в системі диктатури пролетаріату як резерву і бойового помічника партії, підкреслював, що саме молодому поколінню, комсомольцям належить будувати нове суспільство, що саме вони «...повинні бути першими будівниками комуністичного суспільства серед мільйонів будівників...»⁶. Володимир Ілліч накреслив програму ідейно-політичного, трудового та морального виховання підростаючого покоління. Серцевиною цієї програми став ленінський заклик «Вчитися комунізму!». Він закликав молодь оволодівати знаннями, підвищувати свій загальноосвітній рівень і професійну майстерність, формувати комуністичний світогляд. Чільне місце в цій справі В. І. Ленін відводив школі, яка «...повинна давати молоді основи

³ Брежнев Л. І. П'ятдесят років Радянському Азербайджану. Промова на урочистому засіданні Центрального Комітету Комуністичної партії Азербайджану і Верховної Ради Азербайджанської РСР 2 жовтня 1970 року. — Ленінським курсом. Промови і статті. К., 1972, т. 3, с. 129.

⁴ Історія Ленінської Комуністичної Спілки Молоді України. К., 1979, с. 122.

⁵ Советуясь с Лениным. М., 1970, с. 105.

⁶ Ленін В. І. Завдання спілок молоді. — Повне зібр. творів, т. 41, с. 294.

знання, уміння виробляти самим комуністичні погляди, повинна робити з них освічених людей»⁷. Цей процес має здійснюватись у єдності з участю молоді в загальній боротьбі трудящих. Навчання і праця, навчання і боротьба нерозривно пов'язані в ленінському плані комуністичного виховання молодого покоління. Володимир Ілліч розглядав працю молоді і як засіб, важливий фактор її революційного гарту, і як арену участі юнаків і дівчат в комуністичному оновленні світу.

Комуністичне виховання — поняття багатогранне, але всі його сторони, як визначив В. І. Ленін, мають спільну суть: «Треба, щоб уся справа виховання, освіти і навчання сучасної молоді була вихованням в ній комуністичної моралі»⁸, в основі якої «...лежить боротьба за зміцнення і завершення комунізму»⁹.

В. І. Ленін закликав молодь виховувати в собі комуністичну мораль, вищим принципом якої є оцінка кожного свого кроку, кожної практичної справи з точки зору «утвердження комунізму». Добитися цього можна лише за умов непримиренної боротьби з психологією та звичками, що їх залишив старий лад. Тільки тоді, вказував Володимир Ілліч, ми виховаємо справжніх комуністів, соціально активних будівників нового суспільства.

В ленінській програмі революційного, класового виховання молоді набув дальшого розвитку один з найважливіших принципів партійного керівництва комсомолом: поєднання теоретичної підготовки, освіти молоді з її активною участю в боротьбі за побудову комунізму. Завдання, таким чином, стояло так: перетворити одержані знання в сталі переконання, а переконання — у дію. При цьому В. І. Ленін особливо підкреслив необхідність розвитку комсомольської ініціативи і самодіяльності. «Не досить того, — говорив він, — щоб Радянська влада наказала або щоб партія дала певний лозунг, або щоб кинути певну частину «кращих працівників на цю справу. Для цього треба, щоб саме молоде покоління взялося за цю справу»¹⁰.

В. І. Ленін вважав, що організаційна самостійність Спілки Молоді і є запорукою того, що юнаки і дівчата в ній навчаються корисній праці і готують себе для розв'язання завдань комуністичного творення. При цьому, зазначив Володимир Ілліч, РКСМ повинна керуватись «загальними директивами Комуністичної партії, якщо справді хоче бути комуністичною»¹¹. Комуністи керують молоддю, прищеплюючи їй революційний світогляд. Оволодівши під керівництвом партії марксистською теорією, набувши необхідного досвіду, комсомол стане тією «...ударною групою, яка у всякій роботі подає свою допомогу, проявляє свою ініціативу, свій почин»¹². «Зустріч з Володимиром Іллічем, — згадував делегат від КСМ України В. Васютін, — на III з'їзді комсомолу та його промова стали історичними подіями не тільки для нас... Вона стала програмою життя і боротьби для багатьох поколінь революційної молоді»¹³.

Промова В. І. Леніна була покладена в основу документів, затверджених з'їздом. «Основним завданням РКСМ є комуністичне виховання трудящої молоді, в якому теоретична освіта тісно пов'язана з активною участю в житті, праці, боротьбі та будівництві трудящих мас, — записано у Програмі РКСМ, прийнятій з'їздом. — Завданню комуністично-

⁷ Там же, с. 299.

⁸ Там же, с. 294.

⁹ Там же, с. 298.

¹⁰ Там же, с. 300.

¹¹ Там же. — Примітки, с. 508.

¹² Там же, с. 301.

¹³ Советуясь с Лениным, с. 98.

го виховання молоді повинна бути підпорядкована вся практична робота РКСМ»¹⁴.

Промова В. І. Леніна мала широкий міжнародний резонанс, привернула увагу керівників братніх спілок молоді. Вже 7 жовтня 1920 р. її текст німецькою і французькою мовами розіслали у всі секції КІМу. З того часу тільки в нашій країні ленінська промова видавалась понад 530 разів 75 мовами народів СРСР і 51 раз 16 іноземними мовами. З 1920 по 1970 рік вона виходила за кордоном 147 виданнями в 30 країнах 31 мовою¹⁵.

Всі 60 років радянська молодь сили, знання, енергію спрямовує на побудову комунізму. Партія і народ високо оцінили внесок юнаків та дівчат у величні досягнення нашої Батьківщини. Яскраве свідчення цього — шість орденів на прапорі Ленінського комсомолу.

Перший свій орден — орден Бойового Червоного Прапора — комсомол отримав за масовий героїзм, виявлений в роки громадянської війни. У 1924 р. Комуністична Спілка Молоді прийняла ім'я Леніна, дала клятву вождою на вірність його заповітам. Комсомол з честю виправдав цю клятву. За закликом партії він йшов на відбудову зруйнованого громадянського війною та іноземною інтервенцією народного господарства, втілював у життя ленінський план побудови соціалізму в СРСР, боровся за індустріалізацію країни, колективізацію сільського господарства, культурну революцію. Участь у спорудженні тракторних заводів у Сталінграді і Харкові, будівництво Дніпрогесу, Турксибу, Магнітки — ці славні трудові справи Ленінського комсомолу сприяли достроковому виконанню завдань першої п'ятирічки. Високою нагородою відзначила Батьківщина ініціативу комсомольців, виявлену в ударництві і соціалістичному змаганні, — з 1931 р. на прапорі ВЛКСМ засяяв орден Трудового Червоного Прапора.

У роки суворих випробувань комсомол мужньо піднявся на захист завоювань соціалізму. Мільйони комсомольців з перших днів Великої Вітчизняної війни стали до лав захисників Батьківщини. Всього за роки війни 11 млн. комсомольців у складі Збройних Сил вели боротьбу з фашистським агресором¹⁶. Виховані Комуністичною партією, комсомольці завжди були на передній лінії вогню. Олександр Матросов, Ліза Чайкіна, Зоя Космодем'янська, герої-краснодонці і тисячі інших вихованців Ленінського комсомолу відкрили себе безсмертною славою в роки найтяжчої з воєн, які випадали на долю нашої країни. Радянський народ відбив фашистську навалу і визволив з-під гітлерівського ярма поневолені народи Європи і Азії. Гідний внесок у справу розгрому ворога належить комсомолу, всій радянській молоді. Яскравим свідченням цього є той факт, що 3,5 млн. комсомольців — воїнів армії і флоту, 50 тис. молодих партизанів були нагороджені орденами і медалями Батьківщини. З 11,6 тис. Героїв Радянського Союзу понад 7 тис. — вихованці комсомолу. Більше половини двічі Героїв Радянського Союзу — 60 чол. — були членами ВЛКСМ¹⁷. У 1945 р. за заслуги в роки Великої Вітчизняної війни, за велику роботу по вихованню радянської молоді в дусі беззавітної відданості соціалістичній Вітчизні Президія Верховної Ради СРСР нагородила ВЛКСМ орденом Леніна.

Багато героїчних сторінок вписали в історію своєї організації комсомольці післявоєнних років. Відразу після закінчення війни партія накреслила програму відродження народного господарства. Комсомольці

¹⁴ Історія Ленінської Комуністичної Спілки Молоді України, с. 126.

¹⁵ Славіний путь Ленинского комсомола. История ВЛКСМ. М., 1978, с. 115.

¹⁶ Тяжельников Е. М. Союз молодых ленинцев, М., 1980, с. 244.

¹⁷ Там же, с. 252.

і молодь прийняли найактивнішу участь у виконанні цієї програми. Одним з прикладів є, зокрема, героїчна праця комсомольців на відбудові Дніпрогесу. Виступаючи на XIII з'їзді ЛКСМУ (грудень 1946 р.) представник ордена Леніна комсомольської організації Дніпробуду Г. Л. Камаєв говорив: «Комсомольці Дніпробуду вважають себе мобілізованими. Це значить, що наше місце — на найвідповідальніших ділянках»¹⁸.

У 1948 р. комсомол відзначив свій 30-річний ювілей. Під керівництвом партійних організацій ВЛКСМ розгорнула соціалістичне змагання на честь ювілею. В числі перших на трудову вахту стали комсомольці Ленінграда, Москви, молоді робітники Донбасу, Уралу, Тюмені. Юнаки та дівчата достроково виконували взяті зобов'язання. До жовтня 1948 р. їх з успіхом виконали близько 1,5 млн. молодих робітників. Понад 450 тис. молодих виробничників працювали в рахунок 1950 р. Значних успіхів досягли і сільські комсомольські організації¹⁹. Радянська молодь по праву пишалася новою нагородою — орденом Леніна, яку ВЛКСМ отримала 28 жовтня 1948 р.

Коли КПРС поставила завдання освоїти цілинні землі, більше мільйона юнаків і дівчат звернулися в комітети комсомолу з проханнями направити їх на цілину. Гарячий відгук молоді на заклик партії переконливо свідчив про глибоку життєвість кращих традицій Ленінського комсомолу, про його вірність ленінському заповіту виховувати молодь «у свідомій і дисциплінованій праці»²⁰. Безприкладний ентузіазм і трудове натхнення, виявлені комсомольцями в ході славетної цілинної епопеї, були відзначені в 1956 р. ще одним орденом Леніна.

Героїчну естафету молодих поколінь з честю прийняли комсомольці 60-х років. Трудові подвиги молодих будівників Братської ГЕС, залізниці Абакан—Тайшет, багатьох інших споруд, молодих дослідників земних надр і космічного простору стали невід'ємною частиною біографії всього радянського народу, героїчного літопису утвердження в свідомості та вчинках молоді ленінських ідей, принципів соціалістичного способу життя. Святкування 50-річчя ВЛКСМ у 1968 р. стало ще однією яскравою демонстрацією того, що може зробити молодь, яка усвідомлює свою відповідальність за долю країни і віддає сили втіленню в життя накреслень Комуністичної партії. За видатні заслуги і великий внесок комсомольців і радянської молоді в становлення і зміцнення Радянської влади, мужність і героїзм, виявлені в боях з ворогами Вітчизни, активну участь у соціалістичному і комуністичному будівництві, за плідну роботу по вихованню підростаючого покоління в дусі відданості заповітам В. І. Леніна і в зв'язку з піввіковим ювілеєм комсомол було нагороджено орденом Жовтневої Революції.

За роки існування комсомолу понад 140 млн. радянських людей пройшли в лавах ВЛКСМ чудову школу комуністичного виховання і політичної зрілості. Працьовитість, жадоба знань, ідейна переконаність, патріотична самовідданість, інтернаціоналізм — ці найкращі якості радянської молоді свідчать, що вона прагне працювати і жити так, як вчив В. І. Ленін.

В умовах розвинутого соціалізму мудре ленінське слово не втратило своєї актуальності. Промова В. І. Леніна на III з'їзді комсомолу була і залишається одним з найважливіших теоретичних документів

¹⁸ Цит. за кн.: ЛКСМ України в рішеннях з'їздів та конференцій, 1919—1966. К., 1969, с. 524.

¹⁹ Див.: Славний путь Ленинского комсомола, с. 376.

²⁰ Ленін В. І. Завдання спілок молоді. — Повне зібр. творів, т. 41, с. 303.

нашої партії, який визначає її завдання по вихованню молоді²¹. У жовтні 1978 р., виступаючи при врученні комсомолу пам'ятного Червоного Прапора ЦК КПРС у зв'язку з 60-річчям ВЛКСМ, товариш Л. І. Брежнев підкреслював, що ленінська промова є програмою дій і для сучасної радянської молоді. «Комсомол, — говорив він, — і сьогодні є ленінська ударна бригада, десятки мільйонів членів якої, молодих ентузіастів, вершать великі діла»²².

Дальший розвиток ленінські ідеї про комуністичне виховання підростаючого покоління дістали в матеріалах XXV з'їзду КПРС. В них сформульовані принципи положення про напрями комуністичного виховання молоді в умовах розвинутого соціалістичного суспільства. «Справу комуністичного виховання, — підкреслювалось на з'їзді, — як і всю свою революційно-перетворюючу діяльність, КПРС будує на міцному фундаменті марксистсько-ленінської теорії»²³. З'їзд зробив важливий висновок про необхідність комплексного підходу до всієї справи виховання, тобто забезпечення тісної єдності ідейно-політичного, трудового і морального виховання з урахуванням особливостей різних груп трудящих. На це орієнтує комсомол і постанова ЦК КПРС «Про подальше поліпшення ідеологічної, політико-виховної роботи». «Бойовою, конкретною справою кожної комсомольської організації, — сказано в постанові, — повинно стати посилення політичного, трудового і морального загартування юнаків і дівчат, виховання у них прагнення до знань, культури, професійної майстерності, бережного ставлення до народного добра»²⁴.

В умовах розвинутого соціалізму ще більшого значення набуває ленінський заповіт «вчитися комунізму». Сучасний зміст цього заклик В. І. Леніна визначено в документах КПРС, працях її керівників. Здійснювати цей ленінський заповіт, вказував товариш Л. І. Брежнев, значить вчитися на ділі втілювати в життя стратегічний курс партії на підвищення ефективності і якості всієї нашої роботи. Це не тимчасова кампанія. Це ключове завдання не тільки нинішньої п'ятирічки, а й визначальний фактор нашого економічного і соціального розвитку на багато років вперед. У цьому — програма виховання цілого покоління радянських людей²⁵.

Підхоплений комсомолом 70—80-х років і збагачений новими починаннями та ініціативами лозунг періоду закладання основ соціалізму «П'ятиріччя — ударну працю!» вилився в могутній рух багатомільйонних лав радянської молоді під девізом «П'ятиріччя ефективності і якості — ентузіазм і творчість молодих!». Розвиваючи цей патріотичний рух, комітети комсомолу першочергову увагу приділяють організації соціалістичного змагання, добиваються, щоб кожен молодий трудівник з честю виконував взяті зобов'язання. Справді масового характеру набрав рух за комуністичне ставлення до праці. Якщо в 1960 р. в ньому брали участь 3 млн. юнаків і дівчат, то нині — понад 20 млн.²⁶ На

²¹ Див.: Брежнев Л. І. Промова на урочистому пленумі ЦК ВЛКСМ 25 жовтня 1968 року. — Ленінським курсом. Промови і статті. К., 1971. Т. 2, с. 252.

²² Брежнев Л. І. Виступ у Кремлівському Паладі з'їздів на урочистому засіданні ЦК ВЛКСМ, комсомольського активу Москви і Московської області, присвяченому 60-річчю Всесоюзної Ленінської Комуністичної Спілки Молоді 27 жовтня 1978 року. — Ленінським курсом. Промови і статті. К., 1979. Т. 7, с. 486.

²³ Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1976, с. 80.

²⁴ Про подальше поліпшення ідеологічної, політико-виховної роботи. Постанова ЦК КПРС від 26 квітня 1979 року. К., 1979, с. 13.

²⁵ Див.: Брежнев Л. І. Промова на XVIII з'їзді ВЛКСМ 25 квітня 1978 р. К., 1978, с. 4.

²⁶ Криворученко В. Единство цели. М., 1980, с. 94; Славный путь Ленинского комсомола, с. 544.

Україні в цьому русі беруть участь понад 2 млн. молодих трудівників. Кожен третій комсомольсько-молодіжний колектив республіки носить почесне звання колективу комуністичної праці²⁷.

Однією з поширених форм участі комсомолу в загальнонародному здійсненні накреслених партією економічних і соціальних перетворень стали ударні комсомольські будови. Комсомол здійснює шефство над спорудженням 150 народногосподарських об'єктів, які оголошено Всесоюзними ударними комсомольськими будовами. Комсомол бере активну участь у будівництві Байкало-Амурської магістралі, втіленні в життя грандіозної соціально-економічної програми перетворення Нечорнозем'я, посилює шефство над розвитком нафтогазового комплексу Західного Сибіру. Ударною справою для всіх комсомольців було спорудження об'єктів Олімпіади-80. Понад 30 тис. юнаків та дівчат з усіх республік працювало на будівництві олімпійських об'єктів²⁸. Над 10 Всесоюзними, 10 республіканськими і 44 обласними будовами здійснює шефство комсомол України — бойовий загін ВЛКСМ²⁹.

Радянська молодь — активний учасник всенародної боротьби за піднесення сільського господарства. У сільськогосподарському виробництві зайнято понад 4 млн. комсомольців. Більшість з них — агрономи, інженери, зоотехніки, механізатори, майстри-тваринники. За останні 10 років кількість комсомольців — спеціалістів сільського господарства збільшилася у 2,5 рази³⁰. Комсомольські організації зосередили свою увагу на залученні молоді до реалізації намічених партією заходів по інтенсифікації, спеціалізації і концентрації виробництва, меліорації земель, комплексній механізації і хімізації. Високу оцінку партії здобув рух «Живеш на селі — знай техніку!».

Заповіт В. І. Леніна «вчитися комунізму» — це завдання виховання і самовиховання молоді, високої професійної підготовки, прилучення її до всього багатства світової культури. Ленінський комсомол бере активну участь у дальшому розвитку і вдосконаленні загальної середньої освіти, професійного навчання молоді, підготовці спеціалістів народного господарства. В нашій країні у 142 тис. загальноосвітніх шкіл навчається понад 42 млн. чол., у 6 300 ПТУ близько 4 млн. юнаків та дівчат набувають робітничих професій. Понад 5 тис. вузів, технікумів та інших середніх спеціальних учбових закладів готують 9,6 млн. спеціалістів вищої і середньої кваліфікації³¹. Вихованню інтересу до знань, до їх поширення сприяє науково-технічна творчість молодих.

Вірна ленінським заповітам радянська молодь бере найактивнішу участь у суспільно-політичному житті країни. Залучаючи комсомол до участі в управлінні державними і суспільними справами, Комуністична партія орієнтує його на активну роботу в Радах, профспілках, в інших масових і державних організаціях. Нові можливості в питаннях управління суспільством і державою надає кожній молодій людині Конституція СРСР. Про це яскраво свідчать, наприклад, дані про склад Верховної Ради СРСР, в яку 317 депутатів (21,1% загальної кількості народних депутатів) були обрані в віці до 30 років. Якщо серед депутатів Верховних Рад союзних і автономних республік, місцевих Рад

²⁷ Корнієнко А. І. Молодим усі шляхи відкриті. К., 1979, с. 32.

²⁸ Пастухов Б. Н. Ленинский завет молодежи — учиться коммунизму. — Политическое самообразование, 1980, № 4, с. 24; Славный путь Ленинского комсомола, с. 546.

²⁹ Корнієнко А. І. Шлях героїки і слави. — Український історичний журнал, 1979, № 6, с. 7.

³⁰ Пастухов Б. Н. Активная жизненная позиция советской молодежи. — Коммунист, 1978, № 11, с. 21.

³¹ Славный путь Ленинского комсомола, с. 548.

в 1967 р. було 98,4 тис. комсомольців (4,8%), то в 1980 р. — понад 480 тис. (більше 21%)³². В цьому — один з проявів демократизму радянського суспільства, постійної турботи КПРС про підвищення ролі комсомолу.

Героїчна історія ВЛКСМ, її самовіддана боротьба за справу Леніна, за комунізм неспростовно доводять, що невичерпне джерело її сили, творчої активності комсомолу, запорука його нових перемог — у партійному керівництві. Вся діяльність комсомолу здійснюється під керівництвом Комуністичної партії, її ленінського Центрального Комітету.

Таким чином, йдучи з усім радянським народом під керівництвом Комуністичної партії по ленінському шляху, комсомол послідовно реалізує завдання, поставлені В. І. Леніним на III з'їзді РКСМ, вбачає суть своєї діяльності у виконанні ленінського заповіту «...допомогти партії будувати комунізм і допомогти всьому молодому поколінню створити комуністичне суспільство»³³.

Гідними успіхами у праці і навчанні радянська молодь відзначила 110-у річницю з дня народження В. І. Леніна. З великим ентузіазмом і натхненням вона зустріла постанову червневого (1980 р.) Пленуму ЦК КПРС про скликання чергового XXVI з'їзду партії, доповідь на Пленумі товариша Л. І. Брежнєва. Нові відповідальні завдання стоять перед Ленінським комсомолом у зв'язку з підготовкою до партійного з'їзду. Згідно з постановою бюро ЦК ВЛКСМ «Про завдання комсомольських організацій по гідній зустрічі XXVI з'їзду КПРС» в країні оголошено Всесоюзню естафету комсомольських справ «Десятий п'ятиріччя — ударний фініш! XXVI з'їзду КПРС — гідну зустріч!»³⁴. У розв'язанні поставлених завдань надихаючим джерелом для мільйонів юнаків і дівчат є промова Володимира Ілліча на III з'їзді комсомолу. Знову й знову звертається молодь до скарбниці ленінських думок і вони втілюються в славні діла молодих будівників комунізму.

Н. В. Маковская, Ю. Н. Шаповал

ЛЕНИНСКАЯ ПРОГРАММА ВОСПИТАНИЯ СОВЕТСКОЙ МОЛОДЕЖИ

Резюме

В статье отмечается непреходящее значение выступления В. И. Ленина на III съезде комсомола, ленинских идей о месте и роли подрастающего поколения в строительстве коммунизма. На конкретных примерах показывается непоколебимая верность комсомольцев, советской молодежи ленинским заветам.

³² Пастухов Б. Н. Ленинский завет молодежи — учиться коммунизму, с. 22; Тяжельников Е. М. Союз молодых ленинцев, с. 57.

³³ Ленин В. И. Завдання спілок молоді. — Повне зібр. творів, т. 41, с. 293.

³⁴ Комсомольская правда, 1980, 3 лип.

60-річчя розгрому іноземної воєнної інтервенції та внутрішньої контрреволюції на Україні

І. Л. ГОШУЛЯК (Київ), В. Ф. СОЛДАТЕНКО (Київ)

КОМУНІСТИЧНА ПАРТІЯ НА ЧОЛІ БОРОТЬБИ ТРУДЯЩИХ ЗА ЗАХИСТ ЗАВОЮВАНЬ ВЕЛИКОГО ЖОВТНЯ (1918—1920 рр.)

Велика Жовтнева соціалістична революція відкрила «нову епоху— епоху переходу людства від капіталізму до соціалізму, епоху боротьби «за визволення народів від імперіалізму, за припинення воєн між народами, за повалення панування капіталу, за соціалізм»¹. Вона вивела Країну Рад на шлях всебічного соціально-економічного і культурного прогресу і, разом з тим, як підкреслював В. І. Ленін, показала «всім країнам дещо, і дуже істотне з їх неминучого і недалекого майбутнього»².

Серед основних закономірностей переходу від капіталізму до соціалізму, вперше виявлених і перевірених на практиці Великим Жовтнем, особливе місце займає необхідність захисту завоювань революції від спроб імперіалістичної буржуазії і внутрішньої контрреволюції реставрувати старі порядки. Відзначаючи величезне історичне значення цього завдання, В. І. Ленін вказував: «Всяка революція лише тоді чогонебудь варта, коли вона вміє захищатися...»³. Правильність і актуальність ленінського висновку нині переконливо підтверджується досвідом багатьох країн і народів.

Вивчення героїчної діяльності Комуністичної партії, під керівництвом якої 60 років тому робітники і селяни Країни Рад здобули блискучу перемогу над об'єднаними силами внутрішньої і зовнішньої контрреволюції, відстояли завоювання Жовтневої революції, свободу і незалежність соціалістичної Батьківщини, має неоціненне наукове, політичне і практичне значення*.

¹ Про 60-у річницю Великої Жовтневої соціалістичної революції. Постанова ЦК КПРС від 31 січня 1977 року. К., 1977, с. 4.

² Ленін В. І. Дитяча хвороба «лівизни» в комунізмі.— Повне зібр. творів, т. 41, с. 4.

³ Ленін В. І. Об'єднане засідання ВЦВК, Московської Ради, фабрично-заводських комітетів і професійних спілок 22 жовтня 1918 р.— Повне зібр. творів, т. 37, с. 116.

* Діяльність РКП(б) по мобілізації трудящих на боротьбу з інтервентами і білогвардійцями висвітлено у численних працях радянських істориків. (Див.: Історія Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1970, т. 3, кн. 2; Історія гражданской войны в СССР 1917—1922. М., 1957—1960, т. 3—5. Крах первого нашествия империалистов на Страну Советов. М., 1973; Партия и армия. М., 1977; 50 лет Вооруженных Сил СССР (1918—1968 гг.). М., 1968; Советские Вооруженные Силы. История строительства. М., 1978; Українська РСР в період громадянської війни

З перших днів свого існування Радянській державі довелося вести збройну боротьбу проти численних ворогів. Повалені трудящими експлуататорські класи Росії не хотіли примиритися з втратою державної влади, приватної власності і численних привілеїв. Вони робили відчайдушні спроби зірвати здійснення творчих планів соціалістичної революції. Але співвідношення сил всередині країни було не на їх користь. Робітничий клас в союзі з біднішим селянством під керівництвом партії більшовиків подолав опір експлуататорів і закріпив перемогу диктатури пролетаріату. Тоді на допомогу внутрішній контрреволюції прийшов міжнародний імперіалізм, який і виступив організатором збройної боротьби проти Країни Рад. Саме він, за висловом В. І. Леніна, «...вікликав у нас... громадянську війну...»⁴.

Навесні 1918 р. імперіалісти Німеччини, Англії, Франції, США і Японії виступили проти нашої країни. Одночасно виступили підтримані ними сили внутрішньої контрреволюції. Імперіалістична інтервенція, наступ білогвардійських армій злилися в контрреволюційними заколотами есерів, меншовиків, залишків буржуазних партій. Усі сили старого світу об'єдналися, щоб повалити владу трудящих, ліквідувати всесвітньо-історичні завоювання Жовтневої революції. Вже на середину 1918 р. їм вдалося захопити значну територію країни і оточити республіку вогненним кільцем фронтів. Над Республікою Рад нависла смертельна небезпека.

У цей тяжкий і відповідальний для долі Батьківщини час Комуністична партія на чолі з В. І. Леніним виступила натхненником і організатором боротьби трудящих країни на розгром контрреволюції, підняла їх на захист революційних завоювань, забезпечила блискучу перемогу над численними ворогами. В основу багатогранної діяльності партії по мобілізації всіх сил і ресурсів країни на розгром військ інтервентів і їх ставлеників в період громадянської війни лягло ленінське вчення про захист соціалістичної Вітчизни.

В. І. Леніну належить історична заслуга розробки і обґрунтування воєнної програми пролетарської революції, створення вчення про захист соціалістичної Батьківщини, закладення теоретичного і методологічного фундаменту воєнної науки соціалізму. В 1918—1920 рр. Володимир Ілліч опублікував десятки статей, виголосив багато промов, написав понад 600 листів і телеграм з різних питань оборони країни, військового будівництва.

(1917—1920 рр.). К., 1967—1970, т. 1—3; Азовцев Н. Н. В. И. Ленин и советская военная наука. М., 1971; його ж. Военные вопросы в трудах В. И. Ленина. М., 1972; Кондуфор Ю. Ю. Великий Жовтень і захист його завоювань. К., 1971; Кузьмин Г. В. Разгром интервентов и белогвардейцев в 1917—1922 гг. М., 1977; Кузьмин Н. Ф. В. И. Ленин во главе обороны Советской страны (1918—1920 гг.). М., 1958; Кораблев Ю. И. В. И. Ленин и Советские Вооруженные Силы. М., 1968; його ж. В. И. Ленин и создание Красной Армии. М., 1970; Кукушкин Ю. С. В. И. Ленин — председатель Совета Рабочей и Крестьянской обороны (1918—1920 гг.). М., 1962; Липицкий С. В. Военная деятельность ЦК РКП(б). 1917—1920 гг. М., 1973; Найда С. Ф. О некоторых вопросах истории гражданской войны в СССР. М., 1958; Наумов В. П. Летопись героической борьбы. Советская историография гражданской войны и империалистической интервенции в СССР (1917—1922). М., 1972; Петров Ю. П. КПСС — руководитель и воспитатель Красной Армии (1918—1920 гг.). М., 1961; його ж. Партийное строительство в Советской Армии и на Флоте (1918—1961 гг.). М., 1964; Спирин Л. М. Классы и партии в гражданской войне в России (1917—1920 гг.). М., 1968; Супруненко Н. И. Очерки истории гражданской войны и иностранной военной интервенции на Украине (1918—1920). М., 1966.

⁴ Ленін В. І. VIII Всеросійська конференція РКП(б) 2—4 грудня 1919 р. Політична доповідь Центрального Комітету 2 грудня.—Повне збір. творів, т. 39, с. 323.

Обґрунтовуючи вчення про захист завоювань соціалістичної революції, Володимир Ілліч виходив насамперед з того, що внаслідок перемоги Жовтневої революції у країні створено якісно нову економічну і політичну організацію суспільства. Дякуючи цьому, військова міць, весь оборонний потенціал перемігшої пролетарської революції спираються на саму широку, яку будь-коли знала історія, соціальну базу, а вище призначення оборонного потенціалу соціалістичної країни полягає у служінні справі визволення трудящих від соціального і національного гніту, захисту революційних завоювань від імперіалістичної агресії, сприяння переходу людства від капіталізму до соціалізму.

Оборонна міць нового суспільного ладу, чий Володимир Ілліч, залежить перш за все від економічного фактору, економічного базису. «Не можна зробити країну обороноздатною, — підкреслював В. І. Ленін, — без величезного героїзму народу, який здійснює сміливо, рішуче великі економічні перетворення»⁵.

В умовах соціалістичного ладу продуктивні сили країни зумовлюють вищий, ніж у сил старого світу, рівень матеріально-технічних засобів ведення революційної війни. А виробничі відносини, що визначають характер політичної надбудови, у тому числі держави і її військової організації, знаходять вираз в ідеології і політиці соціалістичного суспільства, у вирішальній мірі визначають формування його політичного потенціалу, якість «людського матеріалу», через які реалізуються породжувані революцією можливості для її захисту.

Утверджуючи соціалістичну власність на засоби виробництва і відповідні їй виробничі відносини, перетворюючи пригноблені, експлуатовані раніше верстви народу у повновладного господаря країни, пролетарська революція народжує такий духовний потенціал, який стає фактором могутності соціалістичного ладу, в тому числі і його обороноздатності. «Ніколи, — вказував В. І. Ленін, — не переможуть того народу, в якому робітники і селяни в більшості своїй пізнали, відчували і побачили, що вони відстоюють свою, Радянську владу — владу трудящих, що відстоюють ту справу, перемога якої їм і їх дітям забезпечить можливість користуватися всіма благами культури, всім, що створено людською працею»⁶.

Важливою умовою розширення соціальної бази революції, що захищається, В. І. Ленін вважав здійснення пролетарською державою глибоко народної соціальної і національної політики, яка відповідає корінним інтересам найширших мас трудящих, гарантує зміцнення союзу робітничого класу з непролетарськими верствами, братерське єднання трудящих усіх національностей в боротьбі за єдину мету.

В. І. Ленін враховував і неминучість завоювання на бік перемігшої соціалістичної революції симпатій і підтримки міжнародного пролетаріату, демократичних сил світу, що не могло не послабити позиції імперіалізму.

Величезні об'єктивні можливості, що відкриваються перед країною, яка здійснила завоювання диктатури пролетаріату, забезпечують перевагу оборонного потенціалу соціалістичної держави лише в тому разі, коли керівництво трудящими здійснює Комуністична партія. Саме політичний авангард робітничого класу, озброєний теорією наукового комунізму, і тільки він, у змозі розкрити гігантські можливості соціалізму у справі обороноздатності країни і гарантувати їх реаліза-

⁵ Ленін В. І. Загрожуюча катастрофа і як з нею боротися. — Повне збір. творів, т. 34, с. 186.

⁶ Ленін В. І. Промова на конференції залізничників Московського вузла 16 квітня 1919 р. — Повне збір. творів, т. 38, с. 304.

цію. «В епоху громадянської війни, — підкреслював В. І. Ленін, — ідеалом партії пролетаріату є *воююча партія*»⁷.

В. І. Ленін не лише всебічно розробив вчення про захист соціалістичної революції, але й сам безпосередньо керував його здійсненням на практиці. Володимир Ілліч володів неоціненним даром наукового передбачення майбутнього розвитку воєнних подій, здатністю миттєво і правильно оцінювати найскладнішу обстановку, мистецтвом стратега при визначенні способу ведення операцій, напрямку головного удару, на якому у вирішальний момент необхідно було зосередити максимум зусиль, щоб забезпечити перемогу.

Вже 29 липня 1918 р. у промові на Об'єднаному засіданні ВЦВК, Московської Ради, фабрично-заводських комітетів і професійних спілок Москви В. І. Ленін дав глибокий аналіз обстановки, що склалася в країні, характеристику її воєнного становища. Підкресливши, що «все питання російської соціалістичної революції звелось до питання воєнного»⁸ і воєнне питання постало тепер як головне, корінне питання революції, Володимир Ілліч висунув завдання негайно підпорядкувати всю партійну і державну роботу справі захисту соціалістичної Батьківщини. В цей же день ВЦВК за пропозицією В. І. Леніна оголосив соціалістичну Вітчизну в небезпеці і висунув бойовий лозунг Радянської республіки — «Смерть або перемога»⁹.

Спрямовуючи діяльність ЦК РКП(б) і Раднаркому, В. І. Ленін одночасно очолив Раду Робітничої і Селянської Оборони, створену для успішної мобілізації всіх сил і ресурсів країни на потреби відсічі ворогу.

Про величезний обсяг воєнно-організаторської діяльності В. І. Леніна і керованих ним ЦК РКП(б), Раднаркому і Ради Оборони переконливо свідчать такі дані: з листопада 1917 р. по грудень 1920 р. В. І. Ленін провів 375 (з 406) засідань Раднаркому; з грудня 1918 р. по 24 грудня 1920 р. під його головуванням відбулось 143 (з 175) засідань Ради Оборони, на яких вирішувалися важливі військові питання¹⁰. Як свідчила Н. К. Крупська, говорячи про В. І. Леніна, «думкою і серцем весь час був він з Червоною Армією, про неї думав, про неї турбувався... Ілліч чудово знав, що робиться на фронтах, він безпосередньо був зв'язаний з фронтами, керував усією боротьбою»¹¹.

Центральний Комітет партії на чолі з В. І. Леніним стає справжнім бойовим штабом, колективним органом керівництва збройною боротьбою трудящих мас. Він розробляв і втілював у життя всі найважливіші воєнно-стратегічні плани, здійснював мобілізацію людських та матеріальних ресурсів на розгром ворога, підготовку кадрів для Червоної Армії, правильну їх розстановку, спрямовував роботу тилу на успішне забезпечення армії військовим спорядженням, бойовою технікою, одягом і продовольством, приймав невідкладні заходи по забезпеченню виконання воєнних операцій, створенню військових резервів, розвитку підпілля і партизанського руху в окупованих контрреволюцією районах.

Керівництво Комуністичної партії було одним з найважливіших джерел перемоги над ворогом. Партійне керівництво воєнним відом-

⁷ Ленін В. І. Партизанська війна. — Повне збір. творів, т. 14, с. 7.

⁸ Ленін В. І. Промова на об'єднаному засіданні ВЦВК, Московської Ради, фабрично-заводських комітетів і професійних спілок Москви 29 липня 1918 р. — Повне збір. творів, т. 37, с. 14.

⁹ Див.: Декреты Советской власти. М., 1964, т. III, с. 107—108.

¹⁰ Ирошников М. П. Ленин — партийный и государственный деятель нового типа. М., 1980, с. 28.

¹¹ Крупская Н. К. Воспоминания о В. И. Ленине. М., 1968, с. 421.

ством було закріплене постановою ЦК партії від 25 грудня 1918 р. Політика цього відомства, підкреслювалось в постанові, повинна проводитись на точній основі загальних директив, які дає партія в особі її Центрального Комітету і під його безпосереднім контролем¹².

Незважаючи на складні умови воєнного часу, ЦК РКП(б) засідав регулярно, чітко і оперативно вирішуючи всі питання. Так, лише за період з 7 листопада 1919 р. по 22 січня 1921 р. відбулося 23 пленуми ЦК РКП(б) і 86 засідань Політбюро ЦК. На засіданнях Центрального Комітету, як правило, розглядалися найважливіші питання внутрішньої і зовнішньої політики партії і держави. Переважну більшість питань становили воєнні. У звіті ЦК РКП(б), опублікованому в травні 1920 р., підкреслювалось, що питання, пов'язані з обороною країни, обговорювалися на його засіданнях в першу чергу, а прийняті по них рішення негайно втілювалися в життя¹³.

Про значення, характер і зміст обговорюваних на засіданнях ЦК воєнних питань можна судити хоча б з такого короткого і далеко неповного огляду. Коли наприкінці 1918 р. погіршилось воєнне становище на півдні країни, ЦК РКП(б), обговоривши його, прийняв постанову про зміцнення Південного фронту. В ній він зобов'язав усіх членів партії — командирів, комісарів, червоноармійців — спільними зусиллями добитися негайного перелому на фронті. Як тільки весною 1919 р. смертельна загроза країні нависла на сході, ЦК розглянув і схвалив написані В. І. Леніном «Тези ЦК РКП(б) в зв'язку з становищем Східного фронту». В них висувалося завдання розгромити Колчака і визначалися конкретні заходи для його здійснення. Влітку і восени 1919 р., коли виникла загроза на Південному фронті, виключно важливу роль в розгромі Денікіна відіграли рішення липневого і вересневого пленумів ЦК РКП(б). Зразу ж після злочинного нападу на радянські республіки в квітні 1920 р. буржуазно-поміщицької Польщі Політбюро ЦК обговорило і затвердило розроблений при активній участі В. І. Леніна план розгрому інтервентів. Багато разів ЦК РКП(б) розглядав становище на фронті боротьби з білогвардійськими військами Врангеля. 18 серпня 1920 р. Політбюро ЦК визнало даний фронт найважливішим фронтом республіки і визначило конкретні заходи, спрямовані на його ліквідацію. Оцінюючи роль ЦК РКП(б) в організації оборони країни у вказаний період, В. І. Ленін мав всі підстави відзначити, що при розв'язанні будь-якого питання стратегії не було жодного разу, щоб не відбулось засідання ЦК, або бюро ЦК¹⁴.

Одним із ключових питань, на якому була сконцентрована в роки громадянської війни і іноземної воєнної інтервенції велика увага Комуністичної партії, було створення міцних Збройних Сил соціалістичної держави. Враховуючи складність ситуації, масштабність контрреволюційних сил, РКП(б) виробила єдино правильний курс на формування постійної, масової, регулярної, дисциплінованої Червоної Армії за відкрито класовою ознакою — з пролетарів і напівпролетарських верств селянства. Влітку 1918 р. замість добровольчого принципу створення нової армії, який лежав в основі перших формувань Радянських Збройних Сил, була запроваджена загальна військова повинність трудящих. Цьому сприяло згуртування бідноти навколо пролетаріату шляхом створення комбідів, поступовий перехід селянства на бік Радянської влади, створення місцевих органів військового управління (військових

¹² Аникеев В. В. Деятельность ЦК РКП(б) в 1918—1919 годах. М., 1976, с. 112.

¹³ Известия ЦК РКП(б), 1920, 23 травня.

¹⁴ Див.: Ленинский сборник XXXVII. М., 1970, с. 137.

комісаріатів) та інші фактори. В результаті величезних зусиль партія і молода Радянська держава успішно виконали висунуте В. І. Леніним завдання по створенню трьохмільйонної Червоної Армії. На кінець громадянської війни її чисельність перевищувала 5 млн. чоловік.

Забезпеченню успішного будівництва Червоної Армії, підготовки для неї надійних резервів служило запроваджене в 1918 р. загальне військове навчання трудящих (Всевобуч).

З гущі народних мас, з робітників і селян партія перш за все черпала і командні кадри для Збройних Сил. За період громадянської війни і воєнної інтервенції в академіях, на курсах і в школах було підготовлено близько 45 тис. червоних командирів, в тому числі старшого і вищого командного складу¹⁵⁻¹⁶. Одночасно, ведучи гущку і принципову політику щодо буржуазних військових спеціалістів, Комуністична партія і Радянська держава змогли ефективно використати їх досвід і знання для зміцнення обороноздатності країни.

З перших місяців війни партія кинула кращі свої сили на зміцнення Червоної Армії. Величезну роль в цьому відіграли мобілізації комуністів. Завжди, як тільки на тому чи іншому фронті виникала критична ситуація, ЦК РКП(б) вдавався до такого заходу. Влітку 1918 р. були проведені перші партійні мобілізації, а всього до кінця року в Червону Армію влилось не менше 40 тис. комуністів. У 1918 р. партійні мобілізації лише в центральних районах країни дали змогу лише з центральних губерній РСФРР направити на фронт 24244 комуністи¹⁷. Крім того, було проведено багато мобілізацій регіонального, місцевого масштабу. Втілюючи в життя директиву ЦК РКП(б), Компартія України, наприклад, влітку 1919 р. направила в ряди Червоної Армії близько 20 тис. комуністів¹⁸, тобто майже дві третини свого складу. Ряд партійних мобілізацій здійснила КП(б)У і в 1920 р. В результаті наприкінці громадянської війни майже половина складу РКП(б) — близько 300 тис. комуністів знаходилась в Збройних Силах. Пліч-о-пліч з комуністами на фронтах війни мужньо боролись і 70 тис. комсомольців¹⁹.

Мобілізовані партією комуністи були тією цементуючою силою, яка зміцнила армію як в організаційному, так і в моральному відношенні. Комуністи несли в ряди червоноармійців організованість і залізну дисципліну, могутнє слово більшовицької правди, запалювали їх глибокою вірою в остаточну перемогу над контрреволюцією, безприкладним героїзмом і самопожертвою в ім'я революції надихали бійців на героїчні подвиги. Комуністи відіграли важливу роль в розгромі інтервентів і білогвардійців. ЦК РКП(б) з гордістю відзначав: «Колчака збили з позицій і примусили тікати завдяки тому, що наша партія кинула тоді на Східний фронт усі свої кращі сили, зв'язавши їх залізною військовою організацією»²⁰. З повним правом це ж саме можна повторити і відносно розгрому Денікіна, Юденича, Врангеля, інших ворогів Радянської влади. В одному з документів того періоду — звіті Політичного управління Червоної Армії підкреслювалося: «Майбутній історик з подивом відзначить, що стараючись передбачити шанси перемоги, відповідальні особи іноді рахували більш ретельно кількість комуністів, що були в наявності, ніж кількість гармат і кулеметів»²¹.

¹⁵⁻¹⁶ Вопросы истории КПСС, 1977, № 10, с. 104.

¹⁷ Історія Комуністичної партії Радянського Союзу, т. 3, кн. 2, с. 470.

¹⁸ В борьбе за Власть Советов на Украине. К., 1977, с. 293.

¹⁹ Военно-исторический журнал, 1980, № 2, с. 7.

²⁰ Історія Комуністичної партії Радянського Союзу, т. 3, кн. 2, с. 310.

²¹ Там же.

В. І. Ленін, ЦК РКП(б) першочергову увагу приділяли налагодженню і розгортанню цілеспрямованої партійно-політичної роботи в армії, вихованню і політичній освіті червоноармійців. В численних листах, телеграмах, розпорядженнях, розмовах по прямому проводу з фронтами Володимир Ілліч вимагав всебічно поліпшувати цю роботу, не послаблювати її. «...Там, — підкреслював Ленін, — ... де найбільш дбайливо проводиться політробота у військах і робота комісарів, — ...там немає розхлябаності в армії, там кращий її стрій та її дух, там більше перемог»²².

Важливу роль у політичному вихованні червоноармійців відіграла більшовицька преса. Досвід засвідчує, що в тих арміях і військових з'єднаннях, де видавалися газети, політична робота велась ширше і успішніше. Уже в 1918 р. в країні виходило понад 90 військових газет і журналів, великими тиражами видавалась агітаційна література. В найбільш відповідальний період бойових дій проти Колчака весною і влітку 1919 р. на Східному фронті видавалося понад 20 газет разовим тиражем 250 тис. примірників. Всього в 1919 р. виходило понад 200 армійських газет і журналів — центральних, фронтових, армійських (флотських) і дивізійних (флотильських). На Південному фронті в усіх арміях, які воювали проти Денікіна виходили газети. Політуправлінням Реввійськради республіки за період з 15 квітня 1919 р. по 1 січня 1921 р. було випущено 30 млн. примірників різноманітної агітаційної літератури^{22а}.

Розкриваючи головну причину успіху більшовицької агітації і пропаганди в роки війни, В. І. Ленін підкреслював: «Якщо наші противники говорили і визнавали, що ми зробили чудеса в розвитку агітації і пропаганди, то це треба розуміти не зовнішньо, що у нас було багато агітаторів і було витрачено багато паперу, а це треба розуміти внутрішньо, що та правда, яка була в цій агітації, пробивалася в голови всіх. І від цієї правди ухилитися не можна»²³.

З перших днів іноземної інтервенції В. І. Ленін, Комуністична партія велику увагу приділяла формуванню командно-політичних кадрів для Червоної Армії. Великий загіб військових кадрів складав введення на самому початку війни інститут політичних працівників — члени Реввійськрад, військові комісари, політруки, інструктори політorganів, агітатори, відповідальні партійні організатори, клубні і бібліотечні працівники, співробітники редакцій військових газет. Введення інституту політпрацівників забезпечило органічну єдність політичного і військового керівництва.

Партія розгорнула широку підготовку політичних працівників для Червоної Армії. На перших порах вона здійснювалася через розрізнені курси і школи, а згодом склалася планомірна система підготовки кадрів політпрацівників — центральні, фронтові (окружні), армійські воєнно-політичні учбові заклади і дивізійні партійні школи. На 1 листопада 1920 р. ця система налічувала 224 різноманітних курсів і шкіл, в яких було підготовлено десятки тисяч політбійців²⁴. Велику роль у підготовці висококваліфікованих кадрів партійних працівників для фронту відіграв Комуністичний університет ім. Я. М. Свердлова, створений за рішенням VIII з'їзду партії на базі Центральної радянської і

²² Ленін В. І. Всі на боротьбу з Денікіним! (Лист ЦК РКП (більшовиків) до організацій партії). — Повне збір. творів, т. 39, с. 52—53.

^{22а} Политическое самообразование, 1980, № 5, с. 61; Прохвятилов А. И. В. И. Ленин и советская военная печать. Л., 1976, с. 46—47.

²³ Ленін В. І. IX з'їзд РКП(б) 29 березня — 5 квітня 1920 р. Доповідь Центрального Комітету 29 березня. — Повне збір. творів, т. 40, с. 241.

²⁴ Вопросы истории КПСС, 1979, № 3, с. 76.

партійної школи. З 4805 слухачів, які навчалися в ньому з червня 1918 по листопад 1919 р., на фронт було направлено 3253 чол.²⁵

Політпрацівники були основними провідниками політики партії серед бійців. Головною зброєю політпрацівника було пристрасне партійне слово, підкріплене ділом — особистим прикладом в бою. Саме тому вони стали душею Червоної Армії, її честю і совістю. Їм були притаманні більшовицька цілеспрямованість і безмежна вірність революційному обов'язку. У політпрацівника було дуже багато обов'язків і тільки одне право: першим вступити в бій і останнім залишити його. Уже в буремних 1918—1920 рр. сформувалися і всебічно розкрилися ті прекрасні риси армійського політичного працівника, що стали традиційними для Радянських Збройних Сил і про які так схвилювано писав Л. І. Брежнєв, коли згадував про бойових товаришів періоду Великої Вітчизняної війни: «Справжній політпрацівник в армії — це та людина, навколо якої групуються люди, він достеменно знає їх настрої, потреби, надії, мрії, він веде їх на самопожертву, на подвиг. І коли врахувати, що бойовий дух військ завжди визнавався найважливішим фактором стійкості військ, то саме політпрацівникові було довірено найгострішу зброю в роки війни. Душі і серця воїнів загартовував він, без чого ні танки, ні гармати, ні літаки перемоги нам би не принесли»²⁶.

За подвиги в громадянській війні 985 політпрацівників нагороджені орденом Червоного Прапора і Почесною революційною зброєю²⁷.

Розв'язання безпосередньо військових завдань, на яких зосереджувалась основна увага Комуністичної партії і спрямовувались її головні сили, не означало послаблення інших напрямів її діяльності. Навпаки, умови війни настійно вимагали мобілізації всіх ресурсів, примноження енергії для підпорядкування завданням оборони країни всієї організаторської і ідеологічної діяльності. «...Ми перебуваємо у війні, — говорив В. І. Ленін, — і доля революції вирішиться результатом цієї війни. Це повинно стати першим і останнім словом нашої агітації, всієї нашої політичної, революційної і перетворюючої діяльності»²⁸.

Ленінські настанови були покладені в основу роботи парторганізацій на весь період іноземної військової інтервенції і громадянської війни. Партійні організації розгорнули велику ідеологічну, агітаційно-масову роботу по роз'ясненню справедливих цілей війни, яку вели трудящі проти внутрішньої і зовнішньої контрреволюції, викривали злочинні плани імперіалістів, вселяли в трудящих віру в неминучу перемогу.

Одне із найвідповідальніших завдань, які вирішувала в ті надзвичайно важкі напружені роки Комуністична партія, полягало у мобілізації трудящих тилу на всенародну допомогу фронту. «Для ведення війни *по-справжньому*, — вчив В. І. Ленін, — необхідний міцний організований тил. Найкраща армія, найвідданіші справі революції люди будуть негайно винищені противником, якщо вони не будуть в достатній мірі озброєні, забезпечені продовольством, навчені»²⁹.

З метою забезпечення потреб оборони країни матеріально-технічними засобами партія розробила надзвичайну господарську політику. Під керівництвом ЦК РКП(б), В. І. Леніна в 1918 р. було здійснені такі заходи: проведена націоналізація не лише великої, але й

²⁵ Вопросы истории КПСС, 1970, № 8, с. 70.

²⁶ Брежнев Л. И. Мала земля. К., 1979, с. 24.

²⁷ Политическое самообразование, 1980, № 5, с. 58.

²⁸ Ленин В. И. Промова на об'єднаному засіданні ВЦВК, Московської Ради, фабрично-заводських комітетів і професійних спілок Москви 29 липня 1918 р. — Повне збір. творів, т. 37, с. 14.

²⁹ Ленин В. И. На діловий ґрунт. — Повне збір. творів, т. 35, с. 390.

середньої і дрібної промисловості, встановлена державна монополія і тверді ціни на хліб, заборонена торгівля хлібом, встановлена продрозверстка, введена загальна трудова повинність. Така політика отримала назву політики «воєнного комунізму». Суть її полягала в тому, щоб максимально використати дуже обмежені на той час економічні можливості країни для захисту революційних завоювань.

Завдяки усуспільненню головних галузей економіки, розвитку їх на соціалістичній основі партія зуміла в умовах жорстокої господарської розрухи, при всебічній підтримці робітничого класу швидко налагодити воєнне виробництво і забезпечити найнеобхідніші потреби Червоної Армії.

Величезне зміцнення оборонного потенціалу Радянської республіки було досягнуте також завдяки здійсненню під керівництвом Комуністичної партії революційних аграрних перетворень, проведеному в життя ленінської аграрної політики. Ліквідація поміщицького землеволодіння, націоналізація всієї землі і передача її у користування трудящого селянства дали Радянській владі таку могутню соціальну опору, яку, не дивлячись на відомі хитання середнього селянства, не змогли кінець-кінцем порушити об'єднані сили внутрішньої і зовнішньої контрреволюції.

Ще напередодні перемоги Великого Жовтня Володимир Ілліч писав: «Обороздатність, військова міць країни з націоналізацією банків *вища*, ніж країни з банками, що залишаються у приватних руках. Військова міць селянської країни, з землею в руках селянських комітетів, *вища*, ніж країни з поміщицьким землеволодінням»³⁰. А в самий розпал громадянської війни він констатував: «...Ми перемагаємо і будемо перемагати, бо у нас є тил і тил міцний, що селяни й робітники, незважаючи на голод і холод, згуртовані, зміцніли і на кожний тяжкий удар відповідають збільшенням зчеплення сил і економічної могутності...»³¹.

У боротьбі з численними ворогами соціалістичної революції не менш важливу роль, ніж економічні, відігравали і політичні фактори. Глибоко народна за змістом і спрямованістю політика Комуністичної партії зумовила міцність і масштабність соціальної бази радянського ладу, забезпечила останньому рішучу перевагу у співвідношенні класово-політичних сил. Ніколи раніше в історії народні маси не виявляли такої активності, самопожертви, сміливості і мужності у творенні нових форм життя, у будівництві нового ладу і його захисті від ворожих намірів, як у роки громадянської війни. Військове патшестя пайсильніших імперіалістичних держав на Радянську Росію не тільки не зламало волі робітників і селян, а, навпаки, ще більше згуртувало їх, примножило ненависть до експлуататорів, посилило їх рішучість розгромити ворогів соціалістичної революції.

В авангарді трудящих країни йшов керований своїм комуністичним авангардом гегемон революції — робітничий клас. Своєю стійкістю, мужністю, безстрашністю робітничий клас залучав на боротьбу з ворогами всіх трудящих. Майстерно поєднуючи здійснення соціалістичних і загальнодемократичних завдань, партія поступово добивалася участі непролетарських верств трудящих у розв'язанні основних завдань диктатури пролетаріату. Розширення і зміцнення союзу робітників з сільськими трударями шляхом залучення на бік про-

³⁰ Ленін В. І. Загрожуюча катастрофа і як з нею боротися.— Повне збір. творів, т. 34, с. 184.

³¹ Ленін В. І. Доповідь на II Всеросійському з'їзді комуністичних організацій народів Сходу 22 листопада 1919 р.— Повне збір. творів, т. 39, с. 302.

летаріату середнього селянства при опорі на бідноту стали однією з основних причин перемоги над силами контрреволюції.

В тяжких умовах громадянської війни Комуністична партія провела величезну роботу по зміцненню, вдосконаленню нового типу держави — Радянської держави, що стала головним знаряддям у захисті завоювань соціалістичної революції, здійсненні кардинальних перетворень у всіх сферах суспільного життя. Через Ради партія була зв'язана з усіма верствами трудящих і, в першу чергу, через них змогла залучити до нового життя саме ті класи, які в минулому були найбільш пригноблені і забиті капіталізмом. Вперше в історії в Радянській країні на ниву державної діяльності стала втягуватись величезна більшість трудящих. Все це значно примножило силу нового ладу, забезпечило Радянській владі таку стійкість і міць, яку не змогли похитнути численні військові походи об'єднаних сил міжнародного імперіалізму та внутрішньої контрреволюції.

Одним з найважливіших напрямків діяльності партії було здійснення ленінської національної політики, згуртування трудящих всіх націй країни, об'єднання їх зусиль для боротьби з іноземними загарбниками і внутрішньою контрреволюцією. Лише тісне інтернаціональне згуртування робітників і селян, підпорядкування національних інтересів спільним для всіх народів країни інтересам захисту завоювань соціалізму, перемоги над ворогами відкрило перед кожною нацією колишньої «тюрми народів» шлях до соціального оновлення, до всебічного розквіту економіки і культури. «В центральних районах країни, в степах України і Поволжя, на Дону і на Кубані, поблизу Білого моря і в горах Кавказу, в пісках Середньої Азії і в далекому Приамур'ї, — відзначав товариш Л. І. Брежнев, — під червоними прапорами Червоної Армії пліч-о-пліч билися з ворогом сини всіх народів нашої Вітчизни. Вони разом ішли в бій за мир, хліб і землю, за владу Рад»³³.

Справжнім тріумфом марксизму-ленінізму, блискучим зразком життєдайності інтернаціоналістської політики РКП(б) стала героїчна історія боротьби трудящих України за владу Рад, за розгром численних ворогів українського народу, що намагались відняти у нього свободу і незалежність.

Трудящі України по праву пишаються тим історичним фактом, що вони одними з перших прийняли історичну жовтневу естафету. І Всеукраїнський з'їзд Рад у грудні 1917 р., висловлюючи волю трудового народу України, проголосив про перехід влади до Рад, про створення Української Радянської Республіки, ухвалив рішення про встановлення федеративного зв'язку Радянської України з Російською Радянською Соціалістичною Республікою.

При дійовій допомозі своїх російських братів трудящі України завдали нищівного удару по силам буржуазно-націоналістичної і кадетсько-каледінської контрреволюції, встановили практично на всій території республіки владу Рад.

Радянська Україна однією з перших зазнала удару імперіалістів. Війська кайзерівської Німеччини, «запрошені» на територію республіки запроданнями з Центральної ради для збройної розправи з українським народом, відокремлення його від єдиної соціалістичної сім'ї, в лютому 1918 р. вторглися на Україну. В цей час трудящі республіки про-

³³ Брежнев Л. І. Про п'ятдесятиріччя Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Доповідь на спільному урочистому засіданні Центрального Комітету КПРС, Верховної Ради СРСР і Верховної Ради РРФСР у Кремлівському Палаці з'їздів. 21 грудня 1972 року.— Ленінським курсом. Промови і статті. К., 1974, т. 4, с. 42.

демонстрували яскраві зразки непорушної єдності з РСФРР, високе розуміння інтернаціонального обов'язку. Радянська Росія, що знаходилась в оточенні імперіалістичних сил, змушена була піти на підписання грабіжницького Брестського миру, однією з найтяжчих статей якого стала австро-німецька окупація України. «Умови мирного договору насильно відривають нас від загальнорадянської федерації, — говорилося в декларації ЦВК Рад України, проголошеній В. П. Затонським на IV Надзвичайному Всеросійському з'їзді Рад, який прийняв пропозицію В. І. Леніна і ратифікував Брестський мирний договір. — Ми змушені попроситися з вами, але не назавжди, сподіваємося, ненадовго. Настане час, коли в результаті наполегливої боротьби і неминучої, звичайно, перемоги українського, російського і світового пролетаріату ми знову будемо членами єдиної соціалістичної федерації»³⁴. В інтересах збереження і зміцнення цитаделі революції — Радянської Росії — II Всеукраїнський з'їзд Рад схвалив Брестський мирний договір РСФРР з Німеччиною, заявивши при цьому, що незважаючи на формальний відрив України від Російської Федерації, відносини між республіками по суті залишаються незмінними.

В. І. Ленін високо оцінив героїзм комуністів і всіх трудящих України, проявлений ними в боротьбі проти австро-німецьких окупантів, за мирний перепочинок для Радянської Росії в інтересах її зміцнення як форпосту соціалістичної революції. «...Завоювання України, — писав Володимир Ілліч, — було величезною національною жертвою, а пролетарів і бідніших селян України воно загартувало і *посилило*, як революційних борців за інтернаціональну робітничу революцію, Україна потерпіла — інтернаціональна революція виграла, «розбестивши» німецьке військо, ослабивши німецький імперіалізм, *зблизивши* німецьких, українських і російських робітничих революціонерів»³⁵.

Величезну роль у зміцненні єдності дій українських і російських трудящих, розгортанні визвольної боротьби трудящих України відіграв I з'їзд КП(б)У, який відбувся 5—12 липня 1918 р. в Москві. На з'їзді завершився процес об'єднання на ленінських інтернаціоналістських, ідеологічних і організаційних принципах партійних організацій, які діяли на території республіки, в Комуністичну партію (більшовиків) України. В прийнятій з'їздом резолюції «Україна і Росія» вказувалося на необхідність усіма силами боротися за революційне об'єднання двох братніх народів. Викриваючи антинародний, контрреволюційний характер вимоги українських буржуазних націоналістів про відокремлення України від Росії, з'їзд підкреслив, що ідея «самостійності» була лише ширмою, яка прикривала прагнення іноземних імперіалістів поневолити Україну»³⁶.

Самовіддана боротьба трудящих України під керівництвом комуністів зірвала грабіжницькі плани німецьких імперіалістів. При братерській допомозі Радянської Росії робітники і селяни республіки відновили Радянську владу. Досвід боротьби за Радянську Україну переконливо свідчив, що добитися повної перемоги трудящих над численними ворогами можливо лише при взаємній допомозі, співробітництві і об'єднанні зусиль обох братніх народів. Враховуючи цей досвід, КП(б)У і уряд України докладали великих зусиль, щоб зміцнити єд-

³⁴ Нариси історії Комуністичної партії України. К., 1977, с. 251.

³⁵ Ленін В. І. Пролетарська революція і ренегат Каутський. — Повне зібр. творів, т. 37, с. 103—104.

³⁶ Див.: Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. К., 1976, т. I, с. 20.

ність двох республік. 26 січня 1919 р. Тимчасовий робітничо-селянський уряд України виступив з Декларацією, в якій заявив, що завдання революційної боротьби вимагають єдності з урядами інших радянських республік, в першу чергу з урядом РСФРР. «Тісний історичний, економічний і культурний зв'язок робітничої і селянської України і Радянської Росії, — відзначалось в Декларації, — ставить нам в обов'язок рівняти свій революційний класовий фронт перш за все з фронтом російського пролетаріату... У нас однакові політичні, економічні і військові завдання... Повний розгром російської буржуазії і російських поміщиків є умовою зміцнення Радянської влади не тільки в Росії, але і на Україні. Все це обумовлює об'єднання Української Радянської Республіки з Радянською Росією на засадах Соціалістичної Федерації»³⁷.

Цементуючою силою єдності народів Радянської країни, яка складалася, був інтернаціональний за своїм світоглядом і складом робітничий клас, керований інтернаціональним по ідеології і політиці, по складу і будові комуністичним авангардом. Партія проявляла турботу про виховання трудящих в дусі пролетарської солідарності, добивалась єдності дій українських робітників і селян з своїми братами по класу, які належали до інших національностей. Величезна цілеспрямована робота Комуністичної партії, надбання масами власного політичного досвіду приводили до вагомих результатів: трудящі республіки проявляли послідовно класовий підхід до корінних питань суспільно-політичного і економічного життя. «Ми, робітники і селяни-бідняки, — говорилося в одній з резолюцій, прийнятих на Харківщині, — заявляємо, що для нас, робітників і селян, немає і не може бути особливих національних інтересів, як запевняють нас представники буржуазії. Ми разом з великоруськими робітниками будемо жити і разом з ними вмеремо за Жовтневу революцію, за владу робітників і селян»³⁸.

Переконливим доказом дійсно братерських відносин між російським і українським народами є їх взаємодопомога в розв'язанні господарських проблем, які поставали. Радянська Росія фактично взяла на себе фінансування Української Радянської Республіки, постачання її нафтопродуктами, верстатами, інструментами, кольоровими металами і т. п. Так, загальна сума коштів, отриманих урядом Радянської України від РСФРР лише за перших три місяці 1919 р. становила 1675 млн. карбованців. Залізниця України, які забезпечувались безпосередньо Наркоматом шляхів сполучення РСФРР, лише в квітні — травні 1918 р. отримали 1070 млн. крб., до кінця травня для республіки було виділено 351,5 тис. пудів різних нафтопродуктів³⁹. В свою чергу свої матеріальні ресурси трудящі України ділили з народами Радянської Росії. Лише в січні — травні 1919 р. вони відвантажили і відправили в РСФРР 30 млн. пудів вугілля, в березні-квітні — 1230 пудів металу, а до кінця серпня — 1,5 млн. пудів хліба і понад 5 млн. пудів інших продуктів⁴⁰.

В умовах громадянської війни, відчайдушних спроб міжнародного імперіалізму потопити в крові революцію в нашій країні посилилось прагнення радянських республік до дальшого розвитку братерських відносин, зміцнення міжнаціональної єдності, закріплення її створенням спільної робітничо-селянської держави. Важливим кроком на

³⁷ Див.: Коммунистическая партия — вдохновитель и организатор объединительного движения украинского народа за образование СССР. Сб. докум. и матер. К., 1972, с. 178.

³⁸ Коммунист (Харьков), 1919, 28 січня.

³⁹ Куличенко М. И. Национальные отношения в СССР и тенденции их развития. М., 1972, с. 233.

⁴⁰ Куличенко М. И. Назв. праця, с. 233—234.

шляху до реалізації цієї тенденції, народних сподівань стало утворення воєнно-політичного союзу радянських республік, принципіальні основи якого всебічно розробив В. І. Ленін. Ленінська ідея знайшла активну підтримку трудящих мас. Виражаючи їх інтереси, Всеукраїнський ЦВК 18 травня 1919 р. звернувся до урядів інших радянських республік з закликом об'єднати збройні сили і матеріальні ресурси, підпорядкувавши їх єдиному центру⁴¹.

1 червня 1919 р. в Москві відбулося історичне засідання ВЦВК за участю представників України, Литви, Латвії, Білорусії, на якому було прийнято рішення про воєнний союз радянських республік, створення спільних Збройних Сил з єдиним військовим командуванням, об'єднання Рад народного господарства, залізничного транспорту, фінансів і комісаріатів праці. Воєнно-політичний союз відіграв величезну роль в боротьбі за захист завоювань Великого Жовтня, за збереження незалежності і справжнього суверенітету всіх республік, які заключили цей договір.

Міць, нездоланну силу воєнно-політичного союзу радянських республік в повній мірі пізнали всі ті, хто намагався реставрувати буржуазний лад на Україні, розірвати монолітну єдність українського і російського, інших народів країни. Під ударами цього союзу битою виявилась ставка імперіалістів Антанти, полчищ Денікіна, зазнала повного краху агресія буржуазно-поміщицької Польщі, розсипалися в прах сподівання контрреволюції та білогвардійських військ Врангеля, ганебно втекли за кордон недобитки петлюрівських банд.

В боях за Радянську Україну яскраво проявилися героїзм, мужність, самовідданість представників різних народів і націй країни, які найбільш повно виявилися в іменах уславлених полководців — В. К. Блюхера, С. М. Будьонного, К. Є. Ворошилова, О. І. Городовикова, С. С. Каменева, В. С. Кіквідзе, Ю. М. Коцюбинського, Г. І. Котовського, О. Я. Пархоменка, В. М. Примакова, М. М. Тухачевського, І. П. Уборевича, І. Ф. Федька, М. В. Фрунзе, Й. Е. Якіра та ін.

Проявляючи невтомну турботу про зміцнення державного союзу і дружби трудящих радянських республік, В. І. Ленін в «Листі до робітників і селян України за приводу перемог над Денікініним» висловлював непохитну впевненість у тому, що комуністам РСФРР і УСРР вдасться «перемогти... націоналістські передсуди всякого роду і показати трудящим усього світу приклад дійсно міцного союзу робітників і селян різних націй у боротьбі за Радянську владу, за знищення гніту поміщиків і капіталістів, за всесвітню Федеративну Радянську Республіку»⁴².

Історія переконливо засвідчила, що саме такий союз було викувано в горнилі революційних битв і найжорстокіших класових боїв. Завдяки цьому союзу і цій дружбі, послідовному здійсненню ленінської національної політики український народ відстояв свою свободу і незалежність, зберіг і зміцнив радянську державність і отримав необмежені можливості для дальшого розвитку економіки і культури в умовах соціалістичного будівництва, в братерському єднанні і співробітництві з народами всієї Радянської країни.

Однією з найважливіших причин успіхів Радянської влади в боротьбі з інтервентами і білогвардійцями було послідовне здійснення Радянською державою принципово нової зовнішньої політики, ленінської політики миру й дружби між народами, політики визнання національної незалежності, суверенітету і державної самостійності.

⁴¹ Див.: Нариси історії Комуністичної партії України, с. 287.

⁴² Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 40, с. 45.

всіх народів і держав, як великих так і малих. Така політика відповідала корінним інтересам усіх народів, схвалювалась і користувалась підтримкою мільйонів трудящих в усьому світі. У своїй зовнішньополітичній діяльності партія і Радянська держава вміло використовували наявність гострих протиріч між імперіалістичними країнами, як це завжди буває між справжніми хижаками, а також протилежність інтересів великих і малих капіталістичних держав.

Значний вклад в перемогу трудящих нашої країни вніс міжнародний пролетаріат. Він розгорнув активну боротьбу проти імперіалістичної інтервенції. Своїми рішучими діями під лозунгом «Руки геть від Росії!» трудящі капіталістичних країн стримували, обмежували, послаблювали натиск інтервентів. Солдати і матроси країн Антанти, які були послані задусити революцію в Росії, не бажали воювати. Під впливом побаченого і комуністичної агітації революціонізувались і, незважаючи на жорстокі репресії проти них, відкрито виражали свої симпатії до першої в світі держави робітників і селян. Імперіалісти змушені були відсилати їх назад. «Шляхом агітації і пропаганди, — підкреслював В. І. Ленін, — ми відняли у Антанти її власні війська»⁴³.

Справжнім тріумфом класової, пролетарської солідарності трудящих різних країн і народів з трудящими нашої країни стала діяльність зарубіжних інтернаціоналістів. В доповіді на VIII з'їзді партії В. І. Ленін спеціально зупинився на аналізі роботи федерації іноземних комуністичних груп при РКП(б), яка очолювала боротьбу зарубіжних інтернаціоналістів за захист Країни Рад, підкресливши, що їх робота «становила одну з найважливіших сторінок у діяльності Російської комуністичної партії»⁴⁴. Зарубіжні інтернаціоналісти брали активну участь у збройній боротьбі, яку вели трудящі Радянської країни проти внутрішньої і зовнішньої контрреволюції. «В лавах Червоної Армії пліч-о-пліч з синами народів нашої країни, — відзначав товариш Л. І. Брежнев, — билися угорці й поляки, серби і хорвати, чехи й словаки, болгари і австрійці, німці і фінни, румуни й монголи, корейці й китайці, представники багатьох інших національностей. Це був бойовий інтернаціонал революціонерів»⁴⁵. Всього в роки громадянської війни на території нашої країни в інтернаціональних та інших формуваннях боролось за владу Рад більше 200 тис. зарубіжних громадян, в тому числі на Україні — не менше 10 тис.⁴⁶

Перемога над інтервентами і білогвардійцями мала всесвітньо-історичне значення. Вона наочно продемонструвала всьому світу незаперечні переваги народженого Великим Жовтнем суспільства. Натхненником і організатором боротьби трудящих за захист завоювань соціалістичної революції виступила ленінська Комуністична партія. «І тільки завдяки тому, що партія була на сторожі, що партія була якнайсуворіше дисциплінована, і через те, що авторитет партії об'єднував усі відомства й установи, і на заклик, що його дав ЦК, як один ішли десятки, сотні, тисячі і кінець кінцем мільйони, і тільки через те, що нечувані жертви були принесені, — говорив В. І. Ленін на IX

⁴³ Ленін В. І. Промова на безпартійній конференції Благущо-Лесфортовського району 9 лютого 1920 р. — Повне збір. творів, т. 40, с. 121.

⁴⁴ Див.: Ленін В. І. VIII з'їзд РКП(б). 18–23 березня 1919 р. Звіт Центрального Комітету 18 березня. — Повне збір. творів, т. 38, с. 145.

⁴⁵ Брежнев Л. І. П'ятдесят років великих перемог соціалізму. Доповідь і заключна промова на спільному урочистому засіданні Центрального Комітету КПРС, Верховної Ради СРСР і Верховної Ради РРФСР у Кремлівському Паладі з'їздів 3–4 листопада 1967 року. — Ленінським курсом. Промови і статті. К., 1971, т. 2, с. 78.

⁴⁶ Мельниченко В. Е. Животворный источник победы. К., 1980, с. 29.

з'їзді РКП(б), — тільки через це чудо, яке сталося, могло статися. Тільки через це, незважаючи на дворазовий, триразовий, чотириразовий похід імперіалістів Антанти та імперіалістів усього світу, ми спроможні були перемогти»⁴⁷.

Переконливим свідченням глибокої віри партії у перемогу над всіма ворогами соціалістичної революції стало прийняття нею на VIII з'їзді РКП(б), коли до остаточного розгрому інтервентів і внутрішньої контрреволюції було ще далеко, другої Програми — програми будівництва соціалізму.

Основні уроки керівництва обороною країни в роки громадянської війни були далі розвинуті і творчо використані Комуністичною партією в роки Великої Вітчизняної війни. Набутий нею історичний досвід будівництва армії нового типу і захисту соціалістичної Вітчизни від імперіалістичної агресії і нині має неоцінне політичне і практичне значення.

Міжнародний імперіалізм, перш за все імперіалізм США, не бажають рахуватися з уроками історії. Вони, як свідчать останні події, явно не бачать або не хочуть бачити історичних змін, які відбулись на світовій арені, нового співвідношення сил у світі, не відмовились від планів повернути назад хід історичного розвитку, добитися світового панування. Все більше стаючи на шлях воєнних авантур, вони розгорнули безпрецедентну за своїми масштабами гонку озброєнь, організували шалену атаку на політику розрядки. Намагаючись підпорядкувати своєму впливу інші суверенні держави, американський імперіалізм створює велику загрозу миру і безпеці народів. З агресивними силами імперіалізму все більше зникаються пекінські гегемоністи.

Тому і нині з особливою актуальністю звучить безсмертний лєнінський наказ: «...Товариші, будьте насторожі, бережіть обороноздатність нашої країни і нашої Червоної Армії, як зіницю ока...»⁴⁸. Комуністична партія робить все для того, щоб забезпечити міцний мир і безпеку народів, зірвати злочинні плани паліїв нової війни. «Зовнішня політика нашої країни, — говорив товариш Л. І. Брежнев на урочистому засіданні в Алма-Аті, присвяченому 60-річчю Казахської РСР і Компартії Казахстану — це ясна і чесна політика миру... Ми не посягаємо на будь-чій землі, не втручаємось ні в чий внутрішні справи. Але за свої права і законні інтереси завжди зуміємо постояти.

Наші доблесні Збройні Сили мають усе необхідне для того, щоб дати відсіч будь-якому агресорові»⁴⁹.

І. Л. Гошуляк, В. Ф. Солдатенко

КОМУНИСТИЧЕСКАЯ ПАРТИЯ ВО ГЛАВЕ БОРЬБЫ ТРУДЯЩИХСЯ ЗА ЗАЩИТУ ЗАВОЕВАНИЙ ВЕЛИКОГО ОКТЯБРЯ (1918—1920 гг.)

Резюме

В статье освещены основные направления, формы и методы деятельности Коммунистической партии по мобилизации трудящихся масс на разгром сил внешней и внутренней контрреволюции, показаны источники победы Советского государства в борьбе за защиту завоеваний Октября, актуальность и значение исторического опыта деятельности ленинской партии в годы гражданской войны.

⁴⁷ Ленін В. І. IX з'їзд РКП(б). 29 березня—5 квітня 1920 р. Доповідь Центрального Комітету 29 березня.—Повне зібр. творів, т. 40, с. 230.

⁴⁸ Ленін В. І. IX Всеросійський з'їзд Рад 23—28 грудня 1921 р. Про внутрішню і зовнішню політику республіки. Звіт ВЦВК і РНК 23 грудня.—Повне зібр. творів, т. 44, с. 287.

⁴⁹ Радянська Україна. 1980, 30 серпня.

О. Й. ЩУСЬ (Київ)

ВОЄННА ЄДНІСТЬ ТРУДЯЩИХ РОСІЇ ТА УКРАЇНИ (1918—1919 рр.)

Виникнення в результаті перемоги Великого Жовтня першої в світі соціалістичної держави робітників і селян ознаменувало собою початок нової епохи — епохи переходу людства від капіталізму до соціалізму, боротьби «за визволення народів від імперіалізму, за припинення воєн між народами, за повалення панування капіталу, за соціалізм»¹.

З першого ж дня свого існування Радянська країна в ленінському Декреті про мир накреслила головні напрями своєї зовнішньополітичної діяльності — укладення загального демократичного миру без анексій і контрибуцій, проголошення й утвердження нових принципів відносин між державами, заснованих на рівноправ'ї й поважанні суверенітету всіх народів. Рада Народних Комісарів звернулася до урядів усіх воюючих країн із заявою, в якій підкреслила, що Декрет про мир слід розглядати як офіційну пропозицію про негайне перемир'я і початок мирних переговорів. Це відповідало інтересам усіх народів нашої країни, перед якими стояли невідкладні завдання будівництва нового життя. Однак радянська мирна ініціатива не зустріла підтримки з боку правлячих кіл країн Антанти, і Радянський уряд змушений був піти на переговори з німецькими імперіалістами.

Взявши на себе відповідальність за долю величезної країни, Комуністична партія чітко усвідомлювала, що капіталістичні «уряди і буржуазія докладуть всіх зусиль, щоб об'єднатися і роздавити в крові робітничу і селянську революцію»². Проте сили світового імперіалізму, поділені війною на дві групи, не змогли відразу об'єднатися для походу проти Радянської країни. Це дало змогу владі Рад зосередити всі сили на боротьбі з внутрішньою контрреволюцією. «Війна з ними, — відзначав В. І. Ленін, — поступово, з переходом на сторону більшовиків широким мас і військових частин, що їх кидали проти нас, перетворилася в переможний триумфальний похід революції. Це ми бачили в Пітері, на Гатчинському фронті... потім у Москві, в Оренбурзі, на Україні»³.

Проголошення України Радянською республікою на I Всеукраїнському з'їзді Рад і розгортання діяльності її Робітничо-селянського уряду викликали різкі зміни у співвідношенні політичних сил на користь

¹ Ленін В. І. Промова при відкритті меморіальної дошки борцям Жовтневої революції 7 листопада 1918 р. — Повне збір. творів, т. 37, с. 163.

² Ленін В. І. Другий Всеросійський з'їзд Рад робітничих і солдатських депутатів. — Повне збір. творів, т. 35, с. 17.

³ Ленін В. І. Політичний звіт Центрального Комітету 7 березня 1918 р. — Повне збір. творів, т. 36, с. 5.

Радянської влади, стали величезним мобілізуючим фактором у боротьбі трудящих України за встановлення влади Рад. Однак боротьба трудящих мас за перемогу соціалістичної революції зустріла запеклий опір української буржуазно-націоналістичної контрреволюції, головним оплотом і організатором якої стала буржуазно-націоналістична Центральна рада. Блокуючись з силами кадетсько-каледінської контрреволюції на Дону, вона перетворилася на один з небезпечних центрів притягання антирадянських сил. Раднарком поклав на Центральну раду «...всю відповідальність за продовження громадянської війни, яку почали буржуазні класи...», висловивши при цьому тверду впевненість, що війна «...цілком безнадійна, бо величезна більшість робітників, селян і армії рішуче стоїть за соціалістичну радянську республіку»⁴.

ЦК РСДРП(б), Радянський уряд і особисто В. І. Ленін вжили термінових заходів до ліквідації заколоту Каледіна, провели велику організаційну роботу по створенню і відправці з цією метою на Дон червоногвардійських загонів з Петрограда, Москви, революційної Балтики, Північного і Західного фронтів.

Великих успіхів у формуванні аналогічних загонів добилися, зокрема, й більшовицькі організації Донбасу, де розгорнулися жорстокі бої з каледінцями, які намагалися оволодіти цим важливим промисловим районом країни і повалити там Радянську владу. Червона гвардія Донецького басейну налічувала в своїх рядах на кінець грудня 1917 р. 20—25 тис. чол.⁵

Радянський уряд неодноразово пропонував Центральній раді відмовитися від підтримки контрреволюційних заколотників, не пропускати через територію України озброєні козацькі частини на допомогу каледінцям, але буржуазні націоналісти зірвали всі спроби РНК Радянської Росії уладнати конфлікт мирно.

Антинародна політика Центральної ради, підтримка нею кадетсько-каледінської контрреволюції викликали дедалі зростаючу протидію трудящих мас України, які піднімалися на боротьбу за перехід усієї влади до Рад. Більшовицькі організації й Радянський уряд України — Народний Секретаріат — очолили боротьбу робітників, революційних солдатів і трудящих селян проти Центральної ради. Виходячи з проголошених І Всеукраїнським з'їздом Рад федеративних зв'язків між Українською і Російською радянськими республіками і рішення ЦВК Рад України від 17 грудня 1917 р. про подання допомоги трудящим у боротьбі за Радянську владу, Народний Секретаріат домовився з В. О. Антоновим-Овсієнком, який командував загонами, що діяли проти Каледіна, про виділення збройних сил для ведення операцій проти військ української буржуазно-націоналістичної контрреволюції⁶. Незабаром Раднарком направив Революційному польовому штабу при Ставці Верховного Головнокомандуючого директиву, в якій конкретно йшлося про координацію цих операцій. Раднарком, безпосередньо В. І. Ленін подали значну допомогу в озброєнні червоногвардійських загонів України. В результаті успішних спільних дій революційних військ обох братніх республік у грудні 1917 р. — січні 1918 р. були розгромлені основні сили буржуазно-націоналістичної Центральної ради та білогвардійської контрреволюції у Донбасі й на півдні кра-

⁴ Ленін В. І. Постанова РНК про відповідь Ради Раді Народних Комісарів. — Повне збір. творів, т. 35, с. 203—204.

⁵ Гарчев П. І. Червона гвардія України у Жовтневій революції. Харків, 1969, с. 108.

⁶ ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 1, спр. 2, арк. 5.

тні. Тим самим маси яскраво продемонстрували рішучість відстояти завоювання Жовтня.

Враховуючи досвід перших бойових дій проти каледінців і, зокрема, те, що доводилося вести боротьбу з регулярними військами ворога, Командування почало створювати нові червоногвардійські частини за типом армійських. Формувалися батальйони і полки, а також зведені загони.

Перед Комуністичною партією в той час стояло невідкладне завдання — розгорнути формування нових регулярних військових частин і одночасно ліквідувати стару армію. Проте негайно вирішити це завдання було неможливо, оскільки Російська Радянська Республіка перебувала у стані війни з державами австро-німецького блоку. Тому Комуністична партія і Раднарком, виходячи з вказівок В. І. Леніна, вирішили тимчасово зберегти стару армію, але при цьому ліквідувати до революційну систему керівництва нею. Реорганізація армії мала відбуватися шляхом демократизації її в поєднанні з поступовою демобілізацією старих контингентів.

Запровадження твердого революційного контролю в усіх ланках військового керівництва обороною країни, термінове формування його нових органів дали змогу провести демократизацію старої армії вже на січень 1918 р. В. І. Ленін доповів III Всеросійському з'їздові Рад, що «вона віддана на злам, і від неї не лишилось каменя на камені»⁷. Демократизація армії, а також проведення Раднаркомом політики миру запобігли повному розкладу фронтів, допомогли виділити революційні елементи із середовища солдатів й офіцерів, яких можна було використати в дальшому для закріплення перемоги революції й оборони країни⁸.

Водночас Комуністична партія і Радянський уряд приступили до будівництва нової військової організації соціалістичної держави. «Питання про будівництво Червоної Армії було зовсім нове, воно зовсім не ставилося навіть теоретично... Ми мусили часто йти напOMAчки... Ми бралися за діло, за яке ніхто в світі так широко ще не брався»⁹. — підкреслював В. І. Ленін. Вироблення теоретичних принципів будівництва нової армії соціалістичної держави завершилося на час роботи III Всеросійського з'їзду Рад, солдатська секція якого ухвалила проект декрету про організацію Червоної Армії відповідно до теоретичних положень, розроблених В. І. Леніним. Затверджений Раднаркомом 15 січня 1918 р. цей декрет поклав початок створенню нової постійної класової армії з робітників і селян на засадах добровільності, оскільки тільки такий принцип був найбільш доцільним в тих умовах. Класовий підхід до комплектування Червоної Армії давав змогу найбільш повно використати творчу енергію робітничого класу і його союзника — найбіднішого селянства — для захисту завоювань революції¹⁰. З прийняттям декрету почалося планомірне будівництво Збройних Сил Радянської держави.

Бойова співдружність трудящих Росії й України, що набирала сили в боротьбі за перемогу соціалістичної революції, дістала свій дальший розвиток після прийняття 20 січня 1918 р. Народним Секретаріатом декрету про створення на Україні нової, соціалістичної робітничо-

⁷ Ленін В. І. Доповідь про діяльність Ради Народних Комісарів 11 (24) січня 1918 р. — Повне збір. творів, т. 35, с. 258.

⁸ Див.: Кораблев Ю. И. В. И. Ленин и создание Красной Армии. М., 1970, с. 146.

⁹ Ленін В. І. Звіт Центрального Комітету 18 березня 1919 р. — Повне збір. творів, т. 38, с. 135—136.

¹⁰ Див.: Декреты Советской власти. М., 1957. Т. I, с. 352.

селянської армії — Червоного козацтва. Однак будувати її довелося в ході оборонних боїв з німецькими й австро-угорськими окупантами, що вдерлися на територію України внаслідок зрадницької Брест-Литовської угоди, підписаної з державами австро-німецького блоку верховодами розгромленої на той час Центральної ради.

18 лютого 1918 р. війська імперіалістичної Німеччини — майже 60 дивізій — перейшли у наступ по всьому фронту від Балтійського до Чорного моря. Почалася відкрита воєнна інтервенція, метою якої було покінчити з Радянською владою¹¹.

Завдяки твердій позиції В. І. Леніна в ті дні, коли над країною нависла смертельна небезпека, ЦК РСДРП(б) та РНК вжили рішучих і енергійних заходів до організації відсічі ворогу і невідкладного підписання миру. Долаючи розбіжності в партії і навіть у Центральному Комітеті, В. І. Ленін добився укладення миру з німецькими імперіалістами, хоча й ціною значних втрат. Імперіалістичні кола Німеччини наполягали, зокрема, на визнанні договору буржуазно-націоналістичної Центральної ради з державами Четверного союзу, згідно з яким Україна фактично перетворювалася на їх колонію. Проте мир давав рятівний перепочинок для збереження першої в світі диктатури пролетаріату. Виступаючи на VII Екстремому з'їзді партії 7 березня 1918 р., В. І. Ленін визначив головне завдання, яке стояло в той час перед партією: «Наш лозунг повинен бути один — вчитися військовій справі по-справжньому... Ловіть перединку, хоч на годину, раз вам її дали, щоб підтримати контакт з далеким тилом, там створювати нові армії»¹².

Трудящі України продемонстрували в ті дні глибоке усвідомлення принципів пролетарського інтернаціоналізму. В декларації ЦВК Рад України та його наказі членам української делегації на IV Надзвичайний Всеросійський з'їзд Рад висловлювалася підтримка ратифікації Брестського мирного договору. Відповідаючи всім противникам його укладення, В. І. Ленін з трибуни VII Екстремого з'їзду партії заявив: «Ми ні Фінляндії, ні Україні не зрадили. Цього нам не закине ні один свідомий робітник. Ми допомагаємо, чим можемо»¹³.

Незважаючи на важкі умови миру, Радянський уряд України одержував різноманітну допомогу від ЦК РКП(б), Раднаркому РСФФР, безпосередньо В. І. Леніна, в тому числі у будівництві нової, революційної армії, що створювалася в ході напружених оборонних боїв з окупантами. Велике значення мало, зокрема, направлення командних кадрів і частин революційних військ, що боролися на півдні з каледінцями, на Україну. За розпорядженням В. І. Леніна туди ж для організації оборони республіки виїхав і В. О. Антонов-Овсієнко. Народний Секретаріат призначив його Верховним головнокомандуючим радянськими військами на Україні. Постійний зв'язок з ним встановила створена 5 березня 1918 р. Вища військова рада — головний орган по керівництву обороною РСФФР¹⁴.

Виходячи з вказівок В. І. Леніна про необхідність об'єднання всіх матеріальних і людських резервів радянських республік півдня України, Донецько-Криворізького басейну та Криму¹⁵, Народний Секре-

¹¹ Див.: Жилин П. А. Проблемы военной истории. М., 1975, с. 101.

¹² Ленін В. І. Політичний звіт Центральному Комітету 7 березня 1918 р.— Повне зібр. творів, т. 36, с. 24.

¹³ Ленін В. І. Заключне слово по Політичному звіту Центрального Комітету 8 березня 1918 р.— Повне зібр. творів, т. 36, с. 31.

¹⁴ ЦДАРА, ф. 3, оп. 1, спр. 78, арк. 249.

¹⁵ Див.: Ленін В. І. Лист до Г. К. Орджонікідзе. — Повне зібр. творів, т. 50, с. 49—50.

таріат звернувся 7 березня 1918 р. до урядів цих республік із закликом до об'єднання і концентрації всіх військових сил. Ленінські настанови допомогли, зокрема, керівникам Раднаркому Донецько-Криворізької республіки усвідомити необхідність єдності військових дій. 16 березня він визнав В. О. Антонова-Овсієнка головнокомандуючим всіма збройними силами республіки¹⁶.

Уряд РСФРР подав трудящим України значну фінансову допомогу для створення революційних загонів. Понад 20 млн. крб. одержало, зокрема, командування українськими радянськими військами. 22 млн. крб. Раднарком РСФРР передав Народному комісаріату у військових справах Донецько-Криворізької республіки¹⁷. За розпорядженням Всеросійської колегії по формуванню Червоної Армії на Україну надходила зброя, боеприпаси та інше військове спорядження. Так, з 1 березня по 15 квітня 1918 р. республіка одержала 165 тис. гвинтівок, 1890 кулеметів, 36 гармат; 23 тис. гранат, понад 17 млн. патронів і т. п.¹⁸

Перед Радянським урядом й більшовицькими організаціями України стояло досить складне завдання — нечисленними силами загонів Червоної гвардії та новоствореними частинами Червоної Армії затримати просування іноземних загарбників вглиб республіки і зірвати тим самим перенесення війни на територію РСФРР. Народному Секретаріату, партійним і радянським організаціям необхідно було терміново забезпечити кількісне зростання лав червоноармійців. Формуванням загонів і частин Червоної Армії, яке базувалось на засадах добровільності, займалися в той час різні органи: військові відділи Рад, штаби по створенню Червоної Армії й Червоної гвардії, які пізніше в багатьох містах злилися, спеціальні комітети, військово-революційні штаби тощо. Значну роботу провів, зокрема, Центральний штаб Червоної Армії Донецького басейну, який організував мобілізацію близько 30 тис. чол. (без врахування тих загонів, що посилалися на фронт військовими відділами Рад і мобілізаційними штабами Донбасу)¹⁹. Важливе значення для розгортання мобілізаційної роботи мав також приклад місцевих більшовицьких організацій, майже всі члени яких вступали до Червоної Армії.

Незважаючи на великий приплив добровольців, складність умов боротьби з численними регулярними військами окупантів вимагала прискорених темпів формування радянських частин і загонів. Саме життя підказувало, що комплектування Червоної Армії на засадах добровільності не давало змоги в стислі строки розгорнути численну армію. Тому вже в березні 1918 р. Народний Секретаріат вирішує закликати до зброї всіх боездатних трудящих від 18 до 37 років на території, наприклад, Полтавської губернії²⁰. Вже у квітні 1918 р. часткові мобілізації оголошували Ради і військово-революційні комітети. В районі Одеси мобілізацію оголосив командуючий 3-ю армією П. С. Лазарев²¹. Проте через відсутність військово-адміністративного апарату на місцях

¹⁶ Супруненко Н. И. Очерки истории гражданской войны и иностранной военной интервенции на Украине. М., 1966, с. 26—27.

¹⁷ ЦДАРА, ф. 14, оп. 1, спр. 63, арк. 406, 401.

¹⁸ Гема В. І., Скляренко Є. М. Участь трудящих зарубіжних країн в боротьбі російського і українського народів проти австро-німецької агресії в 1918 р.— УІЖ, 1958, № 1, с. 7—9.

¹⁹ Гема В. И. Строительство Красной Армии на Украине в ходе борьбы с австро-германскими оккупантами весной 1918 г. — Труды Высшего военно-педагогического института им. М. И. Калинина. Л., 1957. Вып. XII, с. 42; Белан Ю. Я. Отечественная война украинского народа против немецких оккупантов в 1918 г. К., 1960, с. 118.

²⁰ ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 1, спр. 2, арк. 43.

²¹ ЦДАРА, ф. 3, оп. 1, спр. 16, арк. 70, 73—75.

і безперервні військові дії на території республіки запровадити загальну військову повинність було неможливо.

В той час робилися також перші кроки у запровадженні військового навчання на Україні, що сприяло розширенню бази підготовки навчених резервів. Приклад у цьому відношенні показали комуністи партійних організацій великих промислових міст республіки.

Для посилення опору регулярним військам окупантів і розгортання планомірних бойових операцій В. О. Антонов-Овсієнко провів зведення розрізнених і розкиданих на великій відстані радянських військових частин і загонів у п'ять армій, кожна з яких у середньому налічувала 3—3,5 тис. бійців²². І все ж командуванню не вдалося добитися зведення частин і загонів у більш значні з'єднання, хоча протягом всього періоду боротьби з окупантами ця робота не припинялася. Військовий керівник Вищої військової ради РСФРР М. Д. Бонч-Бруевич, уважно стежачи за розвитком подій на Україні, запропонував В. О. Антонову-Овсієнко звести загони в кожній армії у кілька великих груп, що сприяло б більш оперативному керівництву ними²³. Проте здійснити його вказівки не вдалося в зв'язку з погіршенням становища на фронті.

Таким чином, на Україні, як і в Радянській Росії, в розглядуваний період переважала ще загінна форма організації Червоної Армії. Командний склад не призначався, а обирався на загальних зборах, що було характерним для початкового періоду створення радянської військової організації і зламу старої армії, коли необхідність у нових командних кадрах потребувала висунення їх з числа солдатів. Розгортання будівництва регулярної Червоної Армії в РСФРР поставило питання про обов'язкову заміну виборності командного складу його призначенням. Це давало можливість ширше залучити до лав нової армії колишніх військових спеціалістів. 21 березня 1918 р. Вища військова рада видала наказ про скасування засад виборності у Червоній Армії²⁴. Ним керувався у своїх діях і В. О. Антонов-Овсієнко.

Контингент командних кадрів Червоної Армії на Україні становили, як і в РСФРР, нижчі командні чини старої армії, що перейшли на бік Радянської влади, командири Червоної гвардії, які виявили себе з найкращого боку під час боротьби за владу Рад на місцях. Проте вони не могли повністю забезпечити оперативне керівництво численними новостворюваними загонами й частинами. Тому й постало питання про залучення до Червоної Армії колишніх офіцерів²⁵.

Важливе значення для зміцнення нових військових частин мала робота по створенню в них партійних організацій, політичному вихованню бійців, яку розгорнули організаційно-агітаційний відділ при Центральному штабі Червоної Армії та військово-польовий агітвідділ Донецько-Криворізької республіки²⁶. На середину березня 1918 р. в червоноармійських частинах і загонах на Донбасі працювало понад 40 парторганізацій²⁷. Однак партійно-політична робота у військах в умовах бойових дій ще не була налагоджена.

²² Антонов-Овсєєнко В. А. Записки о гражданской войне. М.—Л., 1928. Т. 2, с. 86.

²³ Директивы Главного командования Красной Армии (1917—1920 гг.). М., 1969. Т. I, с. 35.

²⁴ Кляцкин С. М. На защите Октября. 1917—1920. М., 1965, с. 159.

²⁵ Гражданская война на Украине. К., 1967. Т. I, кн. 1, с. 18.

²⁶ Див.: Белан Ю. Я. Указ. соч., с. 123.

²⁷ Гема В. И. Оборона Донбасса в период наступления австро-германских войск на Украину весной 1918 г.—Труды Высшего военно-педагогического института им. М. И. Калинина. Л., 1957. Вып. XIII, с. 88.

Здійснювалися також і перші кроки щодо створення артилерійської бази армії, вживалися заходи до налагодження й централізації її постачання.

Червона Армія створювалася як справді народна армія. В зв'язку з цим її всіляко підтримували найширші верстви робітників і трудового селянства. Населення часто передавало військам безкоштовно продовольство, спорядження, гроші.

Пліч-о-пліч з трудящими України в лавах п'яти революційних армій боролися представники багатьох інших національностей, демонструючи тим самим почуття інтернаціоналізму й братерства між народами нашої країни, народжені Великим Жовтнем. Наприклад, серед 460 бійців 1-го Макіївського революційного загону були вихідці з 5 губерній України й 13 губерній Росії, зокрема, з далекого Приамур'я²⁸. В боротьбі трудящих республіки з німецькими й австро-угорськими військами взяли участь і представники багатьох зарубіжних країн, які перебували на території Росії з різних причин, у тому числі й колишні військовополонені. Незабаром були сформовані перші інтернаціональні загони й частини, що влилися до лав революційних армій і героїчно билися за перемогу соціалістичної революції на радянській землі.

Незважаючи на умови Брестського договору, в різних містах і місцевостях РСФРР, а також у середньоазіатських республіках розгорнулося формування інтернаціональних загонів на допомогу трудящим України²⁹. Отже, в боротьбі проти спільного ворога — німецьких і австро-угорських окупантів — брали участь представники багатьох національностей нашої країни. Це яскраво продемонструвало правильність політики Комуністичної партії щодо захисту соціалістичної революції й будівництва нової військової організації держави робітників і селян.

Українські радянські армії, що протягом двох місяців вели героїчні оборонні бої, під тиском переважаючих сил ворога відійшли на початку травня 1918 р. на територію РСФРР, де згідно з умовами Брестському миру мали роззброїтися. Частина військ з боями прорвалася до Царицина, де взяла участь у героїчній обороні цього міста. 4 травня 1918 р. Вища військова рада віддала наказ про використання українських радянських частин для зміцнення Воронежської, Курської і Брянської дільниць оборони³⁰. Відходячи з України, радянські війська зберегли значні запаси спорядження, яке було передане для зміцнення збройних сил Країни Рад³¹.

Завдяки героїчній обороні п'яти українських радянських армій були зірвані плани військового командування окупантів перенести війну на територію РСФРР. Трудящі України з честю виконали свій обов'язок щодо збереження і зміцнення першої в світі диктатури пролетаріату.

Комуністична партія, Радянський уряд використали мирний перепопочинок для розгортання прискореними темпами військового будівництва в країні. На 1 квітня 1918 р. в Червоній Армії налічувалося понад 150 тис. бійців³². Однак, як показав досвід бойових дій, даліше створення масової регулярної армії треба було здійснювати на інших засадах — ширше залучати колишніх військових спеціалістів, ліквідувати загінну систему організації збройних сил, яка не відповідала вимо-

²⁸ ЦДАРА, ф. 14, оп. 1, спр. 240, арк. 38, 69.

²⁹ Там же, спр. 1, арк. 35; спр. 36, арк. 9, 10, 23, 45, 66, 177.

³⁰ Директивы Главного командования Красной Армии, т. I, с. 43.

³¹ ЦДАРА, ф. 14, оп. 1, спр. 70, арк. 74; спр. 76, арк. 250—251, 247.

³² Історія Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1968. Т. 3. кн. 1, с. 442.

гам боротьби з регулярними дисциплінованими і добре озброєними військами ворога.

Комуністична партія, її Центральний Комітет під керівництвом В. І. Леніна в умовах, коли імперіалісти намагалися задушити соціалістичну робітничо-селянську державу, наполегливо проводили титанічну роботу по дальшому зміцненню збройних сил країни. Принцип формування Червоної Армії на засадах добровільності було замінено загальною військовою повинністю для всіх трудящих. Втілюючи ідеї В. І. Леніна в життя, Комуністична партія і РНК РСФРР забезпечили створення військово-адміністративного апарату на місцях. Здійснювався також перехід від виборів до призначення командного складу, більш систематичного й планомірного залучення старих військових спеціалістів до лав Червоної Армії³³. Поряд з цим почалася підготовка командних кадрів з робітників і селян.

Партія постійно піклувалася про посилення ролі комуністів і робітничого класу в Червоній Армії, посилаючи до її лав найкращих своїх представників. Визначну роль у здійсненні політичного керівництва збройними силами, у підготовці нових командирів з робітників і селян та вихованні особового складу Червоної Армії у дусі свідомої дисципліни відіграв інститут військових комісарів.

Створена в липні 1918 р. КП(б)У — складова і невід'ємна частина РКП(б) — проводила велику роботу по організації партизансько-повстанського руху на окупованій території, з одного боку, а з другого — по створенню у нейтральній зоні і частково у прикордонних районах РСФРР збройних сил для подання допомоги робітникам і селянам України в боротьбі за відновлення в республіці Радянської влади.

Завдяки великій політичній і організаторській роботі, проведений КП(б)У, на кінець жовтня 1918 р. були сформовані перші дві українські повстанські дивізії. З анулюванням Брестського мирного договору (13 листопада) Раднарком РСФРР дав директиву підготувати радянські війська для підтримки трудящих України, які піднялися на боротьбу проти німецьких і австро-угорських окупантів та гетьманщини. Для підготовки наступу і безпосереднього керівництва військовими операціями по визволенню України за рішенням ЦК РКП(б) і РНК РСФРР було створено Реввійськраду особливої групи військ Курського напрямку, до якої увійшли українські повстанські дивізії. Командуючим нею призначався В. О. Антонов-Овсієнко. Як і в період формування повстанських дивізій у нейтральній зоні, так і під час створення особливої групи трудящі України одержували постійну різнобічну допомогу ЦК РКП(б), Раднаркому РСФРР, особисто В. І. Леніна.

Центральні партійні й радянські органи направили в розпорядження командування групи досвідчених політпрацівників, командирів, військових спеціалістів. На Україну переводилося кілька міжнародних загонів. Ряд частин особливої групи Курського напрямку передала Реввійськрада РСФРР³⁴.

З перших кроків будівництва збройних сил республіки Радянський уряд України, КП(б)У, виходячи із спільних інтересів російського й українського народів у боротьбі проти зовнішньої і внутрішньої контрреволюції, широко використовували досвід РКП(б) й Раднаркому РСФРР у цій справі. Приступаючи в грудні 1918 р. до розробки основних положень про Робітничо-Селянську Червону Армію республіки, Радянський уряд підкреслив, що вона є складовою частиною загальноноросійських збройних сил і на неї поширюється всі відповідні законо-

³³ Ленін и Красная Армия. М., 1958, с. 38.

³⁴ ЦДАРА, ф. 14, оп. 1, спр. 193, арк. 88; ф. 9, оп. 4, спр. 130, арк. 63.

положення. В оперативному відношенні РСЧА УСРР повністю підлягала Реввійськраді РСФРР і головнокомандуючому всіма збройними силами Республіки³⁵.

Пізніше декрет про створення Червоної Армії, ухвалений Раднаркомом України в березні 1919 р., підтверджував, що основою організаційної й політичної побудови військових частин УСРР є принципи будівництва збройних сил у Російській Республіці.

Військовий відділ Радянського уряду України і командування групи Курського напрямку провели значну роботу по переформуванню повстанських дивізій у регулярні частини — полки і бригади, що увійшли до складу двох українських радянських дивізій. Всього у розпорядженні Реввійськради особливої групи в грудні 1918 р. налічувалося 14 085 багнетів, 1350 шабель, 139 кулеметів, 20 гармат та 6220 бійців, які на той час були ще не озброєні³⁶.

Незабаром розпочався наступ українських радянських військ проти німецьких і австро-угорських окупантів та сил української буржуазно-націоналістичної контрреволюції, яку очолила куркульсько-поміщицька Директорія. Остання намагалася утвердити свою владу на Україні замість гетьманського режиму, що рухнув під натиском масової революційної боротьби трудящих республіки.

У жовтні 1918 р. в Червоній Армії налічувалося вже понад 800 тис.чол. Проте у зв'язку із загрозою нової інтервенції — з боку Антан-ти— В. І. Ленін поставив завдання створити на весну 1919 р. трьох-мільйонну армію³⁷.

22 листопада 1918 р. країни Антанти почали висадку інтервенці-оністських військ на півдні країни. Готуючи новий похід проти Респу-бліки Рад, імперіалісти в своїх планах відводили Україні роль голов-ного плацдарму для наступу і подання допомоги силам внутрішньої контрреволюції, особливо тим, що збиралися у південних районах Ро-сії — на Дону, Кубані й Кавказі. Як зазначав В. І. Ленін, події на Україні і Південному фронті на початку 1919 р. відігравали «...го-ловну вирішальну роль в усій війні...»³⁸.

Операції українських радянських військ набули важливого воєнно-політичного значення в зв'язку з початком англо-французької інтер-венції на півдні країни. 4 січня 1919 р. наказом Реввійськради Респу-бліки на базі групи військ Курського напрямку було створено Україн-ський фронт, командуючим якого призначався В. О. Антонов-Овсієнко. В результаті успішних наступальних операцій у грудні 1918— січні 1919 рр., підтриманих на місцях діями повстанських і партизанських за-гонів, було виконано одне з важливих завдань, поставлених перед Українським фронтом — визволено всю лівобережну частину респу-бліки.

III з'їзд КП(б)У, що відбувся на початку березня 1919 р., поставив перед партійними організаціями України як першорядне завдання ство-рити регулярну, дисципліновану, сильну революційною свідомістю Червону Армію.

Надзвичайно важливе значення для будівництва збройних сил у республіці мали також рішення VIII з'їзду РКП(б), який сформулю-

³⁵ Там же, ф. 14, оп. 1, спр. 139, арк. 17; ЦДАЖР УРСР, ф. 2, оп. 1, спр. 13, арк. 15.

³⁶ ЦДАРА, ф. 14, оп. 1, спр. 142, арк. 17.

³⁷ Див.: Ленін В. І. Лист до об'єднаного засідання ВЦВК 3 жовтня 1918 р.— Повне збір. творів, т. 37, с. 95.

³⁸ Ленін В. І. Доповідь про завдання професійних спілок у зв'язку з мобі-лізацією на Східний фронт.— Повне збір. творів, т. 38, с. 270.

вав основи воєнної політики Комуністичної партії й виробив практичні заходи для здійснення рішучого переходу від партизанських і напівпартизанських формувань до створення кадрової, регулярної Червоної Армії, озброєної й організованої за останнім на той час рівнем воєнної науки. З'їзд підкреслив керівну роль партії в будівництві збройних сил, яку вона мала здійснювати через систему політичних органів. КП(б)У прийняла до неухильного виконання постанови VIII з'їзду РКП(б), націливши всі парторганізації й політоргани на посилення у збройних силах партійно-політичної роботи — одного з вирішальних факторів у боротьбі за створення регулярної армії і викорінення пережитків партизанщини.

Будівництво масової регулярної армії на основі загальної військової повинності (на першому етапі визволення України ще зберігався добровільний принцип формування частин) забезпечувалося організацією розгалуженого військово-адміністративного апарату, який розширювався в міру визволення території республіки від ворогів. На 1 червня 1919 р. на Україні діяло 10 губернських, 88 повітових і 1530 волосних військових комісаріатів, що входили до трьох округів³⁹. Це дало Народному комісаріату у військових справах УСРР змогу налагодити облік військовозобов'язаних і приступити до проведення мобілізації, в результаті яких до армії було призвано понад 105 тис. чол.⁴⁰ Принцип комплектування збройних сил на підставі загальної військової повинності громадян, що не експлуатують чужої праці, був закріплений у Конституції УСРР, затвердженій у березні 1919 р. III Всеукраїнським з'їздом Рад.

Керуючись рішенням VIII з'їзду РКП(б) про зосередження у Червоній Армії кращих сил партії, ЦК КП(б)У 4 квітня 1919 р. ухвалив вважати мобілізованими всіх комуністів. Партійні організації республіки відправили на фронт від 10 до 20% своїх членів, а деякі — понад 50%⁴¹.

Оскільки проблема командних кадрів все ще залишалася гострою, Наркомат у військових справах України, керуючись настановою партії, провів кілька мобілізацій, що дало можливість залучити до служби в Червоній армії близько 6 тис. колишніх офіцерів і понад 2 тис. інших військових спеціалістів⁴².

Поряд з цим у республіці тривала підготовка військових командних кадрів з робітників і селян. Понад 5 тис. курсантів навчалися у 22 військових учбових закладах. В організації курсів по підготовці командних кадрів трудящі України одержали допомогу Російської Республіки. Так, в УСРР переводилися Московські, Уральські і Казанські піхотні курси. Туди прибули також спеціалісти із значним досвідом роботи по підготовці командних кадрів.

Для забезпечення Червоної Армії поповненням чимала увага приділялася й військовому навчанню трудящих республіки, в першу чергу членів партії та співчуваючих їм. З мобілізованих комуністів створювалися бойові резервні частини. В результаті проведення всіх заходів у розпорядження Наркомату у військових справах УСРР на 1 червня 1919 р. перебувало 4336 представників командного складу, близько 80 тис. червоноармійців, з яких 15 тис. бійців було передано Українсько-му фронтові⁴³.

³⁹ ЦДАРА, ф. 25860, оп. 1, спр. 14, арк. 13, 17.

⁴⁰ Там же, оп. 4, спр. 1, арк. 306.

⁴¹ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 4, спр. 187, арк. 15, 16, 17, 26.

⁴² ЦДАРА, ф. 25860, оп. 1, спр. 14, арк. 23—24.

⁴³ Там же, арк. 9, 10, 17.

На допомогу трудящим України продовжували прибувати інтернаціональні загони⁴⁴. Вони часто доукомплектовувалися вже на місці. Формування интернаціональних частин і з'єднань розгорнулося і на території республіки. Вже на середину 1919 р. там налічувалося 5 інтернаціональних полків і 4 загони, в лавах яких перебувало 5249 чол.⁴⁵

Підвищенню безздатності частин Українського фронту, їх реорганізації в регулярні підрозділи, запровадженню суворої військової дисципліни значною мірою сприяло посилення партійно-політичної роботи у військах. Партія направила на політроботу у військах Українського фронту кращих своїх представників⁴⁶. Для координації всієї роботи партії в армії за рішенням квітневого Пленуму ЦК КП(б)У при Центральному Комітеті був створений спеціальний військовий відділ.

Бійці і командири, окремі підрозділи Українського фронту продемонстрували зразки високої стійкості і мужності. Почесними Червоними прапорами були відзначені бойові подвиги Богунського, Тарашанського, 6-го українського радянського полків та 1-го полку Червоного козацтва. Відважно діяли на фронті й інші з'єднання⁴⁷.

В кінці березня — першій половині квітня 1919 р. основні військові сили буржуазно-націоналістичної Директорії були розгромлені. При підтримці партизанських загонів почалося вигнання інтервентів з півдня України та визволення Криму. Незабаром керівники урядів країн Антанти змушені були прийняти рішення про евакуацію своїх військ з України. Підкреслюючи значення цієї великої перемоги трудящих, В. І. Ленін зазначав: «Ми знаємо, що у воєнному відношенні країни Згоди могли б бути і, строго кажучи, залишаються незмірно сильніші від нас, але водночас ми кажемо: вони програли війну проти нас. Це не тільки наше уявлення, це не тільки наше захоплення, це довели події на Україні»⁴⁸.

В результаті напруженої роботи КП(б)У і Раднаркому республіки по мобілізації зусиль трудящих на розгром сил внутрішньої контрреволюції і інтервенціоністських військ у середині квітня 1919 р. були створені три українські армії, а з визволенням Криму — і четверта, Кримська армія⁴⁹. На початку червня на Українському фронті налічувалося (без урахування даних по 2-й Українській радянській армії, що переходила у розпорядження Південного фронту) 57 784 багнетів, 5414 шабель, 1067 кулеметів, 195 гармат, 12 бронепоездів, 12 броньовиків, 16 літаків. Всього ж три армії мали понад 89 тис. чол.⁵⁰ В збройних силах УСРР на той час перебувало загалом до 180 тис. бійців і командирів. Таке зростання військового потенціалу було не тільки надбанням Української Радянської Республіки, а й у цілому всієї країни.

Будівництво збройних формувань у радянських республіках на практиці підтвердило надзвичайно широкі можливості їх взаємопідтримки, необхідність найтіснішої централізації всіх матеріальних і військових ресурсів, запровадження єдиної організації армії країни як однієї з головних умов захисту завоювань соціалістичної революції. Форми тісного політичного й економічного співробітництва, що склалися

⁴⁴ Див.: Мельниченко В. Ю. Діяльність іноземних комуністичних груп на Україні. 1918—1920. К., 1977, с. 62—63.

⁴⁵ ЦДАРА, ф. 25860, оп. 2, спр. 65, арк. 45.

⁴⁶ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 3, спр. 350, арк. 107.

⁴⁷ ЦДАРА, ф. 103, оп. 1, спр. 19, арк. 98; спр. 33, арк. 17; Красная Армия, 1919, 25 апр.

⁴⁸ Ленін В. І. Промова на конференції залізничників Московського вузла 16 квітня 1919 р.— Повне зібр. творів, т. 38, с. 301.

⁴⁹ ЦДАРА, ф. 14, оп. 1, спр. 168, арк. 918.

⁵⁰ ЦДАЖР УРСР, ф. 2, оп. 1, спр. 104, арк. 67—68.

з перших днів існування суверенних радянських республік, вимагали доповнення і в плані їх воєнного єднання, яке гартувалося протягом всього періоду громадянської війни.

Оцінюючи всю складність міжнародного і внутрішнього становища радянських республік, В. І. Ленін поставив питання про необхідність негайного утворення їх єдиної військової організації, вважаючи, що це може бути дійовим заходом тільки в тому випадку, якщо об'єднання буде проведене на основі повної добровільності і рівноправ'я. Підставами для такого висновку була пропозиція Раднаркому України про створення міцного оборонного союзу радянських республік, з якою він ще 28 січня 1919 р. звернувся до урядів Росії, Білорусії, Латвії, Естонії і Литви і яка була ними підтримана. Конкретною програмою об'єднання всіх військових і матеріальних ресурсів радянських республік став розроблений В. І. Леніним «Проект директиви ЦК РКП(б) про військову єдність», що був детально обговорений у Реввійськраді РСФРР і Центральному Комітеті РКП(б).

Воєнно-політичний союз радянських республік, законодавчо оформлений декретом ВЦВК від 1 червня 1919 р., став вирішальною умовою перемоги молодій соціалістичній країні над об'єднаними силами внутрішньої і зовнішньої контрреволюції.

2 червня 1919 р. відбулося об'єднане засідання Політбюро і Оргбюро ЦК РКП(б), на якому ухвалено рішення про приведення структури радянських військ соціалістичних республік у відповідність із загальними принципами організації Червоної Армії. Реввійськрада Російської Федерації наділялася правом переформування всіх з'єднань і частин інших республік у загальнономерні дивізії і використання їх на різних фронтах країни⁵¹.

Реввійськрада РСФРР у найкоротші строки виконала ці розпорядження керівних органів партії. 4 червня 1919 р. було видано наказ про розформування Українського фронту, армії якого доблесно виконали завдання визволення території республіки від ворогів Радянської влади. На базі частин українських радянських армій та нових поповнень були сформовані 14-а і 12-а армії. Вони перейшли у розпорядження Реввійськради Південного і Західного фронтів. Військові організації України повністю злилися з військовими організаціями Російської Федерації⁵².

Об'єднання збройних сил радянських республік відіграло вирішальну роль у зміцненні могутності Червоної Армії й посиленні обороноздатності соціалістичної держави.

О. Я. Шусь

ВОЕННОЕ ЕДИНСТВО ТРУДЯЩИХСЯ РОССИИ И УКРАИНЫ (1918—1919 гг.)

Резюме

В статье показано, как в ходе гражданской войны и иностранной военной интервенции складывалось и крепло военное единство трудящихся Российской и Украинской советских республик, создавались вооруженные силы Советской страны для защиты завоеваний Великого Октября.

⁵¹ Рыбаков М. В. Коммунистическая партия — организатор победы в гражданской войне. — Вопросы истории КПСС, 1961, № 1, с. 53—54.

⁵² ЦДАЖР УРСР, ф. 2, оп. 1, спр. 97, арк. 24.

Повідомлення

РАДЯНСЬКІ ЖІНКИ В РОКИ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ

Ж. П. ТИМЧЕНКО (Київ)

В боротьбі за перемогу і зміцнення Радянської влади в нашій країні масовий героїзм виявили трудящі жінки. «В Петрограді, тут, у Москві, в містах і в промислових центрах, розташованих у віддалених від них місцях, пролетарки тримались під час революції чудово, — відзначав В. І. Ленін у бесіді з Кларою Цеткін у 1920 р. — Без них ми не перемогли б. Або навряд чи перемогли б. Ось моя думка. Яку хоробрість вони проявили, які хоробрі вони і тепер!.. Так, наші робітничі чудові, вони — класові бійці. Вони заслуговують захоплення і любові»¹.

На самовідданий захист завоювань Великої Жовтневої соціалістичної революції жінок надихали докорінні перетворення в суспільстві, зокрема, перші досягнення Радянської влади в розв'язанні жіночого питання.

Як і в період встановлення влади Рад, славні дочки народу пліч-о-пліч з чоловіками із зброєю в руках стали на боротьбу з внутрішньою контрреволюцією та іноземними інтервентами. Тисячі з них боролися з ворогом на фронті і в підпіллі, сотні тисяч працювали в тилу, активно допомагаючи Червоній Армії.

У перших лавах бійців були комуністки. В своєму зверненні до жінок у зв'язку з навалом кайзерівської Німеччини комуністки Донбасу писали: «Соціалістична Вітчизна в небезпеці... Не страхаючись ні жертв, ні нестатків, повинні ми йти в бій для врятування свободи нашої соціалістичної Вітчизни. Кожна з нас повинна собі сказати — краще вмерти в боротьбі, ніж жити у рабстві. А тому — в бій, товариші робітничі, для захисту свободи, для захисту революції, для захисту нашої соціалістичної Вітчизни»².

Увесь шлях кровопролитних боїв полку Червоного козацтва з німецькими окупантами протягом березня-квітня 1918 р. (Бахмач—Ромни — Гадяч — Зіньків — Охтирка) пройшла комуністка Є. Б. Бош. Вона очолила політичну роботу серед червоних козаків. За активної участі Євгенії Богданівни в полку було налагоджено випуск фронтової газети «К оружию», що відіграла значну роль в ідейному вихованні червоних козаків³. У той же час Є. Б. Бош вела велику агітаційну роботу по залученню селянських мас до боротьби проти окупантів. Політпрацівниками в цьому полку були й дочки Є. Б. Бош — М. П. Бош і О. П. Бош-Коцюбинська — члени КПРС з 1917 року.

На передових позиціях боротьби з німецькими окупантами знаходилася більшовичка з 1913 р., член Макіївського комітету РСДРП(б) Г. В. Залмаєва. Відважна жінка була і бійцем, і медсестрою. В період німецької окупації Г. Залмаєва гнівно викривала підлих зрадників —

¹ Цеткін Клара. Спогади про Леніна. К., 1955, с. 41.

² Донецкий пролетарий, 1918 р., 8 марта.

³ Червоное казачество. 1918—1923. М., 1923, с. 247.

донських білокозаків. Під час виступу на одному з мітингів у червні 1918 р. Г. Залмаєва була по-звір'ячому вбита ними⁴.

Героїчну сторінку в історію боротьби проти іноземних загарбників вписав 1-й Луганський соціалістичний загін, сформований з шахтарів і металістів Донбасу. В рядах луговчан хоробро боролися жінки: О. Чиженко, В. Калініна, І. Гладскокова⁵. Особливий героїзм серед бійців цього загону виявила луганська робітниця О. Єлтанська, про яку навіть була складена пісня «Оксана-кулеметниця». Пізніше вона була нагороджена орденом Червоного Прапора.

Багато жінок-бійців було в Харківському пролетарському полку. Коли почався наступ німецьких окупантів на Україну, група жінок Харкова виступила з пропозицією організувати жіночий загін для санітарно-господарської роботи у Червоній Гвардії та Червоній Армії. Харківський більшовицький комітет підтримав цю ініціативу. Робітниці навчалися подавати санітарну допомогу та оволодівали зброєю. Потім цей загін повністю влився у 1-й Харківський пролетарський полк, який у березні 1918 р. виступив на фронт. У складі загону героїчно боролися з німецькими окупантами комуністки М. Данилевська, М. Кустелян, робітниця Харківського паровозобудівного заводу О. Нагорна, лікарі А. І. Межова, Р. Гладштейн, а також зв'язківець П. Шведе, яка згодом була нагороджена орденом Червоного Прапора. Про мужнього і самовідданого бійця цього полку О. Виноград, яка згодом стала командиром взводу, а пізніше роти, складали легенди. У боях під Родаковим при обороні Донбасу вона була поранена, але продовжувала командувати взводом⁶.

Одночасно з боротьбою на фронті по всій Україні розгорнулася партизансько-повстанська війна. Відчутних ударів ворогу завдали робітники Херсона та Николаєва, показавши високі зразки патріотизму. Надзвичайну хоробрість у боротьбі з німецькими загарбниками при захисті Херсона у березні 1918 р. виявили робітниці швейної майстерні «Воензага» М. Іванова і К. Дудківська, а також більшовичка з 1917 р. Є. І. Лосева-Чижова, яка захищала Батьківщину і в роки Великої Вітчизняної війни⁷.

22 березня 1918 р. підняли повстання трудящі Николаєва. Жінки пліч-о-пліч з чоловіками билися із зброєю в руках, а також влаштовували перев'язочні і харчувальні пункти. Так, виняткову самовідданість виявила жінка-лікар М. Любченко, яка дві доби беззмінно подавала допомогу пораненим робітникам⁸.

Незважаючи на героїчну боротьбу трудящих, війська німецьких інтервентів продовжували просуватися вглиб України. На початку травня 1918 р. майже вся територія України була окупована кайзерівськими полчищами. У ці грізні для республіки дні більшовики почали створювати партійне підпілля. Поряд з чоловіками активно включилися у підпільну діяльність й жінки. Вони були зв'язківцями, тримали явочні квартири, розповсюджували комуністичну літературу.

⁴ Запорожец М. Я. Коммунисты Макеевки в борьбе за победу и укрепление Советской власти (март 1917 г.—март 1918 г.). Донецк, 1961, с. 35; Рассказы о великих днях: Воспоминания старых большевиков Донбасса. Донецк, 1957, с. 182.

⁵ Ежова Т., Кольяк Т. Гартована юність. 1917—1920 рр. К., 1960, с. 46.

⁶ Червона гвардія на Україні. 1917—1918: Документи. К., 1939, с. 222; Партархів Харківського обкому КП України, ф. 10, оп. 1, спр. 638, арк. 29.

⁷ Партархів Херсонського обкому КП України. Спогади Є. І. Лосевої Чижової, арк. 8.

⁸ Страницы борьбы: Очерки и материалы по истории революционного движения в Николаеве. Николаев, 1923, с. 176—177.

Так, у підпільній більшовицькій організації Харкова значну роботу серед трудящих мас вела комуністка Г. Хоперська. Обов'язки секретаря Київського підпільного обкому партії виконувала Г. Г. Тимофеева, Катеринославського міського комітету більшовиків — Г. У. Хуторок, членом підпільного Криворізького більшовицького комітету була Ю. І. Умнікова, Прилукського — Т. Авруніна (Джураховська).

Активно діяла Луганська підпільна більшовицька організація, до складу якої входили більшовички Г. Волкова-Савчук, М. Витковська. Допомогу комуністам у проведенні підпільної партійної роботи подавали члени соціалістичних спілок робітничої молоді М. Гончарова, Є. Овчиннікова, Д. Ляпіна⁹.

Підпільну партійну роботу в Молдаванському районі Одеси очолювала більшовичка С. І. Котляр-Тоніна. Як член підпільного Червоного Хреста вона організовувала передачі політв'язням, сприяла поданню матеріальної допомоги сім'ям комуністів. Діяльність одеського підпілля значно посилилася після того, як сюди прибула група досвідчених працівників. Серед них були комуністки В. Бухарцева (Ліза), Г. Янківська (Ольга), які багато зробили для створення мережі більшовицького підпілля не лише в Херсонській, а й сусідніх південних губерніях¹⁰.

Надійшими помічниками більшовицької партії у боротьбі з німецькими окупантами і внутрішньою контрреволюцією були члени соціалістичних спілок робітничої молоді. Лише Харківська спілка відправила на фронт понад 500 юнаків і дівчат, які гідно захищали Радянську владу. У запеклому бою на станції Куцівка член Катеринославської ССРМ М. Ходоркевич, подаючи медичну допомогу пораненим червоноармійцям, не помітила, як її оточили вороги. Підпустивши ворожих солдатів якомога ближче, Марія кинула в них гранату. Дівчина загинула смертю хоробрих¹¹.

Очолений більшовиками робітничий клас і трудяще селянство, що його підтримувало, відповіли на загарбницьку політику імперіалістів і реставрацію буржуазно-поміщицького ладу запеклою боротьбою. Дедалі ширшого розмаху набирали виступи трудящих у формі страйків, мітингів, демонстрацій. На знак протесту проти нестерпних умов життя і праці страйкували протягом травня — червня 1918 р. робітники і робітниці текстильних фабрик у Клинцях, трудівниці тютюнових фабрик Кременчука, Одеси, Катеринославської миловарної фабрики та інших підприємств¹².

Участь у боротьбі з німецько-гетьманським режимом брали не тільки робітничі, а й селянки України. Так, окупанти у донесенні своєму командуванню повідомляли, що у червні 1918 р. в с. Тушківцях Катеринославської губернії на їх частини «був здійснений напад, що супроводжувався рушничним і кулеметним вогнем. В бою брали участь жінки і діти. Відправлена каральна експедиція»¹³.

Одним з найбільших масових збройних виступів селянських мас проти окупантів і гетьманщини було повстання селян Звенигородського і Таращанського повітів Київської губернії влітку 1918 р. Серед його учасників була Г. С. Коваленко. Майже одночасно з цим повстанням селянські виступи відбувалися у Херсонській, Чернігівській, Подільсь-

⁹ Они были первыми. Сталино, 1959, с. 17.

¹⁰ З історії Одеської партійної організації. Одеса, 1962, с. 178; Спогади про Перший з'їзд КП(б)У. К., 1958, с. 195—196.

¹¹ Історія Української РСР. К., 1977. Т. 5, с. 285, 286.

¹² Скляренко Є. М. Боротьба трудящих України проти німецько-австрійських окупантів і гетьманщини в 1918 році. К., 1960, с. 117—119; Киевская мысль, 1918, 12 лютого.

¹³ Літопис революції, 1933, № 1—2, с. 237.

кій, Полтавській, Харківській та інших губерніях. Особливо активна повстанська боротьба розгорнулась на Чернігівщині, де під керівництвом підпільного губкому КП(б)У в багатьох селах були створені партизанські загони. Разом з чоловіками участь у збройній боротьбі брали жінки. Так, жительки с. Вересоч сестри Ганна та Ірина Кичко, ризикуючи життям, врятували заживо закопаних окупантами партизанів. Селянки В. Січкарь і С. Новак-Пархотько з с. Веркіївки, Марфа та Віра Хахуди з с. Новаківки, Г. Галиба з с. Мрин виконували завдання військово-повстанського штабу, переховували поранених бійців-партизанів. Жінки Новгород-Сіверського повіту влаштовували санітарні пункти для подання першої допомоги пораненим, забезпечували харчування партизанів. На Чернігівщині широко відомі імена селянок Д. П. Самусенко і Є. П. Сенькової, які, ризикуючи життям, врятували партизана С. Пархоменка, та Т. І. Мотузової, яка разом з партизанами брала активну участь у боях з німцями¹⁴.

Підпільна організаційна і агітаційно-пропагандистська діяльність комуністок, участь робітниць у масових страйках, виступи селянок — усе це складові частини визвольної боротьби трудящих проти німецьких окупантів.

Визначною подією в житті комуністів України, всього українського народу став I з'їзд КП(б)У, що відбувся в Москві 5—12 липня 1918 р. Його робота проходила під безпосереднім керівництвом В. І. Леніна. Делегатками з'їзду були жінки-більшовички Є. Б. Бош, С. І. Соколовська, Г. Г. Тимофеева, Р. Я. Купершміт, яким комуністи-підпільники України за велику організаційно-пропагандистську роботу серед трудящих мас виявили високе довір'я.

Створена на з'їзді Комуністична партія більшовиків України очолила боротьбу українського народу проти іноземних окупантів і внутрішньої контрреволюції. З метою зміцнення підпільних партійних організацій ЦК КП(б)У послав на окуповану територію групу досвідчених працівників. До Києва була направлена С. І. Соколовська, яка тут працювала під псевдонімом Олени (це ім'я стало офіційним) Светою. Протягом трьох місяців в умовах жорстокого терору, переслідування агентів німецько-австрійської розвідки і гетьманщиши член підпільного обласного комітету партії і секретар губревкому С. І. Соколовська керувала організацією повстанського руху в Київській губернії. З метою активізації політико-виховної роботи серед трудящих обласком організував дві підпільні друкарні і забезпечив випуск газети «Киевский коммунист». Як делегатка київських більшовиків на II з'їзді КП(б)У, О. І. Соколовська у своєму виступі розповіла про роботу, проведenu Київським підпільним обласним комітетом КП(б)У.

Робітниця, селянки, кращі представниці інтелігенції виявили масовий героїзм і в боротьбі з антантівськими інтервентами, що з допомогою сил внутрішньої контрреволюції у листопаді 1918 р. знову окупували південь України. Виходячи з вказівок ЦК РКП(б) і особисто В. І. Леніна, ЦК КП(б)У надавав величезного значення зміцненню підпільних партійних організацій на півдні України і в Криму. При цьому особлива увага приділялась Одесі — головній базі інтервенції. В листопаді 1918 р. сюди була направлена група досвідчених партійних працівників: І. Ф. Смирнов (Ласточкін), О. І. Соколовська, І. Є. Клименко та ін. На нелегальній партійній конференції було утворено обласний комітет, головою якого обрали І. Ф. Смирнова (Ласточкіна), секретарем — О. І. Соколовську. Сфера діяльності обласного комітету

¹⁴ Боротьба за перемогу Радянської влади на Чернігівщині. Чернігів, 1958, с. 139—140.

поширювалася на Одесу, Миколаїв, Херсон, Єлисаветград, міста і села Бессарабії і Криму. Незабаром в Одесі було створено Колегію іноземної пропаганди, «Іноземну колегію», керівництво якої було доручено О. І. Соколовській. Коло обов'язків революціонерки було надзвичайно широким. Як секретар обласного комітету партії, вона відала налагодженням конспіративної партійної роботи, встановленням зв'язків з підпільними більшовицькими організаціями інших міст, розповсюдженням більшовицької літератури на території Одещини та доставкою її у Миколаїв, Херсон, Єлисаветград, Ізмаїл, Севастополь та інші міста.

Велику роботу в «Іноземній колегії» проводила французька Жанна Лябурб, яка прибула до Одеси на початку 1919 р. як представниця Федерації іноземних комуністичних груп ЦК РКП(б)¹⁵. Член обкому партії, президії «Іноземної колегії», редколегії газети «Комуніст», яка виходила французькою мовою, керівник французької комуністичної групи — такі відповідальні посади довірила партія Жанні Лябурб в одеському більшовицькому підпіллі.

Героїчна діяльність Жанни Лябурб в одеському підпіллі була високо оцінена В. І. Леніним. Виступаючи з політичною доповіддю Центрального Комітету на VIII Всеросійській конференції РКП(б), Володимир Ілліч підкреслив, що ім'я Жанни Лябурб стало «лозунгом боротьби проти французького імперіалізму, за невтручання в справи Росії»¹⁶. До подвигу відважної комуністки вождь звернувся ще раз у доповіді на VII Всеросійському з'їзді Рад (5 грудня 1919 р.), в якій він відзначив, що «ім'я французької тов. Жанни Лябурб, яка поїхала працювати в комуністичному дусі серед французьких робітників і солдатів і була розстріляна в Одесі, — це ім'я стало відоме всьому французькому пролетаріатові і стало лозунгом боротьби, стало тим ім'ям, навколо якого всі французькі робітники, без різниці фракційних течій синдикалізму, що їх, здавалося, так важко перебороти, — всі об'єдналися для виступу проти міжнародного імперіалізму»¹⁷.

В більшовицькому підпіллі Одеси активно працювала також польська комуністка Гелена Гржелякова, яка очолювала польську національну групу. Володіючи польською та французькою мовами, вона брала участь у випуску газети і листівок, вела агітацію серед польських легіонерів, залучаючи їх до розповсюдження газети «Комуніст»¹⁸.

Значну допомогу «Іноземній колегії» у розповсюдженні листівок і газет подавали робітники і робітниці тютюнової фабрики Попова. Багато в цьому напрямі працювали Л. Петренко і В. Алексеева. Революційну пропаганду серед військ інтервентів проводила Г. М. Панкратова, відома в той час під іменем Нюри Палич, згодом вчений-історик, академік АН СРСР. В лютому 1919 р. обласний комітет направив її на підпільну партійну роботу до Сичавської волості (нині Комінтернівський район), в селах якої знаходились французькі і грецькі війська. За участю Г. М. Панкратової, яка легально займала посаду бібліотекаря, в Сичавці була створена підпільна більшовицька організація¹⁹.

Розгром буржуазно-націоналістичної Директорії та інтервентів Антанти дав змогу Комуністичній партії України безпосередньо приступити до відновлення Радянської влади та соціалістичного будівництва. КП(б)У особливу увагу звертала на зміцнення робітничого класу, мобілізацію його на боротьбу з господарською розрухою.

¹⁵ Исторический архив, 1961, № 5, с. 223.

¹⁶ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 39, с. 324.

¹⁷ Там же, с. 366.

¹⁸ Коновалов В. Г. Герои одесского подполья. М., 1960, с. 54—55.

¹⁹ Там же, с. 124—125, 160—162.

Під керівництвом створених при партійних комітетах республіки комісій по агітації і пропаганді серед робітниць жінки самовіддано працювали, відроджуючи народне господарство, допомагаючи фронту. Зразком для широких мас жінок була діяльність комуністок. Так, для допомоги Наркомзему України в організації соціалістичної перебудови сільського господарства Народний Комісаріат землеробства відрядив до республіки групу комуністів, серед них були Н. І. Плюсіна і Є. Г. Колегаєва. Завідуючою відділом колективних господарств у Наркомземі України була призначена М. М. Скрипник. «Особливо важким і неспокійним було літо 1919 р. — згадує Є. Г. Колегаєва. — Організація сільськогосподарських комун і трудових артілей на Україні проходила при шаленому опорі куркульських елементів, що намагались за будь-яку ціну перешкодити розвиткові колективного руху. Куркулі нацьковували на комунарів навколишнє населення, отравлювали їхні поля, не давали можливості дітям комунарів навчатися у сільських школах, затримували агрономів, що направлялися у комуни. Крім того, доводилось працювати в умовах відкритої діяльності петлюрівських банд»²⁰.

Та відбудовні роботи були перервані наступом білогвардійської армії Денікіна. Головний удар Денікін зосередив проти Донбасу — важливого пролетарського району, основної вугільно-металургійної бази країни. Наполегливу боротьбу проти денікінців вів бронепоезд «Влада Радам!», бійців якого очолювала 23-річна Л. Г. Мокієвська-Зубок (1896—1919 рр.), перша у лавах Червоної Армії жінка-командир бронепоезда. Ще в листопаді 1917 р. за дорученням Петроградського Військово-революційного комітету вона виїхала до Катеринослава як комісар з особливими повноваженнями у продовольчих справах. Під час німецько-австрійської навали Л. Г. Мокієвська-Зубок бере участь у боях проти окупантів, а пізніше — в ліквідації ярославського контрреволюційного заколоту, в обороні Царицина, в боях проти петлюрівщини на Україні. Восени 1918 р. командування призначило Л. Г. Мокієвську-Зубок командиром бронепоезда «Влада Радам!», який вписав славу сторінку в літопис боротьби проти білогвардійців. В одному із запеклих боїв за ст. Дебальцево відважна революционерка героїчно загинула. «Якось не віриться, що вона вмерла, — писав головнокомандуючий В. О. Антонов-Овсієнко. — Так вона була сповнена життя — життєвої бадьорості, відваги, сили. Ніжна, соромлива, скромна і водночас тверда, смілива, горда... Тов. Мокієвська була найнадійнішим, найвідданішим революції борцем. Уся її робота на кожному кроці була відзначена високою революційною свідомістю і героїчною самовідданістю... Радісно жити і боротися в житті, що породжує таких борців»²¹.

Запеклі бої розгорнулися навколо Луганська, робітничий клас якого показав зразки стійкості і самопожертви в ім'я торжества нового суспільного ладу. У квітні 1919 р. денікінці почали облогу міста. Луганським робітникам прийшли на допомогу шахтарі Алчевська, Лозово-Павлівки та інших районів Донбасу, а також трудящі селяни навколишніх сіл. При захисті міста справжній героїзм виявили жінки: вони підносили бійцям патрони та снаряди, готували їжу. Для подання медичної допомоги пораненим робітниці організували санітарні загони. Особливо відзначились фельдшер О. Я. Якушева, санітарки В. К. Афоніна, Н. Карикова, Є. Кошеченко, Ф. Чижевська, М. Іванова, К. Овчин-

²⁰ Колегаєва Є. Г. Наркомзем України в 1919 р. (Спогади). — Український історичний журнал, 1963, № 5, с. 100, 101.

²¹ Коммунист, № 26, 1919.

нікова та інші²². «Луганські робітниці розуміли, — писала газета «Комунар» 22 червня 1919 р., — що боротьба йде за свою кровну справу, що робітник, який стоїть з гвинтівкою на передовій, захищає не чужу, а загальну робітничу справу, що перемога козаків означає відновлення царства насилля, гніту та безправ'я робітничого класу і в першу чергу тяжко відіб'ється на жінках. Прощай тоді надія на світле майбутнє наших дітей! Прощай і та рівноправність, яку забезпечує жінці Радянська республіка. Тому луганські робітниці самовіддано і стійко йшли на допомогу товаришам робітникам, своєю відвагою допомагаючи відстоювати Луганськ».

Незважаючи на героїчні зусилля Червоної Армії, всіх трудящих, денікінці до середини вересня захопили майже всю Україну і ряд губерній Центральної Росії. На тимчасово загарбаній території білогвардійці відновили контрреволюційний буржуазно-поміщицький лад.

Для керівництва діяльністю партійних організацій і партизанським рухом в окупованих районах України на початку липня 1919 р. було створено Зафронтбюро ЦК КП(б)У, очолюване секретарем Центрального Комітету Компартії України С. В. Косіором. Зафронтбюро постійно дбало про зміцнення підпільних партійних організацій. Тільки з липня по листопад 1919 р. ним було відряджено на Україну й у Крим для підпільної роботи понад 1000 комуністів²³. Зафронтбюро приділяло значну увагу організаційно-пропагандистській роботі серед широких мас жінок²⁴.

Активним працівником Зафронтбюро була комуністка О. Г. Листопад (1897—1930). Вона переправляла через лінію фронту для підпільних більшовицьких комітетів інструкції, листівки, зброю, кошти, добирала товаришів для роботи у підпіллі. Серед направлених Зафронтбюро на керівну роботу у підпіллі були комуністки М. О. Левкович, Г. У. Хуторок, А. І. Вагранська, А. Г. Глухова (Слинько) та ін.²⁵

Зв'язковою Зафронтбюро з Катеринославським підпільним губпарткомом була В. Кукуй. Важливі доручення катеринославських підпільників виконували К. Курочкіна та А. Губанова²⁶. Партизани Лозово-Синельниківської групи підтримували тісний зв'язок з робітничими дружинами міст і Катеринославським губпарткомом через жителячку с. Михайлівки Новомосковського повіту М. Г. Макарову, яка до того ж брала активну участь у розповсюдженні більшовицьких листівок, відозв²⁷.

Неодноразово роль зв'язківців катеринославських більшовиків з підпільниками м. Олександрівська виконувала комуністка К. Даниленко. Пізніше вона також налагодила регулярний зв'язок Кримського більшовицького підпілля з ЦК РКП(б) і ЦК КП(б)У²⁸.

У створеному у серпні 1919 р. за рішенням Оргбюро ЦК КП(б)У обкомі Правобережної України, який керував підпільними організаціями Київщини, працювала Г. П. Полянська. У Київському більшови-

²² Коммунарка Украины, 1927, № 22, с. 8—9.

²³ Нариси історії Комуністичної партії України. К., 1977, с. 290.

²⁴ Див.: Случевська С. Я. З історії Зафронтбюро ЦК КП(б)У.— Український історичний журнал, 1962, № 6, с. 96.

²⁵ Случевская С. Я. Деятельность Зафронтбюро ЦК КП(б)У (июль—декабрь 1919 года). Автореферат канд. дис. К., 1966, с. 8—9.

²⁶ Позняков К., Шульга Т. В період іноземної воєнної інтервенції та громадянської війни (1918—1920). Дніпропетровськ, 1958, с. 28; Комсомол Дніпропетровщини. Дніпропетровськ, 1958, с. 28.

²⁷ Позняков К., Шульга Т. Назв. праця, с. 29; Літопис революції, 1929, № 5—6, с. 205—207.

²⁸ Летопись революции, 1925, № 4, с. 81; История гражданской войны в СССР. М., 1960. Т. V, с. 131.

цькому підпіллі під час денікінщини організаційно-пропагандистську роботу серед трудящих проводили М. О. Кустелян, К. Петренко-Сабельникова, Л. Дитятева та ін. За їх активною участю у Києві було організовано підпільну друкарню, налагоджено випуск газети «Комуніст», яку підпільники розповсюджували серед робітників київських залізниць²⁹.

У більшовицькому підпіллі Харкова працювали О. Макарова, Я. Янова, Л. Чернишевська, Л. Козленко, Л. Степняк та ін. Особливо добре харківські підпільники налагодили паспортну справу. Документацією і паспортами вони забезпечували не лише підпільників Харківщини, а й Луганська, Катеринослава, частково Києва. Комуністки займалися також розвідувальною роботою, передаючи цінні відомості обласному підпільному більшовицькому комітету та Зафронтбюро³⁰. Водночас підпільниці розгорнули діяльність по лінії Червоного Хреста.

Організація Червоного Хреста у Києві допомагала хворим і пораненим червоноармійцям, комуністам та їх сім'ям грошима, продовольством, медикаментами. Свою діяльність Червоний Хрест Києва поширив на Яготин, Бориспіль, Фастів, Полтаву, Донбас. Одним з активних працівників його була комуністка, представниця ЦК РКП(б) Л. І. Нікітіна³¹.

В Одеському Червоному Хресті, який очолила член більшовицької партії з 1916 р. В. М. Лапіна, самовіддано працювали Г. Ф. Мартінова, С. Добровольська, М. Ачканова, К. Папахіна та ін. «Робота Червоного Хреста, — згадувала В. М. Лапіна, — зосереджувалась в підпільних райкомах партії. В кожному районі був створений актив, в більшості жінки»³². На соціальні потреби і допомогу заарештованим більшовикам цією організацією було витрачено 2 млн. карбованців, на визволення в'язнів — 300 тис. крб.³³

Наполегливо працювали підпільниці Криму: член обласного комітету партії А. І. Федорова, зв'язкова революційного підпілля К. І. Григорович, в минулому пітерська робітниця, учасниця штурму Зимового палацу в жовтні 1917 р. А. Блохіна, зв'язкова Кримського підпільного обкому РКП(б) К. К. Кожина та ін.³⁴

Відданість справі соціалістичної революції продемонстрували трудящі жінки в боротьбі з буржуазно-поміщицькою Польщею та військами Врангеля. Вони були бійцями, політпрацівниками, лікарями, медичними сестрами, санітарками, розвідницями і навіть командирами окремих військових загонів. Так, у боротьбі з врангелівцями в Криму особливо відзначився загін, яким командувала випускниця військової школи ВЦВК Є. Барська. Командиром взводу Особливої вогневої бригади розвідників була В. Невзорова. Вона загинула під час штурму перекопських укріплень. Тільки після смерті героїні бійці дізналися, що вона була жінкою. У комсомольському квитку Валентини знай-

²⁹ Нариси історії Київської обласної партійної організації. К., 1967, с. 214; Летопись революции. 1926, № 2, с. 8—9.

³⁰ 1917 год в Харькове: Сб. статей и воспоминаний. Харьков, 1927, с. 375; Партактив Харківського обкому КП України, ф. 10, оп. 1, спр. 337, арк. 4; спр. 356, арк. 98.

³¹ ЦДАЖР СРСР, ф. 482, оп. 1, спр. 112, арк. 3, 7, 8.

³² Героическое подполье: В тылу денikinской армии: Воспоминания. М., 1975, с. 241.

³³ Супруненко М. І. Боротьба трудящих України проти денікінщини. К., 1979, с. 136.

³⁴ Этих дней не смолкнет слава: Воспоминания старых большевиков. Симферополь, 1963, с. 86—87; Волков В. Г. За власть Советов. Симферополь, 1963, с. 143; Героическое подполье, с. 371—384.

шли записку. В ній вона просила пробачення за обман, до якого вда-лася, боячись, що дівчині не доручать бойових завдань³⁵.

Відповідальні пости у Червоній Армії займали Р. С. Землячка (начальник політуправління 8-ї і 13-ї армій), О. О. Янишева (начальник політвідділу 15-ї Інзенської дивізії, якій пізніше було присвоєно назву Сивашської), Г. С. Шуцкевер (заступник начальника політвідділу 9-ї армії), М. Данилевська (начальник політвідділу 42-ї дивізії, а потім комісар санітарних частин 13-ї армії), політпрацівники О. П. Богат, О. В. Єсава, Т. С. Вишнівська, М. І. Бондаренко, Ю. Я. Жукова, Г. І. Кучук та ін.

З гвинтівкою в руках у лавах бійців 1-ї Кінної армії мужньо боролися з ворогами Радянської держави П. Кузнецова, З. П. Патрикеева, М. С. Прудка, М. Єремеева, Т. О. Соболев, Т. Плотникова, М. С. Сараєва-Зубкова, О. І. Фірковська, Є. М. Логвинова та ін. Описуючи один із епізодів бойового життя З. П. Патрикеевої, газета «Красный кавалерист» писала: «Під час кінної атаки під містечком Червоним, коли наш лівий фланг був відтиснутий противником, вперед виїхала сестра милосердя 61-го кавалерійського полка Зінаїда Патрикеева і одна кинулася на ворогів з криком «Ура!». Своєю мужністю і героїзмом вона захопила увесь полк, який перейшов у рішучий наступ»³⁶.

Самовіддано разом з усім робітничим класом і трудящим селянством працювали жінки в тилу. В роки громадянської війни в цілому по країні жінки становили 41% усіх робітників великої промисловості. В промислових центрах їх частка серед працюючих була ще більшою. На кінець війни, в 1920 р., жінки становили 50% тих, кого відділи обліку і розподілу робочої сили направляли на роботу³⁷.

Виявом самовідданості, героїзму робітників і селян, їх нового ставлення до праці стали комуністичні суботники, які проводилися у країні, починаючи з 1919 р. Вони одержали високу оцінку В. І. Леніна³⁸. Вже у першому на Україні комуністичному суботнику, організованому Харківським губкомом КП(б)У 11 січня 1920 р. на залізничному вузлі, брали участь не тільки робітники депо, а й комуністи, які працювали в інших організаціях, члени сімей деповчан на чолі з жінками-активістками Скороход, Вороною, Наріжною, Глаголевою, Пхайло, Проніною, Протасенко, Асаф'євою³⁹.

Велику допомогу фронту подавали трудівниці як своєю героїчною працею у промисловості, так і участю в спеціальних кампаніях. Першою такою кампанією, що проводилася за ініціативою В. І. Леніна, був Тиждень допомоги хворому і пораненому червоноармійцеві. Він проходив на Україні 1—7 липня 1920 р. Велику роботу по залученню до участі в ньому широких мас робітниць і селянок провели жінвідділи, створені при повітових та губернських комітетах партії в 1920 р. Комуністичною партією України за досвідом РКП(б). Жінки прибирали госпітальні палати, збирали для поранених та хворих червоноармійців продовольство, шили білизну, виконували обов'язки санітарок тощо. В багатьох повітах за їх ініціативою були організовані майстерні по виготовленню та ремонту одягу і білизни для червоноармійців.

Трудівниці займалися також агітаційно-пропагандистською роботою

³⁵ Софьянов П. Подвиги комсомольцев в годы гражданской войны. М., 1959, с. 40; В кольцо фронтов: Молодежь в годы гражданской войны: Сб. документов. М., 1963, с. 249—250.

³⁶ Дочери Октября, с. 65.

³⁷ Женщины Страны Советов: Краткий исторический очерк. М., 1977, с. 93

³⁸ Ленин В. И. Повне збір. творів, т. 39, с. 5.

³⁹ Первые коммунистические субботники на Харьковщине: Сб. воспоминаний. Харьков, 1962, с. 26—27.

в госпіталях. Зокрема, робітниці табачної фабрики м. Харкова взяли під свій контроль госпіталі, що були розміщені на території нинішнього Краснозаводського району. Вони не лише доглядали хворих і поранених, а й читали їм газети, проводили бесіди з політичних питань. Чернігівська комісія по проведенню Тижня прийняла спеціальне рішення про залучення комуністок і комсомолок до політичної роботи серед поранених червоноармійців в госпіталях міста⁴⁰.

15 вересня 1920 р. на Україні розпочався Тиждень сім'ї червоноармійця. В ньому велику активність виявили жінки повітів. Добре працювали трудівниці Вовчанського повіту на Харківщині⁴¹.

Значного розмаху на Україні набрав Тиждень допомоги фронту, що проводився у жовтні 1920 р. Лише у Харкові в його проведенні взяло участь 3 тис. робітниць. В 1-й і 2-й харківських обмундировочних майстернях кожного дня працювало 1400 жінок⁴². Селянки Дмитрівської волості Конотопського повіту Чернігівської губернії, незважаючи на те, що самі часто голодували, зібрали для фронту 21 пуд жита, 7 пудів сала, 36 — вівса, 106 шматків полотна, 81 сорочку, 141 рушник тощо. Біднячки с. Жуківки Чернігівського повіту із своїх скудних запасів виділили для поранених червоноармійців 300 яєць і 15 фунтів сала, селянки Новгород-Сіверського повіту цієї ж губернії — два вагони білизни⁴³. Жительки Валківського повіту на Харківщині організували трудову артіль, 36 членів якої протягом Тижня допомоги фронту шили нову та латали стару білизну для червоноармійців⁴⁴. Для допомоги фронту селянки організували на Україні близько тисячі кравецьких гуртків⁴⁵.

Гаряче відгукнулися робітниці на заклик партії взяти участь у подоланні продовольчих труднощів, у боротьбі за хліб. Жінки України добровільно вступали до продовольчих загонів. Так, у продзагонах Кагеринослава налічувалось 65 робітниць, у Миколаївській губернії — 22⁴⁶. Бійці загонів вилучали хлібні надлишки, створювали комуністичні осередки, комнезами, сільські Ради, делегатські збори. Серед героїнь, які загинули у цій боротьбі, — робітниця-комуністка І. Неманежина, елисаветградська робітниця тов. Флора, активістки жінвідділу м. Олешка Херсонського повіту⁴⁷.

До кінця громадянської війни в лавах Червоної Армії перебувало 66 тис. жінок. В боях з ворогами Радянської влади вони виявили зразки відваги і самовідданості, свідченням чого було нагородження орденом Червоного Прапора близько ста жінок⁴⁸. Участь жіночих мас у бойових діях Червоної Армії, в підпіллі і партизанському русі, їх героїчна праця в тилу була однією із складових перемоги над внутрішніми та зовнішніми ворогами.

⁴⁰ Чернігівський обласний державний архів, ф. Р-15, оп. 1, спр. 45, арк. 3.

⁴¹ Харківський обласний державний архів, ф. 203, оп. 1, спр. 318, арк. 4.

⁴² Дочери Октября, с. 5; Харківський обласний державний архів, ф. 4175, оп. 1, спр. 4, арк. 7; Коммунист, 1920, 31 окт.

⁴³ Більшовик, 1920, 17 груд.; Знамя Советов, 1920, 26 дек.

⁴⁴ Харківський обласний державний архів, ф. 203, оп. 1, спр. 318, арк. 5.

⁴⁵ Дочери Октября, с. 6.

⁴⁶ Позняков К., Шульга Т. Назв. праця, с. 45: Николаевщина в годы иностранной военной интервенции и гражданской войны (март 1918 г.—декабрь 1920 г.). Документы и материалы. Херсон, 1962, с. 288.

⁴⁷ Коммунист, 1920, 23 нояб.; Известия — Вести Елисаветградского Исполнительного Совета рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов, 1920, 20 окт.; М. Гриценко. З історії боротьби з інтервентами озброєних сил революції на Херсонщині (1919—1920), 1933, с. 36.

⁴⁸ Чирков П. М. Решение женского вопроса в СССР (1917—1937 гг.). М., 1978, с. 155, 157.

РАДИ — ОРГАНІЗАТОРИ ДОПОМОГИ
ТРУДЯЩИХ УКРАЇНИ ФРОНТУ (1920 р.)

О. Д. БОЙКО (Київ)

У роки громадянської війни Ради України провели велику роботу по мобілізації сил і ресурсів республіки на досягнення перемоги над внутрішньою і зовнішньою контрреволюцією. В. І. Ленін у своїй промові на параді голів повітових, волосних і сільських виконавчих комітетів Московської губернії 15 жовтня 1920 р. зазначав: «Коли червоноармійці бачили, що в тилу про них піклуються, тоді Червона Армія була запалена тим духом, який давав їй перемогу»¹.

Протягом усього 1920 р. Україна залишалася ареною воєнних дій — на її території точилася війна з буржуазно-поміщицькою Польщею, білогвардійською армією Врангеля та петлюрівськими бандами. Всі 12 губерній республіки являли собою прифронтову смугу, по суті, найближчий тил Червоної Армії. Розруха в країні, особливо на залізничному транспорті, утруднювала й порушувала своєчасне постачання фронтові поповнень, боеприпасів, спорядження і продовольства. Значну частину завдань по мобілізації трудящих у Червону Армію, організації виробництва воєнної продукції, виконанню продовольчих поставок для фронту було покладено на прифронтові губернії. Ці питання, як першорядні в роботі партійних і радянських органів України, розглядалися на IV Всеукраїнському з'їзді Рад, що проходив у травні вже в умовах війни з буржуазно-поміщицькою Польщею. З'їзд ухвалив підпорядкувати всю діяльність органів Радянської влади зміцненню тилу й посиленню допомоги фронту. На радянські органи покладалася обов'язок проводити намічені військовими властями мобілізації червоноармійців, організовувати нещадну боротьбу з дезертирством, неухильно і швидко здійснювати продрозверстку, закупівлю коней тощо. Губернські, повітові, волосні й сільські виконкоми Рад та комітети незаможних селян зобов'язувалися якнайрішучіше боротися проти бандитів, отаманів, куркулів, шпигунів, поширювачів провокаційних чуток та інших відкритих чи прихованих ворогів Радянської влади².

На з'їзді було прийнято рішення про пристосування роботи радянських установ до воєнних умов. Як зазначалося в декларації військової секції з'їзду, лозунг «Все для фронту!» повинен стати на Україні «сигналом до могутнього піднесення революційної дисципліни й енергії як в рядах Червоної Армії, так і з боку радянських установ»³. З'їзд рекомендував також вжити заходів до тимчасового скорочення штатів радянських установ, а вивільнені кадри працівників направити на фронт.

Делегати IV Всеукраїнського з'їзду Рад відповідно до постанови про мобілізацію їх на війну проти білополяків зобов'язувалися стати на чолі боротьби Рад — губернських, міських, повітових, волосних і сільських, профспілок, усіх робітничих і селянських організацій, усіх комітетів незаможних селян для зміцнення фронту і тилу, для організації близької, повної і рішучої перемоги⁴. Після закінчення роботи

¹ Ленін В. І. Повне зібр. творів, т. 41, с. 343.

² Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни. 1919—1920. 36. документів і матеріалів. К., 1957, с. 103—104.

³ Бюллетень IV Всеукраїнського съезда Советов рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов. Харьков, 1920, № 1—6, с. 138.

⁴ Радянське будівництво на Україні..., с. 102.

з'їзду делегати одразу ж відряджалися губвиконкомами на фронт для роботи на транспорті та у продовольчій справі⁵.

Одночасно з дальшою перебудовою радянського апарату відповідно до потреб подання допомоги фронту і зміцнення тилу продовжувалася робота щодо посилення зв'язків з трудящими масами, залучення їх до державного будівництва. Партійні і радянські органи, командування Червоної Армії згуртовували трудящих під лозунгом «Все для фронту, все для перемоги!» Як підкреслював В. І. Ленін, «в ім'я цього лозунга доводилося йти цілком свідомо і відкрито на незадоволення цілого ряду найбільш насущних потреб, лишаючи без допомоги часто й густо дуже багатьох, будучи певні, що ми повинні зосередити всі сили на війні і перемоги в тій війні...»⁶. Робітники і селяни розуміли, що тільки міцна, боездатна Червона Армія може бути надійною захисницею робітничо-селянської влади. Тому кожен прагнув внести свою частку у справу її зміцнення сумлінною працею в тилу, ударним виконанням фронтових замовлень, продрозверстки тощо.

Багато зусиль докладали губернські й повітові Ради України, щоб організувати виробництво промислової продукції для фронту. Великі підприємства важкої індустрії були підпорядковані Вищій раді народного господарства, а місцеві Ради керували підприємствами середньої і дрібної промисловості, які ремонтували військову техніку, виготовляли для армії обмундирування і спорядження. Газета «Экономическая жизнь» (орган ВРНГ) відзначала, зокрема, що в прифронтовій смузі місцеві раднаргоспи (економічні відділи Рад) 90% своїх матеріальних і виробничих ресурсів віддавали на потреби фронту⁷.

Особливо значною була частка прифронтових раднаргоспів у виготовленні військового спорядження. Підприємства Київського раднаргоспу, наприклад, виготовляли для потреб Червоної Армії взуття, кінську зброю, підводи, похідні кухні, військовий одяг, білизну. Так, у липні його робітники відправили на фронт 141 тис. комплектів білизни, що становило 196% завдання. А всього майстернями Київського раднаргоспу протягом 1920 р. було пошито 467,3 тис. комплектів білизни для армії⁸.

2010 шевців-кустарів було залучено до пошиву армійського взуття в Чернігівській губернії. В червні 1920 р. губернський раднаргосп одержав подяку від командування Південно-Західного фронту за виготовлення 30 тис. пар взуття⁹.

У вересні 1920 р. на Південно-Західний і Південний fronti від підприємств раднаргоспів України надійшло 30% шинелей, 35% гімнастерок, 44% шароварів, 43% комплектів натільної та 85% постільної білизни, 72% пар взуття*.

Раднаргоспи подавали значну допомогу Червоній Армії у відбудові й ремонті доріг, мостів, казарм, госпіталів, спорудженні військових укріплень, для чого виділяли необхідну кількість будівельних матеріалів і робочої сили. Місцеві Ради організовували охорону залізничного полотна і станційних споруд, телеграфних і телефонних ліній¹⁰, забез-

⁵ Красное знамя, 1920, 15 июня.

⁶ Ленін В. І. IX з'їзд РКП(б): 29 березня — 5 квітня 1920 р. — Повне зібр. творів, т. 40, с. 230.

⁷ Экономическая жизнь, 1919, 16 сент.

⁸ Київський обласний державний архів (далі — КОДА), ф. Р-1, оп. 1, спр. 176, арк. 6; ф. Р-203, оп. 1, спр. 83, арк. 6.

⁹ Черниговщина в годы гражданской войны. 1919—1920: Сб. документов и материалов. К., 1975, с. 294—295.

* Підраховано автором за даними: Позняков К. И. Красный тыл — фронту. Харьков, 1968, с. 168—169.

¹⁰ КОДА, ф. Р-1, оп. 1, спр. 1, арк. 8; спр. 98, арк. 165; спр. 203, арк. 9.

печення військових частин продовольством під час їх пересування та передислокації. Про доставку хліба, фуражу, худоби, підвід для Червоної Армії повідомляли, зокрема, Роменський і Корovinський волревкоми Полтавської губернії, Харківський повітовий ревком¹¹. Успішно пройшла заготівля хліба для Латиської дивізії та Червоного козацтва в Зміївському повіті Харківської губернії, де повітовий з'їзд ревкомів ухвалив весь хліб віддати на постачання армії¹².

З метою посилення роботи у продовольчій справі Ради відправляли на село інструкторів і агітаторів. Так, інструкторсько-агітаційна колегія Харківського губвиконкому провела в червні 1920 р. «Тиждень продовольства для фронту». Робітники виконкому здійснили поїздки по волостях Чугуївського повіту, де проводили наради з представниками сільрад і КНС, збори та мітинги серед населення. Підвіз хліба до зсипних пунктів збільшувався¹³. За повідомленнями місцевих Рад, продовольчі наряди для армії, військових госпіталів та лазаретів виконувалися на 100%¹⁴.

Ради брали активну участь у проведенні мобілізацій, які оголошувалися військовими комісаріатами і командуванням Червоної Армії. Особливо значною була роль волосних і сільських виконкомів, які складали списки осіб, що народилися в 1896—1900 рр. і підлягали мобілізаціям. Органи Радянської влади розгорнули широку агітаційно-пропагандистську кампанію по залученню робітників і селян до лав Червоної Армії. «Вживемо всіх заходів для зміцнення тилу, будемо роз'яснювати селянству завдання Червоної Армії», — таке рішення ухвалив, наприклад, з'їзд волосних ревкомів Гайсинського повіту на Поділлі¹⁵. Катеринославський губревком під час проведення «Тижня фронту» в лютому 1920 р. розповсюдив по губернії 120 тис. примірників листівок і брошур із закликом вступати до лав Червоної Армії, відрядив для проведення пропагандистської роботи в губернії близько 100 лекторів і агітаторів¹⁶.

Важливу роль у зміцненні фронту відіграли поповнення його добровольцями у прифронтових губерніях України. Органи Радянської влади і командування Червоної Армії проводили численні мітинги і збори агітаційного характеру, після яких запис добровольців проходив особливо успішно. В Охтирському, Богодухівському і Сумському повітах Харківської губернії, зокрема, до Червоної Армії влилося майже по 2 тис. добровольців¹⁷.

З великим піднесенням проходив у республіці «Тиждень червоного добровольства». Коли розпочався наступ білополяків, Київська Рада звернулася до трудящих з відозвою: «Червоні добровольці, до зброї! Київ треба відстояти від натиску ворога!»¹⁸. 10 травня 1920 р. Слов'янський повітовий виконком Донецької губернії ухвалив мобілізувати 10% членів Ради і створити бюро по формуванню загону з добровольців для відправки на польський фронт¹⁹. Миколаївський повітовий ревком 15 червня прийняв рішення про мобілізацію на фронт трьох своїх членів і запропонував усім волвиконкомам повіту мобілізувати

¹¹ Трудящиеся Полтавинны в борьбе за установление и укрепление Советской власти (1917—1920): Сб. документов и материалов. Полтава, 1957, с. 253.

¹² Красное знамя, 1920, 25 янв.

¹³ Вісті ВУЦВК, 1920, 26 черв.

¹⁴ КОДА, ф. Р-1, оп. 1, спр. 64, арк. 273.

¹⁵ Красное знамя, 1920, 16 июля.

¹⁶ Известия Екатеринославского губревкома, 1920, 7 февр.

¹⁷ Красное знамя, 1920, 10 янв.

¹⁸ Вісті Київського губревкома, 1920, 29 квіт.

¹⁹ Вісті ВУЦВК, 1920, 15 трав.

зі свого складу по одному чоловіку. Першою на цей заклик відгукнулася Горохівська волость, з якої з'явилися 4 члени Ради і група молодих добровольців. Новопопелівська волость відправила з членами виконком 258 добровольців, з Баштанки прибуло 25 чол. Миколаївський повіт дав фронту близько 3 тис. добровольців²⁰. А всього по Україні до Червоної Армії було мобілізовано понад 252 тис. чол.²¹

2 жовтня 1920 р. В. І. Ленін звернувся до незаможних селян України з листом, в якому закликав їх посилити допомогу Червоній Армії: «Хай же всі і кожен стане грудьми на захист проти Врангеля! Хай усі комітети незаможних селян напружать, як тільки можна, свої сили, допоможуть Червоній Армії добити Врангеля»²². Цей заклик дістав гарячий відгук серед селянської бідноти України. Він обговорювався на мітингах, зборах, з'їздах і всюди був зустрінутий повним схваленням і підтримкою. Розгорнувся масовий рух за створення кавалерійських частин під лозунгом «Незаможник, на Врангеля!». Миколаївський губернський з'їзд КНС, зокрема, прийняв рішення про організацію силами Миколаївської волості кавалерійського полку, призначив у кожну волость свого делегата для проведення на місцях запису добровольців у кавалеристи, виключно з незаможних селян²³.

Волосні й сільські Ради, комнезами конфісковували у куркулів коней для кавалерійських загонів, які формувалися з селянської бідноти, і забезпечували ці частини обмундируванням та продовольством. Кавалерійський ескадрон повного комплекту було створено в Кременчуцькому повіті. В Одеській губернії до Червоної Армії вступило 1200, у Харківській, Катеринославській і Донецькій — по 3000 незаможників-добровольців²⁴.

Важливим завданням органів Радянської влади в справі оборони країни стала боротьба з дезертирством, яке ослаблювало боєздатність Червоної Армії. Для посилення роботи в цьому напрямі на початку 1920 р. було створено Всеукраїнську комісію (Всеукркомдез). 23 серпня 1920 р. Всеукркомдез видав наказ про поділ сіл на п'ятий десятихатні дільниці. Сільські й волосні Ради мали забезпечити його виконання. На кожну таку дільницю призначався уповноважений, який повинен був затримувати дезертирів і передавати їх органам Радянської влади для відправки на фронт²⁵. Злісне дезертирство каралося тюремним ув'язненням, конфіскацією майна і трудовою повинністю для членів сім'ї дезертира.

Як втілювався в життя наказ Всеукркомдезу, видно на прикладі Київщини, де був скликаний губернський з'їзд завідуючих відділами управління волосних ревкомів. За рішенням з'їзду члени волревкомів виїжджали на села, доводили наказ до відома населення, проводили поділ сіл на дільниці й призначали уповноважених²⁶. Таким чином, у боротьбі з дезертирством брало участь фактично все населення.

Органи Радянської влади враховували, що дезертирство було значною мірою проявом несвідомості селян-червоноармійців, нерозуміння ними цілей і завдань боротьби Червоної Армії. Ради проводили широку агітаційно-масову роботу серед населення з метою добровільної

²⁰ Николаевщина в годы иностранной военной интервенции и гражданской войны. Документы и материалы. Херсон, 1962, с. 262.

²¹ Супруненко Н. И. Очерки истории гражданской войны и иностранной военной интервенции на Украине. М., 1966, с. 386.

²² Ленін В. І. Повне зібр. творів, т. 41, с. 318.

²³ Николаевщина в годы иностранной военной интервенции..., с. 322.

²⁴ Супруненко Н. И. Указ. соч., с. 429.

²⁵ Красное знамя, 1920, 14 сент.

²⁶ КОДА, ф. Р-3, оп. 1, спр. 60, арк. 4; оп. 2, спр. 12, арк. 17.

явки дезертирів. Комісіями по боротьбі з дезертирством оголошувалися «тижні добровільної явки», під час яких гарантувалося непритягнення до відповідальності. Масова добровільна явка і різке скорочення дезертирства були результатом цих заходів і водночас свідчили про позитивні зміни в політичних настроях українського селянства.

IV Всеукраїнський з'їзд Рад у своїх рішеннях відзначав, що для зміцнення фронту і тилу необхідно залучення «широких робітничих і селянських мас... до подання допомоги сім'ям червоноармійців у місті і селі»²⁷. У зв'язку з цим РНК УСРР прийняла декрет про надання пільг для сімей червоноармійців. Вони почали одержувати додатковий продовольчий пайок, грошову допомогу на непрацездатних, звільнялися від квартирної плати, цілого ряду податків, примусових робіт тощо. Селянські господарства червоноармійців звільнялися від розверстки, в першу чергу одержували землю і насіння з 10—25% насінневого фонду. Дітей червоноармійців поза чергою приймали до шкіл, дитячих садків, ясел²⁸. Циркуляром НКВС України від 12 червня 1920 р. всім виконкомам і Радам пропонувалося вжити заходів до забезпечення сімей червоноармійців за встановленими декретом нормами, «залучити населення до допомоги господарствам червоноармійців працею, сільськогосподарським реманентом, в разі необхідності оголошувати трудову повинність»²⁹.

В усіх губерніях і повітах, а також багатьох волостях при відділах соціального забезпечення Рад були створені комісії у справах допомоги сім'ям червоноармійців. Вони проводили обстеження житла, побутових умов і матеріального становища, з'ясовували, якої допомоги потребують господарства червоноармійців на селі. Потреби останніх задовольнялися Радами у першу чергу³⁰. У відділі соціального забезпечення Київського губревкому працював підвідділ допомоги сім'ям червоноармійців. У місті було організовано 7 пунктів, які призначали допомогу їм, сприяли у працевлаштуванні, направляли дітей у дитячі заклади. Всього протягом 1920 р. сім'ї червоноармійців одержали додаткового продовольчого пайка на суму 26 млн. крб., пенсій і допомоги — на суму 17 млн. крб. З 60 020 поданих до підвідділу прохань було задоволено 50 089 (83%)³¹.

Ревкоми подавали господарствам червоноармійців різноманітну допомогу. Чорнобильський повітовий ревком Київської губернії 8 липня 1920 р. видав наказ, згідно з яким волосні й сільські ревкоми мали провести під час жнив «День допомоги сім'ям червоноармійців і бідняків». Все працездатне населення повіту зі своїм реманентом, кіньми і підводами вийшло на збирання хліба у їх господарствах³².

За постановами ревкомів у ряді волостей Херсонської губернії відбулися недільники трудової допомоги сім'ям червоноармійців. У Житомирській волості Волинської губернії, зокрема, на збирання врожаю було мобілізовано населення від 18 до 40 років, а в Григоріополі Одеської губернії — всі нетрудові елементи і 30% службовців радянських установ³³.

Наприкінці вересня 1920 р. на визволеній території республіки проводився «Тиждень родини червоноармійця». В Харкові, наприклад,

²⁷ Бюллетень IV Всеукраїнського съезда Советов..., 1920, № 1—6, с. 135.

²⁸ ЗУ УСРР, 1920, № 15, с. 442—445.

²⁹ Советская Украина, 1920, № 1, с. 19.

³⁰ КОДА, ф. Р-3, оп. 1, спр. 57, арк. 255; оп. 2, спр. 28, арк. 30; Красное знамя, 1920, 25 авг.

³¹ КОДА, ф. Р-1, оп. 1, спр. 142, арк. 25, 28, 29, 59.

³² Там же, ф. Р-7, оп. 1, спр. 20, арк. 9.

³³ Красное знамя, 1920, 17, 20 авг.; 2 нояб.

кожна сім'я одержала по 7 аршинів мануфактури, 18 фунтів борошна та по 2 фунти солі. Багато сімей переселилися в кращі квартири, для дітей червоноармійців було відкрито нові дитячі заклади³⁴. Піклування про сім'ї воїнів зміцнювало моральний дух червоних бійців, утверджувало їхню віру в Радянську владу.

Згуртування трудящих України навколо Комуністичної партії виявилось в їх участі у кампаніях допомоги фронтові. В Радах працювали комісії допомоги фронту, проводилися «тижні фронту», «дні єднання фронту і тилу», під час яких робітники й службовці збільшували тривалість свого робочого дня, відраховували 2—3-денний заробіток та частину продовольчого пайка, збирали білизну, одяг, взуття. Газета «Власть Советам» — орган Сумського повітового ревкому — у повідомленні про допомогу фронту від населення Писарівської волості відзначала, що «добровільні пожертвування дають кращі результати, ніж збір примусовий». У цій волості, зокрема, було зібрано 100 тис. крб. грошей, 126 аршинів полотна, 24 штуки смушок³⁵.

Тільки в квітні 1920 р. київською комісією допомоги фронту було зібрано для Червоної Армії речей на суму 50 млн. крб. і роздано червоноармійцям 12 тис. подарунків³⁶. Київський губревком здійснював шефство над 44-ю і 58-ю дивізіями та кінним корпусом Червоного козацтва³⁷.

У вересні—жовтні 1920 р. з великим успіхом по всій республіці пройшов збір одягу і теплих речей для армії. Ця робота значно активізувалася після телеграми голови ВУЦВК Г. І. Петровського, надісланої всім губвиконкомам³⁸. Ради займалися не тільки збором речей, а й питаннями збільшення виробництва одягу: на 2 години було продовжено робочий день у кравецьких майстернях, налагоджено двозмінну роботу, до виконання фронтових завдань широко залучалися жінки-домогосподарки. Тільки Полтавська комісія передала фронту 2667 одиниць верхнього одягу, 1511 шароварів, близько 5 тис. комплектів білизни, 21,6 тис. аршинів полотна³⁹.

Значну допомогу Червоній Армії подавали трудящі на комуністичних суботниках. Спеціальний відділ суботників працював у 1920 р. в Катеринославському губревкомі. Бюро суботників було створено при агітаційному відділі Київського губревкому. Активну участь у суботниках брали робітники промислових підприємств і службовці радянських установ, очолювані комуністами й комсомольцями. Партійні організації і Ради залучали до участі в них червоноармійців, представників трудящої інтелігенції, жінок. У Катеринославі, зокрема, в 1920 р. відбулося 36 загальноміських суботників, всі кошти від яких пішли на допомогу фронтові⁴⁰. У вересні в Ровно був проведений суботник єднання тилу і фронту, в якому взяли участь члени всіх партійних осередків, червоноармійці та жителі міста⁴¹.

По всіх губерніях республіки успішно пройшла кампанія добровільної селянської допомоги фронтові, яку очолювали Ради. «Ми повинні протягом тижня зібрати добровільно тепле обмундировання, продовольство, як-от: м'ясо, яйця, жири та інші продукти», — ухвалив з'їзд представників ревкомів Антонівської, Горожанської і Новобузької волостей

³⁴ Красная Армия, 1920, 15 окт.

³⁵ Власть Советам, 1920, 11 сент.

³⁶ Вісті ВУЦВК, 1920, 16 квіт.

³⁷ КОДА, ф. Р-1, оп. 1, спр. 203, арк. 83.

³⁸ Там же, ф. Р-3, оп. 1, спр. 57, арк. 255.

³⁹ Трудящиеся Полтавщины..., с. 203—205.

⁴⁰ Известия Екатеринославского губревкома, 1920, 5 нояб.

⁴¹ Красное знамя, 1920, 10 сент.

Миколаївського повіту⁴². Кожен двір Ротмистрівської волості Черкаського повіту вніс на користь фронту по 15 фунтів зерна, що загалом дало його 10 тис. пудів, а також молочні продукти, яйця і 15 тис. крб. грошей⁴³. Селяни Пристайлівської волості Лебединського повіту на Харківщині здали 19 голів худоби, 150 пудів сала, 10 — вершкового масла для «червоного подарунку»⁴⁴.

Бійці Червоної Армії, одержуючи всебічну підтримку від робітників і селян тилу, у свою чергу допомагали місцевому населенню під час польових і ремонтних робіт, проводили культурно-освітню роботу. Так, значну допомогу селянам подала 16-а кавалерійська дивізія 2-ї Кінної армії: 320 червоноармійців за 4 дні зорали 100 дес. землі. 16-а стрілецька дивізія XIII армії для проведення «Тижня допомоги селянину» (25 вересня — 4 жовтня 1920 р.) виділила 591 бійця і 848 коней. Протягом 10 днів було зорано 36,5 і засіяно 237,5 дес. землі, відремонтовано греблю, проводилася політосвітня робота⁴⁵. Допомога, що її подавали червоноармійці селянам, сприяла ще більшому єднанню Червоної Армії з широкими народними масами.

Органи Радянської влади займалися також організацією допомоги хворим і пораненим червоноармійцям. У липні 1920 р. В. І. Ленін звернувся до всіх трудящих з листом «На допомогу пораненому червоноармійцеві!», який закінчувався словами: «Нехай же кожний в тилу пам'ятає про свій обов'язок — допомогати всім, чим можна, пораненому червоноармійцеві»⁴⁶. У травні 1920 р. при губернських і повітових виконкомах було створено комітети допомоги хворим та пораненим червоноармійцям і виділено їм 10 млн. крб.⁴⁷ Комітети сприяли органам Радянської влади в організації лікування, постачання госпіталів і лазаретів продовольством, забезпеченні їх меблями, білизною, посудом, налагоджували роботу харчових пунктів, будинків відпочинку, займалися культурно-освітньою діяльністю. До цієї справи залучалося все населення, особливо жінки — робітниці і селянки.

Широку ініціативу виявили в цій справі ревкоми. Так, Чернігівський губревком прийняв рішення провести «Тиждень хворого і пораненого червоноармійця», вжив ряд заходів по наведенню революційного порядку в госпіталах, розміщених на території губернії. В результаті значно поліпшився їх санітарний стан, харчування хворих і поранених⁴⁸. Для забезпечення госпіталів білизною Київський губревком провів оподаткування власників житлових будинків, а також торговельних і промислових підприємств міста. Конфісковане майно було передано на обладнання будинку відпочинку для червоноармійців⁴⁹.

На користь поранених червоноармійців збиралися подарунки і пожертвування — гроші, одяг, взуття. В Луганську, наприклад, за один тільки тиждень було зібрано 1,2 млн. крб. Проводилися суботники і недільники, на яких жінки прибирали в госпіталах, прали і лагодили лазаретну білизну.

В організації допомоги пораненим червоноармійцям брало участь і селянство. Так, за ініціативою сільради Верхнього Забор'я Полтавської губернії в селі було відкрито лазарет для одужуючих червоноар-

⁴² Николаевщина в годы иностранной военной интервенции..., с. 332.

⁴³ Киевщина в годы гражданской войны и иностранной военной интервенции: Сб. документов и материалов. К., 1962, с. 371.

⁴⁴ Красная Армия, 1920, 9 апр.

⁴⁵ Позняков К. И. Указ. соч., с. 151—152.

⁴⁶ Ленін В. І. Повне зібр. творів, т. 41, с. 148.

⁴⁷ ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 1, спр. 39, арк. 104, 181.

⁴⁸ Потарикіна Л. Л. Ревкоми України в 1918—1920 рр. К., 1957, с. 130.

⁴⁹ КОДА, ф. Р-1, оп. 1, спр. 58, арк. 54; спр. 90, арк. 165.

мійців на 120 ліжок. Постачання його продуктами, догляд за пораненими селяни взяли на себе⁵⁰.

Бійці, командування Червоної Армії висловлювали щиру подяку робітникам і селянам за всебічну допомогу і турботу про своїх захисників. Повсякденна і всебічна підтримка робітників і селян в тилу була одним з джерел її могутності в боротьбі проти зовнішніх і внутрішніх ворогів Радянської влади. «...Всяка допомога, подана в тилу червоноармійцям, — відзначав В. І. Ленін, — негайно перетворюється в посилення Червоної Армії»⁵¹.

Таким чином, Ради України провели величезну роботу по залученню широких робітничих і селянських мас до справи допомоги Червоній Армії. Вони здійснювали мобілізації, формували загони добровольців, боролися з дезертирством, організовували термінове виконання замовлень для фронту, в міру своїх можливостей постачали продовольство і спорядження. Ради виявляли піклування про поранених червоноармійців, подавали допомогу їх сім'ям. Бойові дії Червоної Армії на фронтах і допомога трудящих тилу, яку спрямовували партійні й радянські органи, забезпечили перемогу Радянської держави в єдиnobорстві з імперіалістами всього світу.

⁵⁰ Красное знамя, 1920, 22 февр.

⁵¹ Ленін В. І. Промова на з'їзді робітників і службовців шкіряного виробництва: 2 жовтня 1920 р.— Повне зібр. творів, т. 41, с. 317.

ЗБРОЙНА БОРОТЬБА ТРУДЯЩИХ УКРАЇНИ В ТИЛУ ДЕНІКІНСЬКОЇ АРМІЇ

Т. А. ВОВК (Київ)

Восени 1919 р. становище молодій Країні Рад стало загрозливим. «Настав один з найкритичніших, мабуть що, навіть найкритичніший момент соціалістичної революції»¹⁻², — писав В. І. Ленін. Головне завдання полягало в мобілізації всіх сил для відбиття денікінської навали.

Основною складовою частиною військово-організаторської діяльності партії, її Центрального Комітету було створення більшовицького підпілля і партизанського руху у тилу ворожих військ і керівництво ним.

Враховуючи можливість окупації території республіки денікінськими військами, ще навесні 1919 р., в період боїв за Донбас, губернські комітети партії за вказівкою ЦК КП(б)У розгорнули роботу по підготовці підпілля. При наближенні ворога вони створювали підпільні комітети, відбирали для роботи на тимчасово окупованій території надійних людей, готували конспіративні квартири, влаштовували нелегальні друкарні, створювали запаси зброї. Організацією підпільної роботи в тилу Денікіна займалися також політоргани Південного фронту.

Згодом створенням партійного підпілля та його діяльністю стало керувати Зафронтбюро, завдання якого 10 липня 1919 р. чітко визначило Політбюро ЦК КП(б)У³. У вересні ЦК РКП(б) затвердив склад

¹⁻² Ленін В. І. Всі на боротьбу з Денікіним! (Лист ЦК РКП (більшовиків) до організацій партії).— Повне зібр. творів, т. 39, с. 41.

³ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 145а, спр. 1а, арк. 16.

і функції Зафронтбюро⁴ й надалі здійснював через нього керівництво партійним підпіллям на Україні і в Криму. При цьому Зафронтбюро мало працювати «в тісному контакті і при найширшій взаємодії з реввійськрадами та політвідділами відповідних фронтів та армій»⁵, а реввійськради армій були зобов'язані допомагати озброювати партизанські загони.

Зафронтбюро систематично добирало і надсило в денікінський тил людей для підпільної роботи і керівництва повстансько-партизанською боротьбою. З цією метою на Україну та в Крим було відправлено 1385 чол.*

На Україні була створена широка мережа підпільних організацій, через які Комуністична партія підтримувала тісні зв'язки з трудящими масами. Так, майже на всіх рудниках Луганського, Бахмутського, Лисичанського та інших районів активно діяли партійні осередки і групи. В Одесі вони працювали на судноремонтному заводі РОПІТ, заводах Гена і Белліно-Фендріх, шкіряному, на електростанції, у Головних залізничних майстернях тощо. Лише на Молдаванці діяли 18 підпільних партійних осередків і груп⁶. У Харкові, Катеринославі, Миколаєві, Кременчуку, як і в Одесі, партійні осередки були створені при профспілках.

Велику роль у мобілізації мас на боротьбу проти денікінщини відігравала більшовицька підпільна преса. В Одесі регулярно виходив «Одесский коммунист», а з січня 1920 р. — і «Бюллетень профдвижения города Одессы», в Києві — «Киевский коммунист», Катеринославі — «Молот», Харкові — «Донецкий пролетарий», Кременчуку — «Дело революции». Агітаційна діяльність комуністів під час денікінщини користувалася незмінним успіхом серед населення.

Під керівництвом більшовиків робітничий клас Донбасу, а також Харкова, Катеринослава, Одеси, Києва, Полтави та інших міст провів масові страйки, спрямовані проти безчинств денікінців, саботував виконання замовлень Добровольчої армії, здійснював численні диверсії, особливо на транспорті. Спроби меншовиків та есерів, які відкрито співробітничали з білогвардійцями, утримати робітників від боротьби з контрреволюцією зазнали краху.

Піднімалося на боротьбу проти білогвардійців і багатомільйонне селянство. Переконавшись на власному досвіді в глибоко антинародній сутності денікінського режиму, а також під впливом агітації підпільних більшовицьких організацій трудяще селянство рішуче виступило проти буржуазно-поміщицької влади, повсюдно відмовляючись виконувати її закони та розпорядження. Робітники і селяни не з'являлися на призовні пункти, зриваючи оголошену Денікіним військову мобілізацію.

⁴ Історія Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1970. Т. 3, кн. 2, с. 335.

⁵ Гражданская война на Украине 1918—1920. Сб. материалов в трех томах. К., 1967. Т. 2, с. 405.

* Дані про кількість людей, направлених Зафронтбюро у денікінський тил, вимагають уточнення. У «Парисях історії Комуністичної партії України» (К., 1977, с. 290) зазначається, що за лінію фронту було відправлено «понад тисячу чоловік». У підсумковому «Огляді підпільної роботи під час денікінщини на Україні», складеному Інформаційним відділом ЦК КП(б)У, наводиться більш конкретна цифра — 1326 чол. (ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 13, спр. 1201, арк. 42). Дані, наведені в цій статті, підраховані автором на основі списків людей, відправлених у тил ворога, мандатів і посвідчень підпільників, які зберігаються в матеріалах Зафронтбюро та ЦК КП(б)У.

⁶ Героическое подполье. В тылу денкинской армии. Воспоминания. М., 1975, с. 271.

В цілому активний опір народних мас деморалізував адміністрацію денікінського тилу, зривав її економічні та політичні заходи. Однак найбільш дійовою формою боротьби проти контрреволюції був повстансько-партизанський рух.

Комуністична партія, її підпільні організації провели велику роботу для налагодження керівництва повстансько-партизанським рухом народних мас, координації збройних виступів окремих загонів і груп населення з метою об'єднання їх у загальне русло боротьби проти денікінщини, за відновлення Радянської влади. Значну допомогу губернським та повітовим підпільним комітетам і створеним ними військово-революційним комітетам у цій справі подавали реввійськради армій та політвідділи дивізій Червоної Армії. Загальне керівництво повстансько-партизанською боротьбою у ворожому тилу здійснював спочатку Військовий відділ ЦК КП(б)У, а пізніше — спеціально створений 16 липня за рішенням ЦК КП(б)У Військовий відділ Зафронтбюро⁷. За даними підсумкового «Огляду підпільної роботи під час денікінщини на Україні», Зафронтбюро та його Військовий відділ направили у Полтавську губернію 84 військових спеціалісти та організатори повстанського руху, у Катеринославську — 80, Харківську — 66, Херсонську — 62, Чернігівську — 23, Київську — 21, Донецьку — 25, загалом більше 400 чол.⁸

Військовий відділ приділяв також велику увагу технічній підготовці збройної боротьби — забезпеченню партизанів зброєю, боеприпасами, вибухівкою. Їх найбільші бази були розташовані у Гришинському, Новомосковському, Полтавському, Лубенському, Прилуцькому та інших повітах. Військове спорядження переправлялось і через лінію фронту в Чернігівську, Київську, Волинську та інші губернії.

На початку червня 1919 р. були створені і розпочали бойову діяльність у районі Слов'янська, Ями, Кременної, Ізюма та Барвінкового перші невеликі загоны (по 10—25 чол. у кожному). Партийний працівник з Донбасу В. С. Марапулець повідомляв, що 28 партизанських загонів, які діяли там, підтримували між собою зв'язок⁹.

Партизанський рух швидко набирив сили. З перших тижнів окупації в районі Краматорська діяв загін, в якому налічувалося 150 чол., у Лисичанському повіті — загін у 400 чол., поблизу Мелітополя — загін у 250 чол. Партизани пустили під укіс кілька ешелонів ворога на перегонах Лиман—Святогори і Лиман — Яма¹⁰. На початку червня вони здійснили напад на станцію Краматорськ, захопили значні трофеї, в тому числі чотири гармати¹¹.

Влітку 1919 р. повстансько-партизанський рух охопив Харківську та Катеринославську губернії, а пізніше й Полтавщину. Бюро української преси 23 липня повідомило, що за даними, одержаними з Харкова, «селяни навколишніх сіл активно виступають проти денікінських загонів. Організуються партизанські загоны, озброєні кулеметами, які оперують в тилу денікінських військ»¹². В Ізюмському повіті «існує партизанський загін, який нападає на добровольців і вбиває поміщиків»¹³. Значні партизанські загоны діяли також у Куп'янському, Лебединському, Зміївському, Вовчанському та інших повітах Харківщини.

⁷ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 145а, спр. 1, арк. 60; Киш Д. Деникинщина. Л., 1927, с. 177.

⁸ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 13, спр. 1201, арк. 42.

⁹ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 4, спр. 129, арк. 83.

¹⁰ Там же, спр. 20, арк. 12.

¹¹ Більшовик, 1919, 11 черв.

¹² Гражданская война на Украине 1918—1920, т. 2, с. 176.

¹³ Там же, с. 260.

ни¹⁴. Відомості, одержані Бюро української преси на початку липня, свідчили, що по обидві сторони Північно-Донецької залізниці від Змієва до Шухтанова в селах «не лишилося жодного селянина вдома. Усі озброїлися гвинтівками і кулеметами й пішли в ліси. Утворилися великі загони повстанців і партизанів, які розпочали енергійну боротьбу з козачими бандами. Партизани зупиняють поїзди, роззброюють козаків і розстрілюють цілі ешелони»¹⁵. У багатьох районах Катеринославщини спалахували селянські повстання. «Ворог боїться заходити в ці райони»¹⁶, — повідомляли газети.

Така ж картина спостерігалася в інших губерніях. В інформаційному зведенні ЦК КП(б)У, зокрема, зазначалося, що в районі Лохвиці на початку серпня почав діяти партизанський загін чисельністю 200 чол. під командуванням комуніста Осипова, поблизу с. Нехворощі — загін З. Покуса, в с. Бабайківка — загони братів Пилипа та Григорія Дрелевських, в с. Прядівці — загін Галагана тощо¹⁷. На Херсонщині проти денікінців виступило населення «27 сіл, з них найбільші — Компаніївка та Суботці, в (них) можна налічити до 2000 чол... Села... знаходяться по лінії Помошна — Жовті Води. Усі загони зв'язані з ревштабом Херсонщини»¹⁸. До боротьби проти білогвардійської контрреволюції залучалися все нові десятки тисяч людей. «Військвідділ, — зазначалося в його звіті, — докладав усіх зусиль для того, щоб з самого початку спрямувати повстанський рух правильним шляхом...»¹⁹.

Велику роботу по оперативному керівництву бойовою діяльністю партизанських загонів проводили партизанські штаби, створені Військовим відділом. Одним з перших було утворено штаб Лозово-Синельниківського району. Він діяв з червня 1919 р. в Самарському лісі Новомосковського повіту. Його загін, в якому спочатку налічувалося 30 чол., швидко поповнювався і за короткий час зріс до 2000 бійців. Крім цього штабу, виникли ревкоми і «підсобні» штаби в Новомосковському, Павлоградському, Олександрівському і Бахмутському повітах²⁰. Влітку 1919 р. на Лівобережжі — у Донбасі, на Катеринославщині, Харківщині та Полтавщині — діяло 12 повстанських штабів²¹. Згодом розпочав роботу штаб Ніжинсько-Козелецького району на Чернігівщині, на початку жовтня — штаб на Київщині²².

Для безпосереднього політичного і військово-оперативного керівництва партизанським рухом ЦК КП(б)У в серпні 1919 р. створив Реввійськраду і Головний штаб (які перебували в Кременчуку) та призначив Г. А. Колоса командуючим повстанськими військами Лівобережної і південно-східної частини Правобережної України²³. На початку вересня 1919 р. Реввійськрада повстанських військ наказала народним месникам посилити удари з тилу по денікінцях²⁴.

¹⁴ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 4, спр. 189, арк. 33.

¹⁵ Харьковщина в период гражданской войны и иностранной военной интервенции 1918—1920 гг. Сб. док. и материалов. Харьков, 1973, с. 150.

¹⁶ Селянська біднота, 1919, 16 лип.

¹⁷ Літопис революції, 1929, № 5—6, с. 215—216.

¹⁸ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 3, спр. 7, арк. 51.

¹⁹ Там же, спр. 22, арк. 3.

²⁰ Там же, спр. 40, арк. 1; Літопис революції, 1926, № 6, с. 87.

²¹ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 3, спр. 40, арк. 4, 5, 8, 9; Українська РСР в період громадянської війни. К., 1968. Т. 2, с. 362.

²² ЦДАЖР УРСР, ф. 1656, оп. 1, спр. 1, арк. 23; Літопис революції, 1926, № 2, с. 28; Героическое подполье. В тылу деникинской армии, с. 355—356.

²³ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 3, спр. 42, арк. 46.

²⁴ Літопис революції, 1926, № 6, с. 95—96.

Восени 1919 р. повстансько-партизанський рух охопив усю Україну, але особливо значного розмаху набув на Катеринославщині. Великі озброєні загони діяли в Олександрівському, Павлоградському, Новомосковському, Лозово-Синельниківському, Мелітопольському, Пологівському, Кічкаському, Чаплинському, Лисичанському та інших районах. Тільки в Лозово-Синельниківському районі, повідомляв начальник штабу цього району М. М. Нікітін-Макаров, «штаб не встигав реєструвати щойно створені загони», кількість партизанів досягла 35 тис., «зростання їх тривало й далі»²⁵. У зведенні Зафронтбюро район Катеринослава характеризувався як «справжній киплячий казан». З метою кращої централізації діяльності командування штаб реорганізував партизанські загони у формування військового типу — полки та бригади, і вже наприкінці літа існувало п'ять бригад по кілька тисяч бійців у кожній²⁶.

У ніч на 21 вересня народні месники Катеринославщини захопили станції Мерефа, Губинниха, Попасне і Кільчень. У Верхньодніпровському повіті вони розгромили гарнізони і загони денікінської варті і виволокли місто Кам'янське, захопивши 300 гвинтівок, гранат й багато патронів²⁷. Олександрівська партизанська бригада на чолі з Шульженком завдавала відчутних ударів по залізницях Олександрівськ — Мелітополь та Нікополь — Кічкас — Пологи — Чапліне²⁸. За даними, одержаними Зафронтбюро 23 вересня 1919 р., Південно-Східна залізниця від Куп'янська до Харкова була виведена з ладу в результаті активних дій партизанів та повстанців²⁹.

Денікінське командування було змушене посилити охорону залізничних вузлів, станцій і навіть окремих ділянок шляху, проте повністю нормалізувати роботу навіть найважливіших залізниць не змогло. В інформаційному зведенні ЦК КП(б)У від 28 жовтня зазначалося, що Південно-Донецька залізниця від Микитівки до Харкова майже не працює. Якщо ж проходять по ній якісь поїзди, то лише під сильною охороною, проте й це не виключає можливості їх обстрілу партизанами, що базуються в лісах між Ізюмом та Слов'янськом³⁰. На Північно-Донецькій та Південно-Східній залізницях партизани часто влаштовували аварії поїздів. Так, у ніч на 3 жовтня між Змієвом та Ізюмом вони пустили під укіс військовий ешелон, а 30 жовтня між Сватовим і Попасною — товарний поїзд³¹. Лише в жовтні на Південній і Північно-Донецькій залізницях було висаджено в повітря 12 ешелонів³².

До середини жовтня 1919 р. партизани контролювали рух на залізницях Синельникове — Лозова, Харків — Полтава — Кременчук, вивели з ладу ділянку Миколаївськ — Знам'янка. У середині жовтня штаб Лозово-Синельниківського району оголосив про початок повстання у Новомосковському і Павлоградському повітах. Ліквідувавши загони денікінської варті в Юр'івці, Попасній, Надеждівці, Перещепині, Котовці, Бабайківці, Паричанці, Козельщині, Петриковці, Орлику і Петропавлівці, повстанці звільнили велику кількість заарештованих денікінцями радянських людей.

²⁵ Літопис революції, 1929, № 5—6, с. 212.

²⁶ Супруненко Н. И. Очерки истории гражданской войны и иностранной военной интервенции на Украине. М., 1966, с. 300.

²⁷ Гражданская война на Украине 1918—1920, т. 2, с. 401.

²⁸ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 3, спр. 350, арк. 215.

²⁹ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 3, спр. 30, арк. 40.

³⁰ Там же, оп. 4, спр. 185, арк. 165.

³¹ Там же, оп. 3, спр. 33, арк. 5.

³² Літопис революції, 1929, № 5—6, с. 205.

Особливо запеклі бої проходили в районі сіл Вільне і Знаменівка, де в середині жовтня «раз шість» білі розпочинали наступ, але він не приніс успіху, «бо поголовно все населення — від старих до дітей — ставало на захист. Неодноразово білим завдавались великі втрати»³³. Ворог був змушений кинути проти повстанців значні сили. 1-й революційний Новомосковський повстанський полк під командуванням А. Молибоги (Депаніоті) сміливо вступив у бій з військами 2-ї Донської козачої дивізії. Протягом двох тижнів Знаменівка кілька разів переходила з рук в руки. Підтягнувши резерви з Петропавлівського району, повстанці 12 листопада зломали опір білих, визволили Новомосковськ і розгорнули наступ на Павлоград³⁴.

На Полтавщині діяло близько двох десятків лише великих партизанських загонів, в яких налічувалося по кілька тисяч чоловік, що підтримували контакти з підпільним губкомом партії. Значна частина їх, створених у північно-західних повітах, була тісно зв'язана з Київським або Ніжинсько-Козелецьким повстанськими штабами. Народні месники Полтавщини висадили в повітря залізничний міст між Ромоданом і Бахмачем, паралізували роботу залізничного транспорту між Києвом і Полтавою, постійно нападали на денікінські обози, захоплювали або знищували склади. За повідомленням РОСТА, вони захопили у ворога 30 продовольчих складів³⁵.

Своєрідних форм набула повстанська боротьба трудящих Херсонщини, де у вересні 1919 р. було створено дві партизанські республіки: Баштанську — у Миколаївському та Висунську — у Херсонському повітах. Там діяли 27 500 повстанців і партизанів. Виступами селян керували робітники-комуністи Миколаєва та Херсона, що підтримували зв'язки з Миколаївським підпільним комітетом та Одеським підпільним губкомом КП(б)У. Повсталі відновили Радянську владу у навколишніх селах і майже два місяці відбивали всі спроби ворога придушити їх виступ. Значні сили Висунської (3500 бійців, з них 1,5 тис. кінноти) та Баштанської (24 тис. бійців)³⁶ республік давали змогу партизанам неодноразово від оборони переходити до наступальних операцій. Баштанці систематично руйнували залізничне полотно між станціями Явкіне — Ново-Полтавка—Лощкіне та в інших місцях, знищували телеграфний і телефонний зв'язок. Висунці наприкінці жовтня визволили залізничні станції Снігурівка та Явкіне. 29 жовтня повстанці несподівано для ворога підійшли до Херсона.

Сили повстанців намагалися використати в своїх цілях махновці та петлюрівці. Для цього у Висунськ і Баштанку неодноразово приїздили їх представники, пропонуючи об'єднатися з ними. Однак повстанці відхилили їх домагання, продовжували підтримувати зв'язок з польовим штабом Червоної Армії та Миколаївським підпільним комітетом КП(б)У і виконувати їхні завдання³⁷.

Посилилась боротьба з ворогом і в інших місцях. Партизани сіл Суботці і Компаніївка під керівництвом штабу, очолюваного В. Петренком, розпочали наступ на Єлисаветград, під час якого визволили кілька залізничних станцій, а 24 вересня — й саме місто. До їх рук потрапило 6 гармат, 7 кулеметів, інша зброя, боеприпаси, військове спо-

³³ Там же, с. 210.

³⁴ Там же, с. 213; ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 3, спр. 24, арк. 54.

³⁵ Известия ВЦИК, 1919, 12 нояб.

³⁶ Радянська Україна, 1957, 24 квіт.; Боротьба за владу Рад на Миколаївщині. Зб. спогадів. Миколаїв, 1958, с. 176.

³⁷ Героическое подполье. В тылу денкинской армии, с. 287, 294.

рядження³⁸. 10 тис. повстанців наприкінці жовтня визволили Кривий Ріг і майже весь повіт³⁹. Повстання проти денікінців охопило Чугуївський і Лебединський повіти на Харківщині. Партизани загону Шушури разом з повстанцями очистили від ворога території кількох волостей, а на початку жовтня — й м. Лебедин, звільнили 170 селян, заарештованих денікінцями. Для придушення цього повстання білогвардійському командуванню довелося зняти з фронту Дроздовський полк⁴⁰.

У жовтні партизани вибили денікінців з Лохвиці, Миргорода, Хорола та інших міст, на початку жовтня двічі визволяли Полтаву (вранці 4 жовтня і через тиждень) й утримували її в своїх руках два дні (11—12 жовтня)⁴¹.

Могутній партизанський рух охопив Київську губернію. Повстанський штаб Київського району восени 1919 р. об'єднував 12 партизанських загонів. Тільки в 9 великих загонах і угрупованнях налічувалося 15 тис. чол., озброєних 18 гарматами і майже сотнею кулеметів⁴².

Восени 1919 р. на Україні в загонах, очолюваних комуністами, боролосся понад 100 тис. бійців⁴³. Партизанський рух став могутньою силою, фактором стратегічного значення, здатним істотно допомогти Червоній Армії в розгромі денікінців.

Величезне піднесення повстансько-партизанського руху намагалися використати в своїх цілях численні дрібнобуржуазні націоналістичні партії: українські ліві есери — «боротьбисти», російські ліві есери на Україні — «борьбисты», петлюрівці та анархо-махновці, «які так чи інакше також вели боротьбу з білогвардійською диктатурою, але з іншою метою»⁴⁴. За таких умов більшовики проводили гнучку тактику, суть якої полягала в тому, щоб спрямувати їх сили на розгром денікінщини. Для цього інколи укладалися угоди з боротьбистами, їх представники навіть брали участь у роботі ревкомів, де більшість, однак, обов'язково належала більшовикам. У той же час останні систематично викривали дрібнобуржуазний характер цих партій і таким чином посилювали свій вплив у масах.

Щодо петлюрівців і анархо-махновців більшовики проводили іншу тактику. У відповідності з директивою Зафронтбюро вони прагнули створити в цих контрреволюційних угрупованнях підпільні більшовицькі осередки, вели проти різних «батьків» і «отаманів» непримиренну боротьбу, викривали контрреволюційну сутність їх політичних поглядів, брехливість і безпідставність демагогічних лозунгів з тим, щоб ізолювати куркульських ватажків від рядових бійців, «оволодіти цими загонами, підкорити їх нашому впливові»⁴⁵.

Така тактика повністю себе виправдала. Завдяки великій роз'яснювальній роботі комуністів вплив дрібнобуржуазних націоналістичних партій, есерів, махновців і петлюрівців серед народних мас швидко падав. Яскравим свідченням цього був перехід понад 35 тис. бійців «повстанської армії» Махна на бік Радянської влади⁴⁶. Зазнали краху

³⁸ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 3, спр. 7, арк. 57; Боротьба робітників і селян за відновлення і зміцнення Радянської влади на Єлисаветградщині (1917—1920 рр.). 36. док. і матеріалів. Кіровоград, 1957, с. 27.

³⁹ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 5, спр. 105, арк. 114.

⁴⁰ *Летопись революции*, 1925, № 1, с. 36; *Гражданская война на Украине 1918—1920*, т. 2, с. 459.

⁴¹ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 4, спр. 189, арк. 16, 18.

⁴² *Нариси історії Комуністичної партії України*, с. 290; *Летопись революции*, 1926, № 2, с. 29—30.

⁴³ *Історія Української РСР*. К., 1977. Т. 5, с. 442.

⁴⁴ *Історія Комуністичної партії Радянського Союзу*, т. 3, кн. 2, с. 337.

⁴⁵ *Літопис революції*, 1929, № 5—6, с. 276—277.

⁴⁶ *Советская историческая энциклопедия*. М., 1967. Т. 10, с. 883.

і розрахунки петлюрівців. Багато повстанців, введених в оману націоналістами, разом з частинами Червоної Армії виступили проти Денікіна.

Зрештою масовий повстансько-партизанський рух охопив увесь денікінський тил і став нездоланною для ворогів силою. В. І. Ленін високо оцінив його значення. Виступаючи 24 жовтня 1919 р. перед слухачами університету ім. Свердлова, що виїжджали на фронт, він говорив: «Ми одержали вчора іноземне радіо, яке змушене було визнати, що становище Денікіна важке: йому доводиться пускати кращі свої сили в бій, бо Україна горить і на Кавказі повстання. Настає момент, коли Денікіну доводиться кидати все на карту»⁴⁷⁻⁴⁹. Для боротьби з повстанцями і партизанами Денікін був змушений виділити найбільш надійні сили: корпус генерала Шкуро, частини генерала Слащова, Донську кінну бригаду та ін., загалом більше 25 тис. чол.⁵⁰

Значну кількість військ кинув Слащов проти Баштанської і Висунської республік. Понад два тижні баштанці вели безперервні бої з білогвардійцями. Тільки з допомогою двох козачих дивізій денікінцям вдалося прорвати оборону і 12 листопада захопити Баштанку. Посиливши свої війська двома артилерійськими батареями та ескадроном кавалерії, денікінці 20 листопада зломали опір висунців, але не змогли знищити їх основні сили, які відступили і, об'єднавшись із вцілілими загонами баштанців, продовжували боротьбу в районі Кривого Рога⁵¹.

Однак білогвардійцям не вдалося придушити партизанський рух на Херсонщині. У доповіді Миколаївського підпільного комітету КП(б)У зазначалося, що «повстання в цілому не тільки не було придушене, але охопило все більші і більші простори, і коли Слащов із своїми головними силами пішов у напрямку Катеринослава проти Махно, в усіх селищах організувалися (партизанські) загони, які повели боротьбу із залишеними каральними загонами; результатом цієї боротьби було повне (знищення) денікінської влади на селах»⁵².

Виконуючи директиву Зафронтбюро від 9 листопада 1919 р., штаб Лозово-Синельниківського району активізував бойові дії. Партизани розгромили кілька підрозділів денікінської кавалерії, пустили під укіс військові ешелони поблизу ст. Лозової, висадили в повітря залізничні мости біля Костянтинограда і Новомосковська, з допомогою місцевих селян систематично руйнували залізничну колію. Лише селяни Вільного за одну ніч зняли рейки з трьох верст полотна⁵³.

У відповідь на заклик Полтавського підпільного губкому партії до робітників і селян гідно відзначити річницю Великого Жовтня два партизанські загони здійснили напад на ст. Яготин та Старинський цукровий завод. 20 листопада прилуцький градоначальник повідомляв, що повстанський рух охопив увесь повіт, у кожному селі діють партизанські загони⁵⁴. В ніч на 15 листопада партизани розгромили гарнізон Переяслава і звільнили заарештованих. В інформації, що надходила до Зафронтбюро, розповідалося про знищення партизанами денікінської варті в Чугуєві та навколишніх селах, на ст. Кременна, у багатьох волостях Старобільського повіту⁵⁵.

Про становище в Київській губернії представник підпільного об-

⁴⁷⁻⁴⁹ Ленін В. І. Промова перед слухачами Свердловського університету, які від'їжджали на фронт. 24 жовтня 1919 р.—Повне збір. творів, т. 39, с. 229.

⁵⁰ Правда, 1919, 2 нояб.

⁵¹ Боротьба за владу Рад на Миколаївщині. Зб. спогадів, с. 186.

⁵² Летопись революции, 1926, № 3—4, с. 68.

⁵³ Літопис революції, 1929, № 5—6, с. 68.

⁵⁴ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 57, оп. 1, спр. 182а, арк. 18.

⁵⁵ Там же, ф. 1, оп. 3, спр. 33, арк. 4, 5.

кому КП(б)У Т. Лемюк повідомляла Зафронтбюро: «Буквально весь тил охопленний селянськими повстаннями, нема, здається, жодного повіту, де б не діяв партизанський загін»⁵⁶. Розпочавшись в с. Жуляни під керівництвом Київського ревкому, повстання охопило селища Юр'івку, Гатне, Крюківщину, Боярку та ін. У розпорядженні штабу, створеного губревкомом для керівництва повстанням, було до 2 тис. озброєних бійців. Узгоджуючи свої дії з командуванням Червоної Армії, повстанці успішно громили денікінські штаби, нападали на обози ворога, влаштовували аварії поїздів⁵⁷. Дошкульних ударів по ворожих комунікаціях завдавали партизани і в інших місцевостях. Лише протягом одного дня було висаджено в повітря чотири залізничні мости і перерваний рух між станціями Фундукліївка, Каменка і Бобринська.

В зв'язку з наступом Червоної Армії Зафронтбюро зобов'язало командування партизанських загонів України посилити бойові дії в тилу ворога, узгоджуючи їх з планами радянських військ⁵⁸. Ця директива була покладена в основу діяльності місцевих партійних організацій і командування партизанських загонів. Особливо тісні зв'язки з частинами Червоної Армії підтримували партизанські загони прифронтової смуги, зокрема Ніжинсько-Козелецького району на Чернігівщині. Так, червоноармійці Богунського полку і партизани загону Н. Точеного 18 листопада визволили м. Ніжин, згодом ст. Носовку, захопили два ворожі бронепоезди і відкинули білогвардійців у напрямі на Київ. Дії ніжинських партизанів були високо оцінені командуванням Південного фронту⁵⁹.

Партизани активно допомагали частинам Червоної Армії у визволенні Полтавщини. 19 листопада вони разом з військами Особливої кавалерійської бригади очистили від денікінців Ромни, звідси повернули на Гадяч і взяли місто, 5 грудня увійшли в Зіньків і далі рушили на Полтаву⁶⁰.

Партизани, об'єднані в 1-й повстанській дивізії (понад 3 тис. бійців, 4 артилерійські батареї), розгромили козачий кавалерійський полк поблизу с. Чатичанки, в бою під Маячкою завдали значних втрат 6-й офіцерській бригаді і 1-у Кубанському кавалерійському полку і разом з військами 41-ї дивізії Червоної Армії взяли участь у визволенні Полтави. Повстанські бригади Клименка та Огія разом з 9-ю Особливою кавалерійською бригадою відновили Радянську владу в Кобеляках, а потім при допомозі інших партизанських загонів визволили Кременчук⁶¹.

Партизани Донбасу всіляко перешкоджали денікінцям закріпитися на території басейну, вивозити народне добро, очищали від ворога цілі райони, перекривали шляхи його відступу. Тільки повстанці Гринівно-Юзівського району не дали змоги денікінцям вивезти десятки ешелонів цінного спорядження⁶².

Велику допомогу Червоній Армії подали повстанці при визволенні Правобережної України. У відповідь на заклик Об'єднаного повстансько-партизанського штабу України до трудящих піднятися на боротьбу з білогвардійцями селяни Білогородської волості Київського повіту разом з червоноармійською заставою ліквідували роту 42-го Якутського

⁵⁶ Літопис революції, 1930, № 1, с. 225.

⁵⁷ Летопись революции, 1925, № 2, с. 24.

⁵⁸ Из истории гражданской войны в СССР. Сб. док. и материалов. М., 1961. Т. 2, с. 628.

⁵⁹ Літопис революції, 1929, № 4, с. 252—254.

⁶⁰ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 3, спр. 41, арк. 1.

⁶¹ Против Деникина. Сб. воспоминаний. М., 1969, с. 347.

⁶² Историк-марксист, 1940, № 1, с. 118.

полку, захопили 4 гармати і 20 кулеметів⁶³. 3 тис. повстанців Білоцерківського району взяли участь у визволенні Білої Церкви⁶⁴.

У Криворізькому басейні 10 повстанських загонів (близько 2 тис. чол.) вели тривалі бої за окремі населені пункти. На початку січня 1920 р., ще до приходу Червоної Армії, вони разом з повсталими робітниками і селянами басейну визволили Кривий Ріг⁶⁵.

У грудні 1919 — січні 1920 р. частини Червоної Армії при могутній підтримці повстанців визволили від денікінців основну частину України, а 7 лютого червоний прапор замайорів над Одесою, що означало відновлення Радянської влади майже на всій українській землі.

Роль партизанів і повстанців у очищенні території республіки від білогвардійців високо оцінив Радянський уряд. У зверненні Всеукраїнського ревкому до партизанів від 10 січня 1920 р. підкреслювалося, що в той час, коли Денікін грабував українські села і міста, партизани «піднялись як один на боротьбу з поміщиками і офіцерами. Своїми набігами розладнували тил ворога і тим самим полегшували наступ переможної Червоної Армії»⁶⁶.

Велике значення повстансько-партизанського руху в розгромі денікінщини і відновленні влади Рад на Україні зумовлювалося керівництвом Комуністичної партії, її Центрального Комітету його зародженням і широким розгортанням. Комуністична партія перетворилась у справді воюючу партію. Вона зуміла згуртувати й мобілізувати на боротьбу проти білогвардійців робітничий клас і трудяще селянство. Працюючи в тилу ворога, комуністи очолили стихійну боротьбу народних мас проти денікінців, надали їй організованого характеру, узгоджували дії партизанів і повстанців з планами командування Червоної Армії. Таким чином, вони перетворили партизансько-повстанську боротьбу на могутній рух, що істотно допоміг Червоній Армії розгромити новий похід Антанти.

⁶³ Київський обласний державний архів, ф. 1, оп. 4, спр. 2, арк. 3.

⁶⁴ Киевщина в годы гражданской войны и иностранной военной интервенции. Сб. док. и материалов. К., 1957, с. 318.

⁶⁵ Пахомов А. Борьба трудящихся Криворожья за власть Советов. Днепрпетровск, 1958, с. 173, 175, 176.

⁶⁶ Гражданская война на Украине 1918—1920, т. 2, с. 638.

ПОЛІТИКА «ВОЄННОГО КОМУНІЗМУ» НА УКРАЇНІ (1919—1921 рр.)

Ю. І. ТЕРЕЩЕНКО (Київ)

Перемога Великого Жовтня поклатала початок соціалістичному будівництву в нашій країні. Весною 1918 р., коли з'явилася можливість перейти до мирного будівництва, В. І. Ленін у праці «Чергові завдання Радянської влади» та в інших програмних творах того періоду накреслив план створення основ соціалістичної економіки, а також головні принципи економічної політики Радянської держави в перехідний період від капіталізму до соціалізму. Ленінський план, який враховував багатоукладний характер економіки Росії, намічав проведення соціалістичних перетворень у народному господарстві й поступове витіснення з нього капіталістичних елементів. «Ми передбачали, — відзначав пізніше В. І. Ленін, — що обидві системи — система державного виробництва та розподілу і система приватнотор-

говельного виробництва та розподілу — вступають між собою у боротьбу в таких умовах, що ми будемо будувати державне виробництво і розподіл, крок за кроком відвойовуючи його у ворожій системі»¹.

Завдання, що його висунула Комуністична партія перед робітничим класом в галузі економіки в той період, полягало насамперед у налагодженні обліку виробництва, контролю над ним і підвищенні продуктивності праці і дисципліни². Однак посилення з літа 1918 р. опору експлуататорських класів політичним і соціально-економічним заходам Радянської влади, громадянська війна та іноземна воєнна інтервенція змусили соціалістичну державу істотно змінити свою господарську політику. Вона почала характеризуватися прискоренням наступу на буржуазію, надзвичайними заходами у здійсненні соціально-економічних завдань, форсованими темпами соціалістичних перетворень. Згодом вона одержала назву політики «воєнного комунізму»³. Як неодноразово відзначав В. І. Ленін, «воєнний комунізм» був обумовлений війною і розрухою в країні. Він не був економічною політикою, яка відповідає господарським завданням пролетаріату у мирний період. «Надто поспішний, прямолінійний, непідготовлений «комунізм» наш, — писав В. І. Ленін, — викликався *війною* і неможливістю ні дістати товари, ні пустити фабрики»³.

Зміна курсу в економічній політиці була продиктована насамперед необхідністю мобілізувати обмежені матеріальні ресурси країни на потреби оборони, організувати їх раціональний розподіл в інтересах пролетаріату і біднішого селянства. Радянська влада перейшла до націоналізації не лише великої, а й середньої і частково дрібної промисловості. Цей процес супроводжувався застосуванням надзвичайних мобілізаційних заходів у вирішенні господарських питань, централізацією керівництва всіма ланками народного господарства, мілітаризацією праці.

Істотні зміни відбулися і в організації розподілу. Вирішальним кроком у справі націоналізації торгівлі і організації державного продуктообміну стало проведення в життя декрету Раднаркому РСФРР «Про організацію постачання населення всіма продуктами і предметами особистого життєвого і домашнього господарства»⁴ від 21 листопада 1918 р. В програмі партії, яка була прийнята VIII з'їздом РКП(б), підкреслювалося, що найближче завдання Радянської влади полягає у заміні торгівлі організованим у загальнодержавному масштабі розподілом продуктів⁵. У налагодженні продуктообміну між містом і селом важлива роль відводилася кооперації, яка згідно з декретом РНК РСФРР від 20 березня 1919 р. «Про споживчі комуні»⁶ була реорганізована і дедалі більше перетворювалася у державний апарат прямого розподілу продуктів серед трудящих. 29 січня 1920 р. прийнято декрет про об'єднання всіх видів кооперації⁷, що дало можливість на

¹ Ленін В. І. VII Московська губпартконференція: 29—31 жовтня 1921 р.— Повне зібр. творів, т. 44, с. 191.

² Див.: Там же, с. 190.

³ Вперше цей термін застосував В. І. Ленін у праці «Про продовольчий податок».

⁴ Ленін В. І. Матеріали до X з'їзду РКП(б).— Повне зібр. творів, т. 43, с. 344.

⁵ Собрание узаконений и распоряжений Рабоче-крестьянского правительства РСФСР, 1918, № 83, с. 879.

⁶ КПРС в резолюциях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. К., 1979. Т. II, с. 54.

⁷ Декреты Советской власти. М., 1968. Т. IV, с. 503—507.

⁸ Декреты Советской власти. М., 1970. Т. VII, с. 147—149.

кінець громадянської війни охопити мережею споживчих товариств майже все населення.

Введення продрозверстки 11 січня 1919 р. зумовило порушення звичайних до того часу економічних зв'язків між містом і селом, що здійснювалися у вигляді приватної торгівлі, а також відмовлення від еквівалентного товарообміну, який прагнула організувати пролетарська держава протягом 1918 р. Оскільки продовольчі лишки вилучалися фактично майже без компенсації їх відповідними промисловими виробами, державний товарообмін звівся до нееквівалентного продуктообміну, до постачання селянства деякими продуктами як форми заохочення бідноти і середняків до виконання розверстки.

Остання, поступово охопивши основні види сільськогосподарської продукції і ряд промислових виробів, вела до згортання торгівлі, натуралізації господарських відносин, розподілу продовольства і предметів широкого вжитку за класовою ознакою.

Зазначені перетворення, які становили основний зміст політики «воєнного комунізму»⁸, сприяли утвердженню соціалістичного укладу в економіці й підризу позицій буржуазії, мобілізації необхідних ресурсів для боротьби з силами контрреволюції.

Політика «воєнного комунізму» на Україні почала складатися після відновлення Радянської влади на початку 1919 р. Її важливим елементом була хлібна розверстка, запровадження якої супроводжувалося введенням продовольчої диктатури.

Згідно з декретом ВУЦВК від 12 квітня 1919 р. «Про загальнодержавний облік і розподіл продовольчих продуктів та предметів домашнього господарства»⁹ Наркомпрод УСРР, якому надавалося виключне право розпоряджатися продовольчими продуктами і предметами широкого вжитку, мав налагодити продуктообмін між містом і селом шляхом дотримання хлібної монополії і твердих цін. У 1919 р. на Україні принцип розверстки, за декретом Раднаркому УСРР від 12 квітня, поширювався тільки на «лишки продовольчих і насінних хлібів і зернового фуражу, що підлягали відчуженню і здачі державі»¹⁰. Протягом усього року радянська продовольча політика була спрямована на підготовку поступової зміни характеру товарообігу між містом і селом. Законодавство УСРР щодо цієї політики, хоча й виходило з державної монополії на хліб, сіль, цукор і чай, фактично враховувало наявність у широких масштабах ринкової торгівлі іншими продовольчими продуктами. До того ж, незважаючи на значну кількість хлібних лишків, які обчислювалися Наркомпродом УСРР у 278 780 тис. пудів, фактично було розверстано лише половину цієї кількості¹¹. Таким чином, у селян ще залишалася частина хлібних лишків, які різними шляхами потрапляли на приватний ринок.

Встановлюючи який обсяг розверстки, радянські органи враховували, що селянство України пережило грабіжницьку політику австро-німецьких окупантів, буржуазно-націоналістичних заготівників, а також зважали на гостроту політичної ситуації на селі, недостатню ор-

⁸ Гимпельсон Е. Г. Военный коммунизм: политика, практика, идеология. М., 1973, с. 3, 287, 288.

⁹ Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (листопад 1918 — серпень 1919): 36. документів. К., 1962, с. 108—110.

¹⁰ Узаконення и распоряжения Рабоче-крестьянского правительства Украины за 1919 год, ч. I. Харьков, 1923, № 136, с. 560—561.

¹¹ Кондуфор Ю. Ю. Укрепление союза рабочего класса и крестьянства на Украине в период гражданской войны. К., 1964, с. 176.

ганізованість сільської бідноти, слабкість продовольчого апарату на місцях тощо.

Запеклий опір куркульства продовольчій політиці Радянської влади, який перетворив заготівельну кампанію у справжню війну за хліб, істотно гальмував виконання розверстки. Внаслідок цього Наркомпрод УСРР був змушений часто посилати на місця спеціальні експедиції для заготівлі хліба, проводячи товарообмінні операції із селянством незалежно від його соціальної категорії. Крім того, Наркомат продовольства дозволив заготівлі також приватним власникам на комісійних засадах. Пояснювалося це, як зазначав О. Г. Шліхтер, «намаганням використати якомога більше апаратів для якнайшвидшого досягнення реальних результатів»¹². Використання капіталістичних елементів відбувалося у руслі державного капіталізму, в тих межах, які забезпечували зміцнення економічних позицій пролетарської держави.

На цих же принципах базувалася діяльність кооперації, яка ще перебувала під значним впливом буржуазії, а також буржуазно-націоналістичних та есеро-меншовицьких елементів. Кооперація широко використовувалася при заготівлі як монополізованих, так і немонополізованих продуктів.

Вступаючи у договірні угоди з державними органами, кооперативи одержували право встановлювати порядок і термін оплати поставальникам, укладати договори, підряди з різними організаціями і приватними власниками. Однак у своїй заготівельній діяльності вони зобов'язалися дотримуватись усіх законоположень Наркомпроду, а також встановлених ним твердих цін на продукти.

ЦК РКП(б), який надавав великого значення організації продовольчої справи на Україні, в цілому схвалював політику Наркомпроду республіки. Однак він застерігав від надмірного зосередження уваги на використанні кооперації і приватного торговельного апарату у справі заготівлі хліба, підкреслюючи необхідність вжити енергійних заходів для створення на Україні «сильних продовольчих органів не лише з розподільними, але й заготівельними функціями». Разом з тим ЦК РКП(б) зобов'язував Наркомпрод УСРР зробити «все необхідне для більш доцільного використання в заготівельній діяльності кооперації і колишнього приватного торговельного апарату, як підсобних організацій»¹³.

Залучення кооперації на принципах державного капіталізму до виконання важливих продовольчих та інших господарських завдань давало можливість підготувати необхідні умови для більш послідовного і широкого проведення націоналізації торгівлі, яка в умовах громадянської війни фактично ставала зброєю буржуазії проти Радянської влади.

Масштаби державного продуктообміну, запровадження якого передбачалося одночасно з введенням продрозверстки, були ще порівняно незначними. Зважаючи на слабкість радянського продовольчого апарату, а також надзвичайні труднощі військового, політичного й економічного характеру, Наркомпрод УСРР був змушений допускати вільну торгівлю у досить значному обсязі.

В період загострення воєнно-політичної ситуації, що поставило під загрозу забезпечення продовольством найбільших центрів України — Києва, Одеси, Харкова, — Рада Робітничої і Селянської Оборони

¹² Шліхтер О. Г. Продовольча справа за років громадянської війни. Харків, 1932, с. 279.

¹³ ЦДАЖР УРСР, ф. 340, оп. 1, спр. 116, арк. 57.

ни УСРР дозволила вільний підвіз хліба та інших нормованих продуктів з їх околиць (в радіусі до 70 км)¹⁴. Профспілки цих міст одержали право самостійної заготівлі хліба (не більше пуда на їдця) за вільними цінами.

Відхилення від загальних принципів заготівлі було дозволено ряду установ республіки влітку 1919 р., коли в результаті наступу Денікіна на півдні і активізації буржуазно-націоналістичної контрреволюції на заході райони заготівель істотно звузилися. 5 липня всім контрольним органам тимчасово було дано розпорядження припинити попередню перевірку заготівельних цін і закупівельних операцій наркоматів військових справ, охорони здоров'я і соціального забезпечення. Для них санкціонувався відхід від встановлених Наркомпродом твердих граничних цін і способів заготівель¹⁵.

Наркомату продовольства УСРР не вдалося налагодити регулярне постачання Червоної Армії, в результаті чого військові частини нерідко вдавалися до самозаготівель, порушуючи тверді ціни на хліб та інші продукти. Зрештою, Наркомпрод був змушений дозволити військовим заготівельним організаціям самостійні заготовки в окремих районах і купівлю продовольства на ринках за вільними цінами¹⁶.

Системою позасеконічних, надзвичайних заходів, які застосовувалися диктатурою пролетаріату (продрозверстка, державний продуктообмін, діяльність продзагонів, комбідів), далеко не вичерпувалися господарські зв'язки між містом і селом. Вона охоплювала в основному відносини націоналізованої промисловості із селянським господарством, яке повинно було здавати державі за твердою ціною лишки монополізованих продуктів. Розподіл на Україні в той період значною мірою залежав ще від вільного ринку, на який надходила значна кількість продовольчих продуктів, не охоплених державною монополією, а також виробу ненаціоналізованої промисловості. До цього слід додати, що хліб, одержаний у республіці за розверсткою (10,5 млн. пудів на червень 1919 р.), не міг задовольнити й мінімальних потреб у ньому держави, яка мала організувати постачання робітничого класу, Червоної Армії й радянських установ.

Україна була постійною ареною кількох діючих фронтів, а також внутрішнього фронту боротьби з куркульським бандитизмом, що не давало можливості здійснювати планомірну перебудову економіки. Ці обставини відбилися також на темпах і масштабах соціалістичних перетворень у промисловості. Декларація українського радянського уряду від 25 січня 1919 р.¹⁷, акти центральних господарських органів про націоналізацію свідчать, що першочерговим завданням у той період вважалося усупільнення найбільш високорозвинутих галузей промисловості, а також окремих великих підприємств. Однак місцеві радянські органи часто за власною ініціативою націоналізували значну кількість середніх і дрібних підприємств. Це пояснювалося насамперед загостренням класової боротьби, саботажем буржуазією заходів Радянської влади в ряді місцевостей. До цього слід додати нестійкість господарських зв'язків, розвал роботи транспорту, що призводило до ізоляції ряду районів і в зв'язку з цим до необхідності самозабезпечення радянських установ і підприємств. Орган Уккранднаргоспу кри-

¹⁴ Узаконення и распоряжения Рабоче-крестьянского правительства Украины за 1919 год, ч. I, с. 634.

¹⁵ ЦДАЖР УСРР, ф. 340, оп. 1, спр. 163, арк. 22.

¹⁶ Там же, ф. 2, оп. 1, спр. 200, арк. 84—85.

¹⁷ Робітничий контроль і націоналізація промисловості на Україні. К., 1957, с. 406.

тично висловлювався про «виявлене багатьма, переважно провінціальними раднаргоспами, надмірне прагнення все націоналізувати»¹⁸.

Як засіб регулювання середньої і дрібної приватної власності в республіці широко використовувався державний капіталізм. Такі його елементи, як діяльність приватних підприємств під контролем радянських органів, буржуазної кооперації на договірних засадах давали можливість певною мірою стримувати ринкову стихію в економіці. Поряд з методами рішучої боротьби з буржуазією, яка не погоджувалася на контроль з боку пролетарської держави, застосовувалися методи компромісу з тими власниками, які визнавали державний капіталізм і яких можна було використати як організаторів виробництва¹⁹.

Ряд галузей промисловості, в яких переважало середнє й дрібне виробництво, не було охоплено націоналізацією у централізованому порядку. Це стосувалося насамперед таких галузей, як лісова, паперова, текстильна, тютюнова, шкіряна, соледобувна, харчова, мукомельна та деякі інші. Тут позиції приватного капіталу залишалися ще досить значними. У звіті Київського раднаргоспу, в якому, підсумовувалася його діяльність за січень—серпень 1919 р., зазначалося, що «в середній і невеликій промисловості, існування якої в сучасних умовах має певний економічний сенс», РНГ «здійснювала лише ті зміни, які були необхідні для введення у загальну організаційну схему державного господарства, підпорядковуючи їх своєму контролю»²⁰. На одному з пленумів Харківського раднаргоспу також підкреслювалася недоцільність націоналізації середніх і дрібних підприємств і зазначалося, що «для їх врегулювання залишається єдиний шлях — шлях синдикатування і кооперування»²¹.

Процес націоналізації гальмувався подрібненням виробництва, що було наслідком загальної розрухи в народному господарстві. Навіть у таких високорозвинутих галузях, як вугільна, питома вага середніх і дрібних шахт і рудників, що залишалися в руках приватних власників, була досить високою. Великих підприємств з річним видобутком вугілля понад 5 млн. пудів залишилося тільки 23²². Керівник вугільного відділу Уккранднаргоспу В. Бажанов підкреслював, що ненаціоналізованим вугільним підприємствам доведеться «пройти через проміжну стадію — залишення у безвідплатному орендному користуванні у колишніх власників і залишення у багатьох місцях колишньої адміністрації, але з введенням контролю робітників над управлінням»²³.

Таким чином, у 1919 р. в економіці України у досить широких масштабах було наявним ненаціоналізоване середнє і дрібне виробництво. Раднаргоспи допускали напівсвободу середніх і дрібних приватних підприємств, які працювали під контролем державних органів або на правах контрагентів, виконуючи їх доручення на договірних засадах. На приватні підприємства поширювалася система обліку і твердих цін, встановлених на ряд промислових виробів.

Значно ширшими масштабами націоналізації характеризувався наступний період соціалістичного будівництва у 1920 р. Одразу ж після відновлення Радянської влади на території республіки було взято курс на масову націоналізацію, яка охопила найважливіші галузі

¹⁸ Экономический вестник, 1919, № 5, с. 6.

¹⁹ Див.: Ленін В. І. Про «ліве» хлоп'яцтво і про дрібнобуржуазність.— Повне збір. творів, т. 36, с. 287—288.

²⁰ Экономический вестник, 1919, № 6, с. 2.

²¹ Вестник Киевского совета народного хозяйства, 1919, 28 апр.

²² Народное хозяйство Украины, 1919, № 1, с. 5, 9.

²³ Там же, с. 11.

промисловості. Розширення і зміцнення економічних зв'язків між РСФРР і УСРР вимагали прискорення націоналізації середнього виробництва, яке в Російській Федерації в основному було завершено на початку 1920 р.²⁴ Завдяки братерській допомозі з боку РСФРР на Україні до рук держави перейшло значно більше середніх і дрібних підприємств, ніж у попередній період.

29 листопада 1920 р. ВРНГ Російської Федерації прийняла постанову про націоналізацію всіх промислових підприємств, що мали кількість робітників більш як 5 при механічному двигуні і понад 10 без механічного двигуна²⁵. Ця постанова була завершальним законодавчим актом, який підбивав підсумок «воєнно-комуністичним» перетворенням у промисловості країни. На Україні кількість підприємств цієї категорії, що залишилися ненаціоналізованими, була ще досить значною. На кінець 1920 р. з 4630 облікованих підприємств харчової промисловості республіки було націоналізовано лише 228²⁶. В текстильній промисловості було націоналізовано в основному великі підприємства²⁷. Значна кількість ненаціоналізованих підприємств залишалася у металообробній промисловості. Так, з 31 підприємства, підпорядкованого Київському раднаргоспу, 15 перебувало у стані підконтрольних. Серед них було 6 підприємств з кількістю 10 робітників і більше. В одному працювали 57 робітників²⁸.

На кінець 1920 р. з 447 середніх і дрібних підприємств Харківської губернії, що перебували у віданні раднаргоспу, було націоналізовано лише 213, або 47,6%²⁹.

Постанова V Всеукраїнського з'їзду Рад, яка зобов'язувала Ук-раднаргосп «здійснити до кінця націоналізацію і концентрацію приватновласницьких підприємств»³⁰, також свідчила про незавершеність усупільнення середніх і вищої групи дрібних підприємств. Йшлося саме про ці категорії виробництва, оскільки згадане вище рішення ВРНГ від 29 листопада не торкалося кустарних підприємств і тих, в яких налічувалося до 10 робітників³¹. Усупільнення промисловості тривало деякий час і після проголошення нової економічної політики, і лише 9 травня 1921 р. Президія Ук-раднаргоспу визнала доцільним припинити організовану націоналізацію³².

Порівняно висока питома вага приватного сектора у промисловості України на кінець 1920 р. свідчить про певну незавершеність тут «воєнно-комуністичних» перетворень. Здійснити протягом року перехід до рук держави величезної кількості підприємств, налагодити державне постачання їх сировиною, перевести на кошторисний порядок фінансування — все це було надзвичайно важкою справою. Ці перетворення здійснилися ціною неймовірних зусиль робітничого класу, самовідданої діяльності партійних організацій республіки. Прискорена націоналізація промисловості дала можливість зміцнити соціалістичний уклад в економіці республіки, позбавити буржуазію її основних

²⁴ Венедиктов А. В. Организация государственной промышленности в СССР. Л., 1957. Т. I, с. 469.

²⁵ СУ РСФСР, 1920, № 3, с. 512.

²⁶ Украинская промышленность в 1920 году. Харьков, 1921, с. 46.

²⁷ Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (1919—1920). К., 1957, с. 142.

²⁸ Робітничий контроль і націоналізація промисловості на Україні, с. 698—699.

²⁹ Там же, с. 684—685.

³⁰ Резолюції Всеукраїнських з'їздів Рад. Харків, 1933, с. 104.

³¹ Гимпельсон Е. Г. Указ. соч., с. 50.

³² ЦДАЖР УСРР, ф. 34, оп. 2, спр. 4, арк. 28.

економічних позицій і спрямовувати матеріальні ресурси на організацію оборони.

Перебудова народного господарства на воєнний лад викликала відповідні зміни в організації управління економікою. Важливе значення в цьому напрямі мало утворення Ради Української трудової армії (Уккратрударма), яка поряд із здійсненням безпосереднього керівництва роботою військових підрозділів на трудовому фронті відіграла важливу роль у проведенні цілого ряду надзвичайних економічних заходів в УСРР. До її складу входили представники ВРНГ, Наркомпроду, Наркомзему, Наркомшляхів, Наркомпраці, а також Південно-Західного фронту. Координуючи роботу ряду найважливіших відомств, Уккратрударм став фактично вищим економічним органом республіки, який розглядав найважливіші народногосподарські питання. Так, уже на першому його засіданні було вирішено вжити всіх заходів до негайного посилення «видобутку і підвозу хліба й вугілля та відбудови транспорту»³³.

Протягом 1920 р. Уккратрударм розглядав питання про кам'яновугільну промисловість на 53 засіданнях, транспорт — на 30, продовольство — на 29 засіданнях³⁴. Уккратрударм відіграв важливу роль у введенні загальної трудової повинності, здійсненні мілітаризації ряду важливих галузей народного господарства республіки, що викликалося умовами воєнного часу, нестачею трудових ресурсів, змінами якісного складу робітничого класу тощо. 20 лютого Уккратрударм ухвалив постанову про мілітаризацію вугільної промисловості³⁵. Весь район Донбасу проголошувався єдиною економічною і воєно-адміністративною одиницею, на якій запроваджувалися мілітаризація вугільних підприємств і трудова повинність чоловічого населення від 18 до 45 років, а технічних спеціалістів — до 65 років. Незабаром були створені особливі органи — Польовий штаб Донбасу і комендатури у кожному з 16 вугільних районів. 9 червня Уккратрударм затвердив положення про Політвідділ Донбасу, створений з метою проведення мілітаризації промисловості, піднесення трудової дисципліни у робітничих масах Донбасу і посилення серед них політичної й виховної роботи»³⁶.

Важливу роль у налагодженні господарського життя на Правобережжі відіграло утворення Польового штабу Правобережної України, завданням якого було «сприяти якнайшвидшому проведенню в галузі продовольчої справи, цукрової й лісової промисловості організаційних та інших заходів Уккратрударму»³⁷. Штаб провів значну роботу по обліку всіх підприємств обох галузей промисловості і земельних угідь, які їм належали, сприяв забезпеченню їх робочою силою, транспортними засобами, налагодив охорону заводів і продовольчих складів.

Мілітаризація промисловості, робота військових частин на трудовому фронті були зумовлені обстановкою громадянської війни. Необхідність проведення мілітаризації у найбільш важливих галузях виробництва підкреслював IV Всеукраїнський з'їзд Рад: «...Лише проведення трудової дисципліни промислово-господарського життя, мілі-

³³ ЦДАЖР УРСР, ф. 2, оп. 2, спр. 99, арк. 4.

³⁴ Сборник отчетов Народных комиссариатов УССР, уполномоченных народных комиссариатов РСФСР при Совнаркоме УССР и центральных учреждений Украины. (Отчет Укрсовтрударма). Харьков, 1921, с. 5.

³⁵ Трудовая Армия, 1920 р., 5 марта.

³⁶ ЦДАЖР УРСР, ф. 573, оп. 1, спр. 52, арк. 13.

³⁷ ЦДАЖР УРСР, ф. 573, оп. 1, спр. 31, арк. 2.

таризація вугільної та інших загальнодержавної важливості галузей промисловості відповідає інтересам усього трудового народу України»³⁸.

На початку січня 1920 р. був створений всеукраїнський господарський орган — «Бюро по відбудові промисловості на Україні» (Промбюро). Він здійснював загальне керівництво роботою промисловості. На кінець 1920 р. Промбюро, структура якого будувалася за прикладом ВРНГ, об'єднувало 45 виробничих відділів, главків, або управлінь, і центрів, що керували роботою 10720 підприємств³⁹.

Система централізованого управління промисловістю, яка діяла у країні, передбачала ліквідацію проміжних ланок в управлінні й встановлення безпосереднього підпорядкування підприємств главку. Тим часом із збільшенням масштабів націоналізації главкам ставало дедалі складніше здійснювати оперативне керівництво підприємствами. В зв'язку з цим було створено проміжні органи управління — правління виробничих об'єднань — трестів і кушів, які мали керувати однорідними, а також розташованими недалеко одне від одного підприємствами. Створенню й діяльності таких органів в УСРР (наприклад, державного тресту — Центрального правління важкої індустрії України, що об'єднував 35 підприємств, на яких працювали понад 43 тис. робітників⁴⁰) сприяла висока концентрація найбільш розвинутих галузей промисловості. Трестування давало можливість певною мірою зменшити відокремленість підприємств, викликану надмірним централізмом, а також поліпшити координацію діяльності різних галузей, зв'язаних між собою в процесі виробництва. Централізація управління — одна з характерних рис «воєнного комунізму» — була притаманна пасамперед високорозвинутим галузям промисловості й викликала необхідність об'єднання матеріальних ресурсів в інтересах оборони. Разом з тим в умовах розрухи, як підкреслював III Всеросійський з'їзд раднаргоспів, централізація була «єдиним заходом запобігання розпорошуванню народного господарства і збереженню його основного ядра, найбільших фабрично-заводських об'єднань — цього економічного базису соціалізму»⁴¹.

Складовою частиною господарської політики Радянської влади в УСРР у 1920 р. залишалася державна монополія на найважливіші продовольчі продукти, яка здійснювалася у формі розверстки. IV Всеукраїнський з'їзд Рад зобов'язав Наркомпрод республіки твердо й неухильно дотримуватися системи державних розверсток і твердих цін на основні види сільськогосподарського і промислового виробництва⁴².

З цією метою було здійснено фактичне злиття цивільних і воєнних продовольчих органів, перші з яких порівняно з 1919 р. значно зміцніли за рахунок поповнення їх робітниками. Всього з квітня по вересень 1920 р. КП (б)У та профспілки республіки мобілізували у продовольчі загони близько 15 тис. робітників, в тому числі близько 2 тис. комуністів⁴³. «Апарат вдалося побудувати порівняно струнким,

³⁸ Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (1919—1920), с. 97—98.

³⁹ Сборник отчетов народных комиссариатов УССР... (Отчет СНХ УССР), с. 7; ЦДАЖР УРСР, ф. 573, оп. 1, спр. 57, арк. 53.

⁴⁰ Украинская промышленность в 1920 году, с. 25; ЦДАЖР УРСР, ф. 573, оп. 1, спр. 143, арк. 4, зв.

⁴¹ Советы народного хозяйства и плановые органы в центре и на местах. 1917—1932: Сб. документов. М., 1957, с. 94—95.

⁴² Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (1919—1920), с. 100—101.

⁴³ Супруненко Н. И. Очерки истории гражданской войны и иностранной военной интервенции на Украине. М., 1966, с. 370.

дисциплінованим, більш працездатним тому, — відзначав нарком продовольства республіки М. В. Владимиров на нараді губпродкомісарів у лютому 1921 р., — що керівництво продовольчою справою було суворо централізовано і апарат набув воєнної форми і тим самим, крім змін методів, темпів роботи, мав більше можливостей розвивати продовольчу справу»⁴⁴.

З метою наближення продапарату до трудящого селянства і залучення його до активної участі в цій роботі було організовано районні продовольчі комітети, кількість яких у республіці на 1 січня 1921 р. (без Київської й Одеської губ.) становила 298⁴⁵. У червні того ж року вся Україна була проголошена територією державної заготівлі. Всім без винятку установам, організаціям і приватним особам було заборонено проводити самостійні заготівлі. Не дозволялися також всякого роду закупівлі і перевезення продовольства понад встановлені законом норми.

Організація розгалуженого продапарату дала можливість охопити системою державної монополії й розверстки значно більшу кількість сільськогосподарської продукції, ніж у 1919 р. На кінець 1920 р. за розверсткою в УСРР було заготовлено 71512,3 тис. пудів хліба⁴⁶. Це свідчило про зростання свідомості селянства, розуміння ним свого обов'язку перед Радянською державою.

Послідовніше почав здійснюватися розподіл продовольства і предметів першої необхідності за класовою ознакою. В квітні 1920 р. для найбільш раціонального розподілу наявних ресурсів з метою якнайшвидшого відродження господарського життя, відновлення роботи промисловості Раднарком УСРР ухвалив декрет про єдиний трудовий пайок у містах і промислових центрах республіки⁴⁷. Цьому сприяли також система бронювання продовольства і введення певної послідовності постачання різних груп населення.

В зв'язку з продовольчою кризою у промислових центрах, знеціненням паперових грошей посилилося натуральне постачання робітничого класу з державних ресурсів. Реальний зміст заробітної плати в умовах швидкого зростання інфляції визначався насамперед її натуральною частиною. Трудящі одержували по дуже низьких твердих цінах або навіть безплатно продовольство й предмети першої необхідності. Для постачання армії та промисловості, яка обслуговувала фронт, використовувалася значна частина державного фонду. Натуралізація господарських відносин на Україні визначалася ще й таким додатковим фактором, як несталість воєнно-політичного становища в ряді районів. Роль грошей нерідко виконували такі дефіцитні товари, як сіль, сірники, мило, цукор тощо⁴⁸.

Важливу роль у налагодженні розгалуженого розподільчого апарату відіграла реорганізація кооперації на принципах єдиних робітничо-селянських споживчих товариств, проголошених декретом РНК РСФРР від 20 березня 1919 р. Численні кооперативні організації, діючи паралельно в галузі заготівель, нерідко конкурували одна з одною, підвищуючи ціни на ринку і створюючи непотрібну плутанину в галузі розподілу. Одночасне існування в республіці величезної кількості різноманітних кооперативних організацій, які використовуву-

⁴⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. 340, оп. 1, спр. 3024, арк. 16—17.

⁴⁵ Там же, арк. 18.

⁴⁶ Народное хозяйство Украины в 1921 году. Харьков, 1922, с. 506.

⁴⁷ Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (1919—1920), с. 90—91.

⁴⁸ ЦДАЖР УРСР, ф. 573, оп. 1, спр. 26, арк. 21, зв.

валися в галузі заготівель монополізованих і немонополізованих продуктів, вело до дезорганізації продовольчої політики Радянської влади. Тому 15 червня 1920 р. було створено Всукраїнську спілку споживчої кооперації (Вукоопспілка), в основу роботи якої покладено відмовлення від форм і методів господарської роботи, створених умовами капіталістичної економіки, єдність кооперативної політики і господарського плану кооперації Росії й України⁴⁹. 10 серпня того ж року Раднарком УСРР прийняв декрет «Про об'єднання всіх видів кооперативних організацій», за яким на територію республіки поширювався декрет РНК РСФРР від 29 січня 1920 р. До грудня 1920 р. майже по всій Україні реорганізацію споживчої кооперації було здійснено з остаточним оформленням губернських союзів, міських і фабрично-заводських споживчих товариств⁵⁰. Кооперації передавалася вся справа практичного розподілу продовольчих продуктів і предметів першої необхідності. Її заготівельна діяльність все більше обмежувалася системою державної розверстки, яка охоплювала дедалі ширше коло сільськогосподарської продукції. Більш суворому державному контролю підпорядковувалася виробнича діяльність кооперації. Вона відбувалася в межах, визначених Уккраднаргоспом. Проте реорганізація сільських кооперативних товариств у зазначений період тільки починалася. Для її проведення необхідно було очистити товариства від дрібнобуржуазних і буржуазно-націоналістичних елементів. Гострота класової боротьби в українському селі не ослабла із завершенням громадянської війни в країні. В зв'язку з цим здійснити одразу різкий поворот до непу було недоцільним, необхідно було вжити ряд заходів до зміцнення диктатури пролетаріату на селі. Виникла потреба збереження деяких елементів «воєнного комунізму». «Складність політичної й економічної обстановки, яка змушує Радянську владу вдаватися до комбінованих способів відродження народного господарства, вимагає від пролетарської партії особливої обережності у справі проведення нової політики на Україні, де остаточно не зжитий ще період внутрішньої громадянської війни серед селянства»⁵¹, — наголошувалося в рішенні I Всеукраїнської наради КП(б)У у травні 1921 р.

В результаті незадовільного виконання хлібної розверстки, яка на початок березня 1921 р. була виконана лише на 40%, перехід до продподатку можна було здійснити лише з літа — осені 1921 р. Постановою ВУЦВК від 15 квітня 1921 р. продрозверстка була зменшена з 95 до 50 млн. пудів. Поряд з цим, практичним кроком переходу до непу став дозвіл на вільний обмін, купівлю і продаж сільськогосподарських продуктів, фабрично-заводських і кустарних виробів.

Таким чином, незважаючи на деякі особливості проведення політики «воєнного комунізму» на Україні, вона відзначалася тими ж основними закономірностями, що й у центральних районах РСФРР. Ця політика відіграла величезну роль у забезпеченні перемоги трудящих мас країни над контрреволюцією, мобілізації економіки для потреб оборони, сприяла оволодінню державою робітників і селян ключовими позиціями в економіці, утвердженню і зміцненню нового соціалістичного укладу.

⁴⁹ ЦДАЖР УРСР, ф. 296, оп. 1, спр. 58, арк. 5.

⁵⁰ Там же, ф. 34, оп. 2, спр. 48, арк. 4.

⁵¹ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. К., 1976. Т. II, с. 137.

ЗАХОДИ КОМУНІСТИЧНОЇ ПАРТІЇ ТА РАДЯНСЬКОГО УРЯДУ РСФРР ПО НАЛАГОДЖЕННЮ РОБОТИ ЗАЛІЗНИЦЬ УКРАЇНИ

А. П. ГРИЦЕНКО (Київ)

З перших місяців встановлення влади Рад на Україні стало ясно, що без найтіснішої єдності між УСРР та РСФРР, всебічного економічного співробітництва двох братніх радянських республік соціалістичне будівництво тут проходитиме надзвичайно повільно і з колосальними труднощами. Життєва необхідність допомоги Російській Федерації у налагодженні економіки Радянської України у тяжкі роки громадянської війни яскраво виявилася в ході організації роботи її залізниць.

ЦК РКП(б), В. І. Ленін, Радянський уряд Росії надавали величезного значення залізничному транспорту в справі забезпечення успішного розгортання боротьби проти внутрішньої і зовнішньої контрреволюції, за збереження і зміцнення влади Рад. У системі шляхів сполучення країни важливе місце належало залізницям України, яка була одним з основних центрів постачання Петрограду та Москві продовольства, вугілля, металу. Однак у роки громадянської війни територія України стала ареною жорстоких битв з білогвардійцями та інтервентами, в яких вирішувалася доля всієї Країни Рад. Успішне розгортання воєнних дій, вивезення цінного обладнання підприємств та державного майна, передислокація та постачання військових частин — все це значною мірою залежало від роботи залізниць. Так, у ході розгрому австро-німецьких окупантів, боротьби проти Денікіна, Врангеля, білополяків, а також української буржуазно-націоналістичної контрреволюції основна частина військових перевезень здійснювалася залізничним транспортом України. Тому Комуністична партія і Радянський уряд у липні 1918 р. поставили питання про необхідність створення для керівництва боротьбою його працівників, які перебували на окупованій території, спеціального партійного органу. Такий Центральний комуністичний залізничний орган був обраний 19 липня 1918 р. в Москві на зборах комуністів-залізничників нашої республіки¹.

Під час розгортання загальноукраїнського страйку залізничників проти австро-німецького окупаційного режиму 21 липня 1918 р. в Москві було створено Тимчасове організаційне залізничне бюро КП(б)У, яке мало перебувати там, де й ЦВК Рад України, і підтримувати тісні зв'язки з Раднаркомом РСФРР, ЦК РКП(б) та ЦК КП(б)У. Керуючись відповідним рішенням ЦК РКП(б), воно ухвалило виключати з партії тих, хто відмовлятиметься виконувати її завдання. 24 липня на засіданні бюро остаточно затверджено кандидатури осіб, які мали негайно виїхати на Україну. Їм виділили зброю, гроші, зібрані пролетарями Росії, агітаційну літературу, відозви².

У відповідь на заклик Всеросійської центральної ради профспілок від 1 серпня 1918 р. робітники Росії подали залізничникам України величезну моральну і матеріальну допомогу. Гроші для страйкарів надходили від партійних і профспілкових організацій, колективів підприємств, установ тощо. Каса Московської ради профспілок на

¹ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 2, спр. 4, арк. 1—2.

² Там же, арк. 1—3, 9—10, 14—15; спр. 13, арк. 28.

кінець вересня 1918 р. одержала понад 360 тис. крб.³ У Петрограді на 12 серпня було зібрано 314,8 тис., у «Викжедор» з 31 липня по 13 серпня надійшло 197,3 тис., у «Всефрофжель» з 1 по 9 серпня — 91,3 тис. Загалом робітничий клас Радянської Росії передав до страйкового фонду залізничників України 1,5 млн. крб.⁴ Ці кошти Тимчасове залізничне бюро при ЦК КП(б)У розподіляло між залізничниками⁵. Страйк залізничників України відіграв значну роль у розгортанні визвольної боротьби трудящих республіки.

У листопаді—грудні 1918 р., скориставшись крахом австро-німецьких окупантів та широким розгортанням масового антигетьманського руху, владу на більшій частині території України захопила утворена в Києві в ніч з 13 на 14 листопада 1918 р. представниками різних націоналістичних партій буржуазно-куркульська Директорія. Щоб заручитися воєнною допомогою Франції, вона підписала з останньою ганебну угоду, згідно з якою віддавала у руки іноземних капіталістів у концесію на півстоліття всі залізниці України разом з робітниками і службовцями⁶.

Отже, незважаючи на перемогу трудящих України в боротьбі проти австро-німецьких окупантів, на шляху відновлення влади Рад на всій території республіки знову стали сили внутрішньої і зовнішньої контрреволюції. Але у визволених районах України відновлені органи Радянської влади негайно приступали до здійснення заходів по відродженню народного господарства, насамперед залізничного транспорту.

Для України це завдання виявилось надзвичайно складним, оскільки за роки імперіалістичної та громадянської воєн внаслідок численних боїв, які не припинилися і після вигнання австро-німецьких окупантів, постійного перевантаження під час демобілізації багатомільйонної російської армії наприкінці 1917 — на початку 1918 рр., занепаду технічних засобів тощо стан залізниць став вкрай незадовільним. До того ж великої шкоди залізничному господарству УРСР завдала внутрішня і зовнішня контрреволюція. На початку 1919 р. цілком очевидною стала необхідність якнайшвидшого зосередження всіх економічних ресурсів Росії і України для організації відсічі ворогові. Зокрема, постало питання про об'єднання українських залізниць із загальноросійською мережею⁷.

Враховуючи катастрофічний стан залізниць УСРР після вигнання військ Директорії, які вивезли або знищили майже весь рухомий склад, розграбували кошти залізничних установ, з Радянської Росії для відновлення їх роботи були направлені паровози (зокрема, на Південну залізницю 10 паровозів з Московського залізничного парку) та 8 тис. вагонів⁸.

Прагнучи запровадити на залізницях принцип єдиноначальності, Радянський уряд Росії велику увагу приділив організації Наркомшляху, що мав виконувати функції «апарату Радянської влади, який не лише регулює залізничний транспорт, але й управляє ним»⁹. Одним

³ Исторический архив, 1955, № 2, с. 94, 98.

⁴ Супруненко Н. И. Очерки истории гражданской войны и иностранной военной интервенции на Украине. М., 1966, с. 60.

⁵ ПА ЦП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 2, спр. 4, арк. 19—21 та ін.

⁶ Гражданская война на Украине 1918—1920. Сб. док. и материалов. К., 1967. Т. 1, кн. 1, с. 642.

⁷ ЦДАЖР УРСР, ф. 2, оп. 1, спр. 480, арк. 10—13; спр. 406, арк. 1, 4, 7, 8.

⁸ Там же, спр. 402, арк. 7; Супруненко Н. И. Указ. соч., с. 187.

⁹ Красин Л. Б. Вторая годовщина Советской власти и железнодорожный транспорт.— Красный путь железнодорожника, 1919, № 42, с. 2.

з першочергових завдань, поставлених Комуністичною партією і Радянським урядом перед НКШС, було пристосування залізничного транспорту до потреб ведення бойових дій проти інтервентів та білогвардійців. На відповідальні посади на залізницях висували комуністів, достатньо підготовлених для виконання адміністративної роботи. Водночас широко залучалися досвідчені спеціалісти, при яких, однак, діяв інститут комісарів.

Останні повністю відповідали за хід роботи, але не мали права втручатися у розв'язання технічних питань, що належали до компетенції представників адміністрації і робітників-залізничників.

Адміністративний апарат залізниць було значно спрощено, залізничні округи скасовано, штат центрального управління скорочено.

Проведене у лютому 1919 р. за розпорядженням Радянського уряду України обстеження стану Південної, Північно-Донецької, частини Катерининської залізниць, а також Харківських, Полтавських та Ізюмських головних залізничних майстерень, кам'яновугільних рудників і металургійних заводів, які обслуговували залізниці, показало, що на 2 березня 1919 р. діяло лише 50% наявного паровозного парку, швидкість руху і вага поїздів були невеликими, рух — нерегулярним, шахти давали 20—25% дореволюційного видобутку вугілля і працювали тільки Краматорський машинобудівний і Харківський паровозобудівний заводи¹⁰. Причому останній був введений у дію вже в перші дні після визволення міста від білогвардійців з допомогою інженерів, яких надіслала за ініціативою В. І. Леніна Рада Праці й Оборони РСФРР¹¹. А 17 лютого 1919 р. В. І. Леніну була відправлена телеграма про пуск Луганського паровозобудівного заводу, який на цей час встиг випустити броньований технічний поїзд¹².

17 лютого Рада Праці й Оборони ухвалила запровадити на залізницях України воєнний стан і організувати спеціальні маршрутні поїзди для транспортування хліба і вугілля. ЦК РКП(б) доручалося виробити директиву про злиття НКШС Росії та Комісаріату шляхів сполучення України. Підписав цей документ В. І. Ленін¹³. Підтримуючи ініціативу Радянського уряду України про об'єднання залізниць Росії і України, ЦК РКП(б) і ЦК КП(б)У у директивах про необхідність єдності дій Радянської України та Радянської Росії 8 квітня 1919 р. писали: «Українські залізниці становлять нерозривну частину Російської залізничної мережі і управляються Народним комісаріатом шляхів сполучення з Москви, і НКШС України підпорядковується усім директивам НКШС РСФРР. Штучний поділ доріг, викликаний свого часу німецькою навалою на Україну..., повинен бути скасований, і відрізані від окремих доріг ділянки (наприклад, від Києво-Воронезької) повинні бути знову приєднані до своєї дороги відповідно до природного адміністративного поділу залізничної мережі... Ні в якому разі неприпустима така конструкція взаємин НКШС та НКШСУ..., згідно з якою заходи, перш ніж здійснитися на ділі, повинні стати предметом зносин ЦВК України і потім лише стають предметом особливих зносин між НКШС та НКШС України»¹⁴.

¹⁰ Гражданская война на Украине. 1918—1920. Сб. док. и материалов. К., 1967. Т. 1, кн. 2, с. 282—283.

¹¹ Українська РСР в період громадянської війни. 1917—1920 рр. К., 1968, Т. 2, с. 251.

¹² Гражданская война на Украине, 1918—1920, т. 1, кн. 2, с. 139.

¹³ Гражданская война на Украине, 1918—1920, т. 1, кн. 1, с. 627—628.

¹⁴ Коммунистическая партия — вдохновитель и организатор объединительного движения украинского народа за образование СССР. Сб. док. и материалов. К., 1972, с. 152.

Провідна роль у розв'язанні одного з найважливіших народногосподарських питань другого року громадянської війни — забезпечення роботи залізничного транспорту — належала Комуністичній партії. Пожвавленню діяльності організацій КП(б)У в цій галузі народного господарства значно сприяли рішення VIII з'їзду РКП(б). Вищим партійним органом на залізничному транспорті України став відповідний відділ ЦК КП(б)У, перед яким постало завдання підготувати Всеукраїнську залізничну партійну конференцію для утворення центрів як політичного, так і технічного керівництва на залізницях. Працівники цього відділу багато зробили для якнайшвидшого налагодження діяльності транспорту¹⁵.

У ході визволення України від інтервентів це питання неодноразово обговорювалося Радянським урядом Росії, ВЦВК Рад. Зокрема, 22 травня 1919 р. ВЦВК вказав на необхідність зміцнення партійних організацій на залізницях. У своєму рішенні він записав: «Треба кинути кращі партійні сили на залізницю, як це було зроблено щодо Червоної Армії»¹⁶. Для роботи на місцях — на лініях, в депо, майстернях — виїхали три чверті членів РКП(б) з управлінського апарату Наркомшляху.

Для централізації керівництва залізницями НКШС було доручено в найкоротший строк виробити положення про єдине управління, а ВЦВК Рад погодити його з військовим відомством та іншими установами. Всеросійська рада профспілок повинна була виконати ухвалу ВЦВК про розпуск «Викжедора», який існував паралельно з «Все-профжелем», і сприяти створенню об'єднаної залізничної спілки. Усі особи, крім політкомісарів, позбавлялися права втручання у справи залізниць. Залізничні майстерні поповнювалися кадровими робітниками-металістами. При Вищій раді народного господарства утворювався спеціальний державний орган для керівництва при допомозі спілки металістів ремонтом рухомого складу залізниць. На підприємствах запроваджувалися преміальна система, поверстова оплата праці машиністів, вводилися тверді ставки в усіх службах, на ряді найважливіших ліній робітникам заводів і майстерень термінового ремонту паровозів і вагонів тимчасово видавали червоноармійський пайок. Ставилося питання про поліпшення постачання усіх залізничників продовольством та одягом¹⁷.

У середині травня 1919 р. на залізниці Західної Росії і України виїхали члени Виконавчого бюро ЦК спілки залізничників («Цекпрофсожа») з метою роз'яснення необхідності об'єднання всіх працівників цього виду транспорту в єдиний пролетарський професійний спілці, встановлення зв'язків місць з центром і зміцнення вже утворених районних та дільничних комітетів профспілки. У Києві представники ЦК спілки мали спеціально ознайомитися з Положенням про організаційне бюро спілки на Україні, на яке покладалося забезпечення зв'язку профруху двох радянських республік¹⁸.

Яскравим виявом зміцнення братерської дружби і взаємодопомоги російського та українського народів у ході жорстокої боротьби проти внутрішньої та зовнішньої контрреволюції стало успішне виконання у травні 1919 р. залізничниками України відповідального завдання, покладеного на них В. І. Леніним, — перевезення в південні райони дітей з голодуючих північних губерній¹⁹.

¹⁵ Вестник путей сообщения, 1919, № 4, с. 18.

¹⁶ Вестник путей сообщения, 1919, № 3, с. 10.

¹⁷ Там же.

¹⁸ Красный путь железнодорожника, 1919, № 20, с. 10.

¹⁹ ЦДАЖР УРСР, ф. 2, оп. 1, спр. 5, арк. 8—10.

Зростанню трудового піднесення працівників залізниць України сприяла поява нових форм роботи — по-революційному. Величезну роль у відновленні руху поїздів і зростанні продуктивності праці на залізницях України відіграли суботники і недільники.

Проте відбудовні роботи на залізницях України були перервані внаслідок нового наступу білогвардійської контрреволюції, очолюваної генералом Денікіним. 9 липня 1919 р. ЦК РКП(б) опублікував написаний В. І. Леніним лист «Всі на боротьбу з Денікіним!». Загроза ворожого вторгнення викликала необхідність термінової перебудови радянського державного апарату, в тому числі системи управління залізницями. В липні при НКШС РСФРР був створений політичний відділ—Головполітшлях, а на місцях—політвідділи, які мали діяти в тісному контакті з партійними організаціями. Політвідділам відводилася велика роль у налагодженні роботи залізничного транспорту, залученні до цієї справи досвідчених партійних працівників, вихованні політичної свідомості залізничників, встановленні постійних зв'язків між установами НКШС і робітничим класом залізниць, боротьбі проти будь-яких форм саботажу тощо²⁰.

Дві третини складу політвідділів становили комуністи. На жовтень 1919 р. на залізницях працювали 10 123 члени РКП(б) та 6 276 співчуваючих. Крім того, у розпорядження Головполітшляху були направлені 200 курсантів Вищих інструкторських курсів НКШС, а також 23 курсанти Центральної школи радянських і партійних працівників²¹. Головполітшлях провів облік комуністів, які працювали на залізницях, налагодив систему звітів місцевих політвідділів та інформації як про свою роботу, так і дорепортів різних залізниць країни²².

15 серпня 1919 р. після прийняття відповідного рішення Політбюро ЦК КП(б)У було завершено об'єднання залізниць Росії та України під керівництвом НКШС РСФРР²³. У зв'язку з цим організаційно-інструкторський відділ НКШС РСФРР видав розпорядження про те, що з 22 вересня 1919 р. усі комуністи, які працювали на залізничному транспорті України, одержували у Головполітшляху нові призначення. Евакуйованих з території республіки безпартійних залізничників направляли для роботи за їх спеціальностями на різні залізниці. Розрахунки з ними здійснювало фінансово-економічне управління НКШС. Йому ж передавалися всі грошові звіти і наявні кошти залізниць України. Вивезені з нашої республіки вантажі надходили у розпорядження матеріально-господарського управління НКШС, яке наділяло їх розподілом²⁴.

Відновлення Радянської влади на Україні відбувалося в ході визволення її території наприкінці 1919 — на початку 1920 р. від денікінців. Згідно з основними положеннями про воєнно-політичний союз радянських республік, оформленими декретом ВЦВК Рад РСФРР від 1 червня 1919 р., з 19 січня 1920 р. почали діяти колегії уповноважених наркоматів РСФРР об'єднаних галузей господарства: фінансів, шляхів сполучення, зв'язку, праці і соціального забезпечення, продовольства та ін. Вони підпорядковувалися відповідним наркоматам і відомствам РСФРР та Всеукрревкому.

²⁰ Красный путь железнодорожника, 1919, № 27, с. 27.

²¹ РСФСР. Народный комиссариат путей сообщения за два года революции. Отчет VII Всероссийскому съезду Советов. М., 1919, с. 3—5.

²² Красный путь железнодорожника, 1919, № 47, с. 6.

²³ Коммунистическая партия — вдохновитель и организатор объединительного движения украинского народа за образование СССР, с. 218.

²⁴ Красный путь железнодорожника, 1919, № 39, с. 3.

Завоювавши мирний перепочинок, Комуністична партія та Радянський уряд вжили заходів для якнайшвидшої відбудови народного господарства. І знову на перше місце постало питання про транспорт. «...Негайна, що б то не стало, з революційною енергією проваджена, з воєнною рішучістю, згуртованістю, швидкістю, самовідданістю здійснювана *відбудова транспорту*»²⁵ була, за оцінкою В. І. Леніна, першим кроком на цьому шляху.

27 січня 1920 р. ЦК РКП(б) надіслав циркулярного листа «До всіх організацій РКП», в якому зобов'язував їх повернути на транспорт усіх комуністів-залізничників. Політвідділи були реорганізовані за принципом єдиноначальності. При начальнику політвідділу створювалися наради з представників місцевої партійної організації та профспілки²⁶.

1 лютого 1920 р. В. І. Ленін звернувся з листом до членів Ради Оборони, в якому запропонував ряд конкретних термінових заходів для ліквідації розрухи на транспорті. «...Три чверті відповідальних працівників з усіх відомств, крім Комісаріату продовольчих справ і Військового,—писав він,—взяти на два ці місяці на залізничний транспорт і ремонт... У 30—50-верстній смузі по обидва боки *залізничних ліній запровадити воєнний стан* для трудової мобілізації на очищення колій *і у волості цього району* перевести три чверті відповідальних працівників з вол- і повітвиконкомів *усієї* відповідної губернії»²⁷.

11 лютого 1920 р. ЦК РКП(б) схвалив положення «Про політичне управління залізниць РСФРР», згідно з яким керівництво всією масово-політичною роботою на залізницях покладалося на Головне політичне управління НКШС (Головполітшлях). Для виконання настанов ЦК РКП(б) та В. І. Леніна Головполітшляху і його місцевим органам було виділено ряд відповідальних працівників. Вони брали участь у налагодженні трудової дисципліни серед залізничників. 19 лютого ЦК РКП(б) розіслав усім парторганізаціям роз'яснення, що Головполітшлях НКШС працює під безпосереднім наглядом ЦК РКП(б)²⁸. 4 березня 1920 р. у «Правде» було опубліковане звернення ЦК РКП(б) до всіх членів Комуністичної партії з приводу оголошення мобілізації на транспорт 5000 комуністів з метою протягом найближчих місяців відродити його роботу²⁹. У результаті мобілізації лави залізничників поповнилися 5905 комуністами, що позитивно вплинуло на роботу цього виду транспорту³⁰. За вказівкою ЦК РКП(б) Головполітшлях особливу увагу приділяв змінненню партійних осередків на залізницях України. Так, з 436 чол., направлених для роботи у новостворюваних управліннях залізниць країни, 182 чол., або 40%, виїхали на Україну³¹.

На транспорт прибувало також багато армійських працівників. В. І. Ленін 28 лютого 1920 р. телеграфував Реввійськраді Південно-Західного фронту: «Цека підтверджує свою постанову про необхідність

²⁵ Ленін В. І. Коли війна, то по-воєнному.— Повне збір. творів, т. 40, с. 120.

²⁶ Українська РСР в період громадянської війни. 1917—1920 рр. К., 1970. Т. 3, с. 103—104.

²⁷ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 40, с. 79.

²⁸ ПА ІІІ при ЦК Компартії України. ф. 1, оп. 5, спр. 336, арк. 73.

²⁹ Там же, арк. 74; Українська РСР в період громадянської війни. 1917—1920 рр., т. 3, с. 104.

³⁰ Коваленко Д. А. Оборонная промышленность Советской России в 1918—1920 гг. М., 1970, с. 349.

³¹ Українська РСР в період громадянської війни. 1917—1920 рр., т. 3, с. 105.

відкомандирування на роботу по транспорту відповідальних політпрацівників з армій Південно-Західного фронту. Перекидання працівників з армій на залізницю Цека вважає найголовнішою гарантією врятування транспорту... Кількість і посади відкомандированих телеграфуйте»³².

Переважна більшість комуністів, відкомандированих у розпорядження Головполітшляху, стала працювати безпосередньо на лініях, у депо, майстернях. Так, у результаті розподілу комуністів, мобілізованих у березні 1920 р., на південні залізниці прибули 583 досвідчені політпрацівники. З них комісарами управлінь було призначено 24, відповідальними працівниками дорполітів — 43, райполітів — 112, комісарами на лініях — 119, членами залізничних органів Надзвичайної комісії — 106 і т. д.³³ Відрядження на Україну розглядалося як важливе і почесне доручення.

Успішне розв'язання невідкладних народногосподарських завдань стало можливим завдяки неухильному здійсненню ленінської національної політики і дальшому зміцненню непорушного воєнно-політичного союзу радянських республік, мобілізації всіх ресурсів Країни Рад на відсіч ворогу.

У лютому—березні 1920 р. трудящі України обговорювали і палко схвалювали тези ЦК КП(б)У «Про державні відносини Радянської України і Радянської Росії», опубліковані в зв'язку з підготовкою до IV Всеукраїнського з'їзду Рад і IV конференції КП(б)У. Прийняття партійною конференцією резолюції «Державні відносини Радянської України і Радянської Росії», в якій обґрунтовувалася необхідність об'єднання військових органів, ряду народних комісаріатів, у тому числі шляхів сполучення, завдало нищівного удару по намаганнях українських буржуазних націоналістів ослабити державний союз України і Росії³⁴.

IX з'їзд РКП(б), що працював з 29 березня по 5 квітня 1920 р., визнав основною умовою господарського відродження країни неухильне виконання єдиного плану, яким на базі електрифікації народного господарства передбачалося послідовне розв'язання таких важливих завдань, як поліпшення роботи транспорту і створення найнеобхідніших запасів хліба, палива, сировини, розвиток машинобудування, зростання виробництва предметів масового вжитку тощо³⁵.

27 травня 1920 р. на Україну було поширено чинність постанови Ради Оборони про запровадження на залізницях воєнного стану. Усі працівники транспорту вважалися мобілізованими, їм заборонялося переходити з місця на місце, використовувати відпустки, відмовлятися від будь-яких відряджень і переміщень³⁶.

Активній участі як членів партії, так і широких мас безпартійних залізничників у відбудові транспорту України у 1920 р. значною мірою сприяла політико-освітня та агітаційна робота, здійснювана Головполітшляхом та його органами на місцях. Політвідділи організовували вивчення комуністами-залізничниками Програми та Статуту партії. Усі комуністи повинні були закінчити спеціально створені дво-

³² Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 51, с. 149.

³³ ЦДАЖР УРСР, ф. 2767, оп. 1, спр. 243.

³⁴ Нариси історії Комуністичної партії України. К., 1977, с. 295; Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів і конференцій (1918—1956). К., 1958, с. 47—49.

³⁵ Комуністична партія Радянського Союзу у резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. К., 1954. Ч. 1, с. 447—448.

³⁶ ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 1, спр. 51, арк. 9.

тижневі курси політосвіти. Велику роль у політичному вихованні трудівників залізниць відігравала періодична преса. На Україні широко розповсюджувалися газети «Правда», «Беднота», «Известия ВЦИК», а також видання Головополітшляху — газета «Гудок», яка почала виходити 10 травня 1920 р.

Дальше зростання продуктивності праці залізничників України викликало опублікування 29 травня 1920 р. в «Известиях ВЦИК» наказу № 1042 НКШС, в якому чітко визначалися планові завдання для всіх майстерень і заводів, що обслуговували залізниці. В свою чергу, кожна залізниця одержувала наряд на ремонт техніки відповідно до наявних можливостей. Виконання цього наказу розпочалося 1 липня 1920 р. Бюлетені про хід ремонтних робіт регулярно публікувалися в пресі. За героїчною працею залізничників стежила вся країна³⁷. Залізничники України успішно виконали завдання, поставлені перед ними в наказі № 1042. Так, на Південно-Західній залізниці в липні план був виконаний на 133%, у серпні — на 205%, у вересні — на 266%, у жовтні — на 510%³⁸.

Завдяки вжитим заходам робота залізниць України у 1920 р. значно поліпшилася. Проте питання про дальшу їх відбудову не знімалося з порядку денного, оскільки тривала збройна боротьба проти білопольських інтервентів та білогвардійської контрреволюції на чолі з бароном Врангелем, і без надійної роботи транспорту досягти швидкої перемоги над ворогами було неможливо.

З розгортанням воєнних дій зростала кількість перевезень, пов'язаних з передислокацією підкріплень на Південно-Західний фронт. Величезного напруження вимагала й евакуація цінностей. Для цього у березні було створено навіть спеціальне управління («Укревак»), на яке покладалася також відбудова промисловості, зокрема перевезення додаткових контингентів робітників на найважливіші підприємства. Загалом протягом 1920 р. перевезено 223142 чол., з них — 70976 робітників у Донбас³⁹.

У налагодженні роботи залізниць дедалі більше зростала роль політвідділів, які працювали в тісному контакті з адміністрацією доріг і місцевими організаціями профспілки залізничників. 28 лютого 1920 р. Головополітшлях ухвалив рішення про створення свого відділення на Україні — Південполітшляху⁴⁰.

Для підтримання зв'язків і забезпечення взаємодії між ВЦРПС, Південбюро ВЦРПС та організаціями спілки залізничників на Україні тут спочатку діяли уповноважені ЦК спілки залізничників (при Харківському, Катеринославському, Київському та Одеському районних комітетах спілки)⁴¹. 22 серпня 1920 р. було організоване Південбюро ЦК спілки залізничного та водного транспорту, яке об'єднало 37 її дільничних відділень на Катериининській, Південній, Південно-Західній, Північно-Донецькій залізницях (332,3 тис. членів)⁴².

Помітні зрушення у справі зростання продуктивності праці зумовлювались і тим, що на залізницях активно втілювали в життя лозунг — підвищувати технічну кваліфікацію і ліквідовувати політичну відсталість мас. За наказом Наркомшляху РСФРР усі робітники і службов-

³⁷ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 5, спр. 336, арк. 30.

³⁸ ЦДАЖР УРСР, ф. 2767, оп. 1, спр. 3, арк. 129; Красный путь, 1920, 17 окт.

³⁹ ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 1, спр. 178, арк. 1, 3.

⁴⁰ Там же, ф. 2767, оп. 1, спр. 6, арк. 1, 4; спр. 1, арк. 243; спр. 3, арк. 174.

ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 5, спр. 336, арк. 80.

⁴¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 1, спр. 26, арк. 87.

⁴² Там же, арк. 74.

ці віком від 18 до 40 років, за винятком тих, що мали освіту не нижче ремісничого училища або навчалися у технічному навчальному закладі, підлягали учбовій професіональній технічній повинності. Повсюдно утворювалася розгалужена мережа спеціальних технічних курсів, шкіл, залізничних училищ⁴³. Набула поширення ініціатива робітників-залізничників колективно виконувати норми на 100%⁴⁴⁻⁴⁸.

Багато зробили для безперервного забезпечення воєнних перевезень і задоволення першочергових потреб фронту у 1920 р. залізничники, які перебували у складі відповідних військових частин. Навесні 1920 р. в розпорядженні тільки Південно-Західного фронту діяло 28 ремонтних поїздів. Зусиллями залізничників України, військових залізничних частин та частин Трудармії з березня по серпень було відбудовано 73 мости, відкрито протягом року (в основному у першому півріччі) для руху близько 10 тис. верст залізничних колій, відновлено телеграфний і телефонний зв'язок тощо⁴⁹.

У ході боротьби проти білополяків з травня до 10 вересня було пошкоджено 159 мостів, однак до вересня 110 з них уже стали до ладу діючих. Із зруйнованих у вересні—жовтні 47 мостів на 1 листопада майже всі були відновлені. Особливу роль у цій справі відіграли команди головних ремонтних поїздів («горемів»), які в різний час діяли у межах Південно-Західної залізниці⁵⁰. До складу цих команд входили залізничники з різних кінців Радянської Росії, але значну частину становили саме залізничники України, де формувався ряд ремонтних поїздів.

Після розгрому білополяків і Врангеля трудящі Країни Рад приступили до соціалістичного будівництва. Комуністична партія, В. І. Ленін, Радянський уряд, визначаючи його першочергові завдання, поставили питання про невідкладну відбудову залізничного транспорту. На початку листопада в Москві на засіданні спеціальної транспортної комісії було вирішено збільшити завдання, визначені в наказі № 1042, на 30%, оскільки, незважаючи на величезні труднощі, всі залізничні плани перевиконали. Для ліквідації гострої нестачі робочої сили на залізницях мав бути проведений новий перерозподіл наявних кадрів НКШС⁵¹.

На Україні також розгорнулася робота по виконанню накреслень Комуністичної партії, хоча тут після розгрому Врангеля та білополяків у південно-західних районах ще тривали воєнні дії проти залишків націоналістичних формувань Директорії та анархо-куркульських банд.

Першочергові заходи, спрямовані на відбудову залізниць України, розробила Особлива комісія НКШС, що складалася майже з 600 досвідчених політпрацівників. Ще до завершення громадянської війни, наприкінці жовтня — на початку листопада 1920 р., її члени обстежили стан усіх залізниць, з'ясували причини, які заважали розгортанню соціалістичного будівництва на транспорті, і дійшли висновку, що особливо незадовільним було становище Південно-Західної залізниці.

Крім обстеження залізниць, Особлива комісія НКШС подала відчутну допомогу політвідділам, куди перейшли працювати близько 150 її працівників⁵². 17 листопада з Головополітшляху до Києва прибула

⁴³ Там же, арк. 58—60; Красный путь, 1920, 17 нояб.

⁴⁴⁻⁴⁸ ЦДАЖР УРСР, ф. 2767, оп. 3, спр. 9, арк. 8.

⁴⁹ Українська РСР в період громадянської війни. 1917—1920 рр., т. 3, с. 111—113.

⁵⁰ ЦДАЖР УРСР, ф. 2767, оп. 1, спр. 3, арк. 134, 135, 137 та ін.

⁵¹ Красный путь, 1920, 16 нояб.

⁵² Красный путь, 1920, 4 нояб.

група товаришів, які замінили більшість лінійного комісарського складу служби руху Південно-Західної залізниці⁵³. Крім того, для забезпечення її невідкладних потреб у відання керівництва цієї залізниці було передано київські машинобудівні заводи—колишній Гретера і Криванека та Південно-Російський⁵⁴.

Широкий відгук на Україні знайшов почин пензенських залізничників, які надіслали листа В. І. Леніну, в якому розповідали про свої зобов'язання всіляко добиватися дострокового виконання плану відродження залізничного транспорту, визначеного наказом № 1042. В 1920 р. на Україні зросли як продуктивність праці, так і загальний обсяг перевезень на залізницях (408687 вагонів замість 236762 за планом)⁵⁵. Залізничники України ремонтували паровози у понаднормовний час, безкоштовно. Враховуючи масове піднесення трудящих, газета «Красный путь» 12 грудня 1920 р. писала: «Якщо наслідувати приклад пензенців, цю роботу можна зробити за 3 роки. Вперед, товариші, за роботу!».

Величезного розмаху набув у той час рух за проведення комуністичних суботників. Лише у другому півріччі 1920 р. на залізницях України відбулося 1179 суботників та недільників, в яких взяли участь 210183 чол.⁵⁶

Дальшому розгортанню відбудовних робіт на залізницях сприяла Всеросійська нарада працівників транспорту, яка відкрилася 2 грудня 1920 р. в Москві. В ній взяли участь 158 делегатів від Південного, Кавказького, Сибірського, Туркестанського бюро ЦК спілки залізничників, обласних, районних та шляхових її комітетів. У центрі уваги учасників наради були стан транспорту, організація діяльності залізниць та шляхи поліпшення життєвого рівня трудящих⁵⁷.

Високо оцінили піклування Комуністичної партії та допомогу братнього російського народу делегати шляхового з'їзду Південно-Західної залізниці, який відкрився у Києві 23 грудня 1920 р. У вітанні до ЦВК Рад України вони писали про свою глибоку віру в те, що «пролетаріат обох споріднених республік, ясно усвідомлюючи важкі завдання, які стоять перед ним, під пильним наглядом ЦВК Рад України і керівництвом Комуністичної партії прийде до накресленої пролетарської революційної мети»⁵⁸.

Звернення делегатів з'їзду до всіх робітників та службовців Південно-Західної залізниці закінчувалося словами, які свідчили про якісно новий підхід трудящих до оцінки своєї ролі у відбудові народного господарства і розгортанні мирного соціалістичного будівництва. «Хай пам'ятає кожний залізничник, — зазначалося в ньому, — що не з міркою найманця-робітника, а з міркою господаря-організатора ми повинні підійти до питань транспорту, повинні приготуватися до дружної гарячої роботи...»⁵⁹.

Констатуючи певні успіхи у виконанні настанов ЦК РКП(б) про відродження роботи залізниць, В. І. Ленін на VIII Всеросійському з'їзді Рад відзначив «безперечне поліпшення роботи транспорту»⁶⁰.

⁵³ ЦДАЖР УРСР, ф. 2767, оп. 1, спр. 9, арк. 181.

⁵⁴ Красный путь, 1920, 30 нояб.

⁵⁵ Статистический ежегодник 1918—1920 гг. М., 1921. Вып. 1, с. 24—25.

⁵⁶ История СССР, 1962, № 5, с. 149.

⁵⁷ Красный путь, 1920, 24 дек.

⁵⁸ ЦДАЖР УРСР, ф. 2767, оп. 1, спр. 3, арк. 125.

⁵⁹ Красный путь, 1920, 24 дек.

⁶⁰ Див.: Ленін В. І. Доповідь Всеросійського Центрального Виконавчого Комітету і Ради Народних Комісарів про зовнішню і внутрішню політику 22 грудня.— Повне збір. творів, т. 42, с. 146.

Таким чином, Комуністична партія і Радянський уряд Росії, приділяючи в роки громадянської війни постійну увагу налагодженню роботи такої важливої галузі народного господарства, як залізничний транспорт, відповідалу роль у забезпеченні першочергових потреб фронту і тилу відводили залізницям України. Їх злагоджена діяльність у ході тривалої боротьби проти внутрішньої контрреволюції та інтервентів стала можливою завдяки створенню єдиної системи управління шляхами сполучення Країни Рад, здійсненню ЦК РКП(б) цілого ряду заходів по зміцненню партійного керівництва роботою транспорту, чіткому розмежуванню функцій політичних, технічних і професійних органів залізниць, залученню до відбудовних робіт військових частин, в першу чергу спеціальних залізничних формувань. Зосередження в руках НКШС РСФРР матеріальних ресурсів усіх залізниць в ході зміцнення військово-політичного союзу радянських республік дозволило урядові Радянської Росії своєчасно подавати допомогу тим залізницям країни, які опинилися в найбільш скрутному становищі. Залізниця України неодноразово одержували від Радянської Росії кредити, придатні для експлуатації паровози і вагони, кадри досвідчених спеціалістів та політпрацівників. Керівництво Комуністичної партії, не порушила дружба братніх російського та українського народів забезпечили успіх у налагодженні нормальної діяльності залізниць України, на долю яких випали особливо тяжкі випробування в ході розгрому австро-німецьких та антантівських полчищ, Денікіна і Врангеля, сил української буржуазно-націоналістичної контрреволюції.

ДІЯЛЬНІСТЬ КОМУНІСТІВ ДОНБАСУ НА ЗАВЕРШАЛЬНОМУ ЕТАПІ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ

М. Ф. ХОРОШАЙЛОВ (Київ)

В історії Комуністичної партії і радянського суспільства одним з пайяскравіших героїчних етапів боротьби за захист великих завоювань Жовтня є розгром інтервентів і білогвардійців у роки громадянської війни.

Разом з усім радянським народом трудящі України вели тривалу й важку боротьбу, щоб захистити завоювання соціалістичної революції від посягань міжнародного імперіалізму і внутрішньої контрреволюції. Відчули на собі удари ворожих сил і народні маси Донецького басейну. Особливо важким і складним був завершальний етап війни. В цей період йшла боротьба трудящих проти нового походу Антанти, проти українських буржуазних націоналістів і куркульського бандитизму. Партійні організації мобілізували всі сили народу на розгром ворога. Одночасно вони розв'язували дуже складні завдання відбудови основної вугільно-металургійної бази країни — Всеросійської кочегарки.

Ще йшли завязті бої Червоної Армії з білогвардійською армією Денікіна, а ЦК РКП(б) з ініціативи В. І. Леніна організував допомогу трудящим України у відновленні Радянської влади і організації соціалістичного будівництва. Особливе значення мали рішення VIII Всеросійської партійної конференції (грудень 1919 р.) «Про радянську політику на Україні» і «Про Радянську владу на Україні», в

яких вказувалось на необхідність зміцнення дружби українського і російського народів, союзу робітничого класу з селянством при збереженні керівної ролі робітничого класу.

Глибока повага до суверенних прав українського народу була виражена в ленінському «Листі до робітників і селян України з приводу перемог над Денікіним» і в зверненні VII Всеросійського з'їзду Рад.

Заходи Комуністичної партії в справі відбудови і зміцнення Радянської влади на Україні дістали широку підтримку партійних організацій республіки і трудящих мас. 22 грудня Всеукрревком затвердив тимчасове положення «Про організацію Радянської влади на Україні». На території республіки були створені губернські, повітові, волосні і сільські революційні комітети, в тому числі і в Донбасі. 4 січня 1920 р. в Харкові почав функціонувати Донецький губернський революційний комітет на чолі з В. П. Антоновим-Саратовським, а 13 січня він переїхав у м. Луганськ¹.

Трудящі Донбасу на багатолюдних мітингах і зборах гаряче підтримували і вітали рішення революційних комітетів. «Ми, робітники й селяни Часов-Ярського району,— вказувалося в резолюції зборів трудящих, що відбулися 8 січня 1920 р.,— беручи до уваги всі тяготи, які переживає наша єдина захисниця доблесна Червона Армія, клянемося підтримувати її всіма наявними в нашому розпорядженні засобами для закріплення Радянської влади аж до остаточного розгрому білогвардійських банд на всіх фронтах»².

Всебічна підтримка нових органів влади трудящими масами дала можливість ревкомам розв'язати найважливіші питання політичного, воєнного, господарського і культурного життя республіки.

У лютому—березні 1920 р. ревкоми провели значну роботу по підготовці до виборів у місцеві Ради, для подання допомоги Червоній Армії. В краї розгорнулася гостра політична боротьба навколо виборів у місцеві Ради. Залишки контрреволюційних партій меншовиків, есерів, українських буржуазних націоналістів намагалися протягнути в Ради своїх представників. Але всі їх спроби провалилися.

Комунисти Донбасу провели велику організаторську роботу для забезпечення перемоги на виборах до Рад своїх представників. Партійні організації добилися, що пройшли кандидати від комуністичних організацій. 25 травня 1920 р. Донецький губком КП(б)У так інформував ЦК КП(б)У про результати виборів: «Слаківський район. Вибори до Рад закінчені. Обрано 44 комунисти, 6 безпартійних, 5 меншовиків. Вибори в підрайоні і волосні виконкоми пройшли досить успішно. Юзове. Відбувся районний з'їзд Рад, на якому було 227 делегатів, з них 177 комуністів, 18 співчуваючих і 82 безпартійних»³. Всі кандидати від партійних організацій були обрані до Рад. Комунисти представляли переважну більшість на повітових і підрайонних з'їздах Рад, що проходили в квітні. Робітники і селяни продемонстрували свою відданість більшовицькій партії, інтересам диктатури пролетаріату. У вітальній телеграмі на ім'я ВЦВК РРФСР трудящі Боково-Хрустальського району писали: «Перший з'їзд робітничих, селянських, трудових козаків і червоноармійських депутатів Боково-Хрустальського району Донецької губернії... щиро вітають доблесну

¹ Очерки истории Донецкой областной партийной организации. Донецк, 1978, с. 180; Партархів Донського обкому Компартії України, ф. 7, оп. 1, спр. 71, арк. 13.

² Бахмутская правда, 1920, 18 янв.

³ Очерки истории Донецкой областной партийной организации, с. 181.

Червону Армію і запевняють, що ми, робітники і селяни... не покладемо рук доти, поки не наладимо зруйноване господарство, не відбудуємо транспорт і не підвищимо продуктивність праці... Ми завжди будемо стояти на сторожі інтересів трудящих мас і всіма силами закріплювати завоювання Червоної Армії»⁴.

21—25 квітня 1920 р. в Луганську відбувся губернський з'їзд Рад. З 277 делегатів, присутніх на ньому, 232 були членами РКП(б). У всіх питаннях з'їзд прийняв резолюції, запропоновані комуністами, обрав губернський виконком з 25 чол. на чолі з Артемом (Ф. А. Сергеевим), а також 20 делегатів на IV Всеукраїнський з'їзд Рад⁵.

Відновлення Радянської влади в Донбасі проходило одночасно з відродженням і зміцненням більшовицьких партійних організацій.

Протягом січня 1920 р. на всій території Донбасу були відновлені і заново створені партійні організації. Особлива увага приділялася їх зміцненню і зростанню. Значну роль в цій справі відіграли перереєстрація комуністів і проведення партійного тижня. 22—24 лютого 1920 р. відбулася перша Донецька губернська партійна конференція. В її роботі взяли участь 118 делегатів з ухвальним і 2 з дорадчим голосом. Вони представляли 3385 комуністів, об'єднаних у 176 партійних осередків. Конференція розглянула найважливіші питання внутріпартійного життя, прийняла рішення, які націлили комуністів на мобілізацію трудящих для відбудови народного господарства Всеросійської кочегарки, обрала делегатів на IV конференцію КП(б)У⁶.

Губернська партійна організація, дбаючи про чистоту своїх рядів, одночасно приділяла увагу їх поповненню за рахунок кращих представників з робітників і селян. За короткий період парторганізація Донецького басейну виросла в одну з найбільших на Україні і вже в квітні 1920 р., за неповними даними, налічувала 9623 члени і 2062 кандидати партії, об'єднаних в 416 партійних осередках⁷.

Разом із зростанням і зміцненням партійних осередків проходило відродження профспілкових і комсомольських організацій. 20—23 березня 1920 р. в Луганську відбулась перша конференція професійних спілок Донбасу, яка й поклала початок їх об'єднанню. Були обрані губпрофрада та її президія, прийняті важливі рішення, спрямовані на залучення робітників до відбудови зруйнованого народного господарства, збільшення видобутку вугілля і підвищення продуктивності праці на вугільно-металургійних підприємствах.

16—30 квітня відбувся перший з'їзд комсомольських організацій Донецької губернії, який обговорив усі найважливіші питання роботи комсомолу. Комсомольські організації басейну влітку 1920 р. об'єднували близько 12 тис. юнаків і дівчат. Вони були надійними помічниками партійних організацій у відбудові Донбасу, у вихованні молоді в дусі комуністичних ідей.

Вірними помічниками партії виступали і комітети незаможних селян. У липні 1920 р. в Донбасі було організовано 432 КНС, на 15 вересня їх налічувалося 1004⁸. КНС відіграли важливу роль у зміцненні Радянської влади на селі, вони брали активну участь в реалізації нового закону про землю, вели активну боротьбу з куркульством і бандитизмом.

⁴ Ворошиловградський обласний державний архів, ф. Р-464, оп. 1, спр. 2. арк. 148.

⁵ Бахмутская правда, 1920, 5 мая.

⁶ Очерки истории Донецкой областной партийной организации, с. 181—182.

⁷ Там же, с. 183.

⁸ Там же, с. 184.

За прикладом Радянської Росії великого поширення набули на Україні безпартійні робітничі і селянські конференції, які стали найважливішою формою зв'язку партії і радянських державних органів з трудящими масами. Одночасно робітники і селяни брали активну участь у здійсненні контролю за роботою державних установ через робітничо-селянську інспекцію.

Отже, партійні організації Донбасу, зміцнюючи свої ряди, провели значну організаторську роботу в період короточасного перепочинку, відновили і зміцнили органи Радянської влади і громадські організації. Все це сприяло зосередженню всіх сил і коштів на господарському будівництві. Перед партійними організаціями і всіма трудящими Донбасу постали великі і складні завдання по відродженню Донецького басейну, який був повністю виведений з ладу. «Донецький басейн,— говорив В. І. Ленін,— піддано такому розоренню, про яке ми не маємо і уявлення»⁹.

Необхідно було в першу чергу відбудувати промисловість і транспорт, дати вугілля заводам і фабрикам. Партія і уряд зробили все, щоб відбудувати основну вугільно-металургійну базу країни. Донецький басейн постійно перебував у центрі уваги В. І. Леніна, ЦК РКП(б) і Радянського уряду. В. І. Ленін указував: «Ні про яку відбудову великої промисловості в Росії, ні про яке справжнє будівництво соціалізму не може бути й мови, бо його не можна побудувати інакше, як через велику промисловість, якщо ми не відбудуємо, не поставимо на належну висоту Донбас... Донбас, це — не випадковий район, а це — район, без якого соціалістичне будівництво залишиться простим добрим побажанням»¹⁰.

Комуністична партія використала перепочинок для посилення оборони країни, приступила до відбудови народного господарства. За рішенням Радянського уряду на Уралі, Північному Кавказі, на Україні, під Петроградом і в Середньому Поволжжі були створені трудові армії. Укртрудармія налічувала 483 тис. чол., мала 186 тис. підвід. Вона брала активну участь у відбудові шахт, транспортуванні вугілля, відродженні залізничного транспорту¹¹.

У лютому 1920 р. Рада Укртрудармії прийняла постанову про мілітаризацію вугільної промисловості Донецького басейну. Весь район Донбасу оголошувався єдиною економічною і військово-адміністративною одиницею. В березні була утворена Донецька губернія, що спрощувало розв'язання господарських питань місцевими і господарськими органами і давало їм можливість серйозно зайнятися відродженням промисловості.

Відбудова народного господарства і перспективи соціалістичного будівництва в період короточасного перепочинку знайшли відображення в матеріалах IX з'їзду партії. Виконуючи рішення з'їзду партії, партійні організації губернії провели велику роботу по мобілізації трудящих на відбудову промисловості і транспорту. У зв'язку із складністю обстановки в басейні в директивному листі зазначалось: «Зважаючи на виняткову важливість Донецького басейну для відбудови народного господарства Російської і Української Радянських Республік, зважаючи на мілітаризацію Донецької губернії, губпартком

⁹ Ленін В. І. Промова на мітингу в Народному домі в Петрограді 13 березня 1919 р.— Повне зібр. творів, т. 38, с. 34.

¹⁰ Ленін В. І. XI з'їзд РКП(б) 27 березня — 2 квітня 1922 р.— Повне зібр. творів, т. 45, с. 99—100.

¹¹ Революционный фронт, 1920, № 4, с. 50.

вважає абсолютно необхідним приступити до негайного проведення в життя резолюції IX з'їзду РКП і насамперед до фактичного здійснення мілітаризації наших партійних організацій і всіх членів партії Донецької губернії. Кожний член партії... повинен бути для всіх трудящих прикладом дисципліни і відповідальності»¹².

Партійні організації Донбасу приділяли велику увагу відбудові залізничного транспорту. На початок березня 1920 р. на Донецькій залізниці працювало 14 комосередків, які об'єднували 812 комуністів¹³. У налагодженні роботи транспорту залізничним політвідділам допомагали територіальні парторганізації. Робітників Донбасу підтримала вся Радянська країна. В лютому 1920 р. моряки Балтійського флоту писали трудящим Донецького басейну: «На відбудову Донбасу... ми, моряки Балтики, посилаємо Вам наші експедиції на допомогу. Сотні ешелонів вугілля повинні піти фабрикам і залізницям, нашим бойовим кораблям... Все на відбудову Донбасу»¹⁴.

Комуністична партія висунула лозунг «Все для Донбасу!» В. І. Ленін стежив за ходом відбудовних робіт у Донецькому басейні і вимагав цього від усіх вищих господарських органів. З ініціативи В. І. Леніна при РНК РРФСР було створено Тимчасову раду для координації діяльності всіх наркоматів, щоб допомогти Україні у відбудові Всеросійської кочегарки. Були вироблені заходи для піднесення продуктивності праці до розмірів довоєнного рівня. В Донбас направлялись кращі сили партії.

Особлива увага приділялася поліпшенню матеріального становища донецьких робітників. Всі вугільні, металургійні і машинобудівні підприємства були визнані ударними і постачалися в першу чергу. Трудящі Москви і Петрограда посилали промислові товари і продовольство. Питання відбудови промисловості і транспорту постійно були в центрі уваги Донецької губернської парторганізації.

Про шляхи економічного відродження Донецького краю йшла мова на II Донецькій губернській партконференції, яка відбулася 6 липня 1920 р. 88 делегатів з правом ухвального голосу і 8 делегатів з правом дорадчого голосу представляли 10 963 члени партії і 2026 кандидатів у члени партії. Особлива увага на з'їзді зверталась на планування і боротьбу партійних, профспілкових і комсомольських організацій за виконання господарських планів. Конференція відзначила, що «питання економічної політики повинні стати вихідною точкою нашої партійної роботи»¹⁵.

Для активного залучення трудящих до відбудови народного господарства з ініціативи партійних організацій практикувались у той період безпартійні конференції робітників, селян та інтелігенції. Відбудовою Всеросійської кочегарки трудящі Донецького краю подавали величезну допомогу Червоній Армії в боротьбі проти іноземних інтервентів і внутрішньої контрреволюції.

На заклик партії народи нашої країни піднялися на боротьбу проти буржуазно-поміщицької Польщі. Величезну роль у справі мобілізації трудящих Радянської України на боротьбу проти польської шляхти відіграв IV Всеукраїнський з'їзд Рад, який закликав трудящих піднятися на справедливую війну проти інтервентів і білогвардійців.

¹² Партархів Донецького обкому Компартії України, ф. 5, оп. 1, спр. 1, арк. 7.

¹³ Українська РСР в роки громадянської війни. К., 1970, т. 3, с. 106.

¹⁴ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 1, спр. 35, арк. 13—14.

¹⁵ Партархів Ворошиловградського обкому Компартії України, ф. 2, оп. 12, спр. 363, арк. 37; Очерки истории Донецкой областной партийной организации, с. 187.

Разом з усіма народами нашої країни піднялись на боротьбу проти загарбників і трудящі Донецького басейну. 20 травня 1920 р. Донецький губком партії звернувся до населення з закликом стати на захист завоювань Великої Жовтневої соціалістичної революції.

Партійні, профспілкові і комсомольські організації послали тисячі своїх членів на польський фронт.

В середині травня Червона Армія перейшла в наступ спочатку на Західному, а потім на Південно-Західному фронтах. Коли радянські війська перейшли в наступ проти білополяків, з Криму зробив вилазку Врангель і став безпосередньо загрожувати Донбасу. 6 червня 1920 р. війська Врангеля висадились в районі Мелітополя і 7 червня перейшли в наступ. Незважаючи на перевагу сил і військової техніки, їх плани провалились.

Закінчивши війну з Польщею, наша країна зосередила сили проти останнього ставленика Антанті — Врангеля.

У вересні 1920 р. відповідно до рішення ЦК РКП(б) був створений Південний фронт під командуванням М. В. Фрунзе. Членами Військової Ради фронту були призначені С. І. Гусев і Бела Кун. ЦК партії звернувся до партійних організацій з листом. На його заклик партійні організації і комсомол послали на Південний фронт понад 10 тис. комуністів і комсомольців¹⁶.

Комунисти Всеросійської кочегарки героїчно захищали Донбас.

Ось один з документів того часу: «Ми, робітники Олександрівського рудника, обговоривши становище Республіки в зв'язку з наступом Врангеля і складним становищем на польському фронті заявляємо про свою цілковиту готовність поповнити червоний фронт, зміцнити його силою і з твердою рішучістю довести до кінця боротьбу за владу труда»¹⁷.

Разом з робітниками свій голос на захист Радянської влади підняли і селянські маси. На першому з'їзді незаможних селян Бахмутського району у вересні 1920 р., наприклад, була прийнята така резолюція: «Перший з'їзд комітетів незаможних селян Бахмутського району ...зрозумів, що Врангелівський і Польський фронти становлять собою грізну небезпеку для всіх надбань революції, яка відбувається, для свободи селян і для права селян розпоряджатися своєю землею і її плодами, а тому заявляємо, що вживемо всіх заходів для закріплення радянського тилу, щоб Червона Армія могла перемогти і добитися славного миру для робітниче-селянської влади»¹⁸.

Комунисти Донбасу показували приклад мужності, героїзму і безмежної відданості інтересам трудящих у боротьбі проти внутрішньої контрреволюції та іноземних інтервентів. Історія громадянської війни дала багато прикладів масового героїзму робітників і селян Всеросійської кочегарки. Серед них один з організаторів Червоної гвардії Донбасу Д. І. Пономарьов, робітник Дружківського заводу, член партії з 1912 р. В роки громадянської війни виконував відповідальні завдання партії по організації збройних сил у Донбасі, був першим військовим комісаром Донецького губвиконкому, членом першого Донецького ревкому¹⁹.

Завдяки мужності і героїзму воїнів Червоної Армії білогвардійські війська Врангеля восени 1920 р. були затиснуті в Криму і розгромлені.

¹⁶ История Коммунистической партии Советского Союза. М., 1979, с. 290.

¹⁷ Партархів Донецького обкому Компартії України, ф. 4, оп. 1, спр. 46, арк. 54.

¹⁸ Красная правда, 1920, 10 сент.

¹⁹ Летопись революции, 1927, № 5—6, с. 390—393.

Донецький губернський з'їзд Рад в телеграмі на ім'я М. В. Фрунзе писав від імені всіх робітників і селян басейну: «Донецький з'їзд Рад вітає у Вашій особі героїчну Червону Армію, яка ліквідувала останні фронти громадянської війни і проклала для робітників і селян Росії та України дорогу до мирного будівництва. Донецький шахтар пам'ятає славні подвиги Перекопу, героїчну боротьбу на підступах до Донбасу, в якій загинули серед інших тисячі робітників і селян «Всеросійської кочегарки», що на своїх плечах винесли тягар трирічної громадянської війни і своєю кров'ю заплатили за врятування «Всеросійської кочегарки» від врангелівських банд.

Донецький шахтар виконає священний заповіт загиблих у боротьбі героїв червоноармійців і віддасть всі сили свої, всю волю спрямує на боротьбу з господарською розрухою, на відбудову Донбасу.

Перші на фронті громадянської війни, донецькі шахтарі будуть першими на фронті праці, і якщо виникне нова загроза, вони рука в руку з Червоною Армією в її рядах знову підуть у бій з ворогами Трудового Народу»²⁰.

Ліквідація врангелівського фронту і мир з Польщею дали можливість партії розпочати відбудову народного господарства. Велике значення для донецьких партійних організацій в справі керівництва господарською діяльністю мали рішення IX Всеросійської конференції РКП(б) і п'ятої конференції КП(б)У.

На III Донецький губернський партконференції, що відбулася в листопаді 1920 р., були прийняті рішення, спрямовані на зміцнення партійних організацій і мобілізацію трудящих мас на дальшу боротьбу за відродження Донецького басейну.

На основі цих рішень партійні організації добилися зміцнення своїх рядів, поліпшення свого соціального складу. Наприкінці 1920 р. в складі Донецької губернської парторганізації було 12 369 комуністів, з яких 71,9% становили робітники, 8,5 — селяни, 19,6 — інші²¹.

Керуючись рішеннями ЦК РКП(б) і ЦК КП(б)У, комуністи Донбасу очолили боротьбу робітничого класу за підвищення продуктивності праці, збільшення видобутку і навантаження вугілля, виробництва металу і металевих виробів, необхідних для народного господарства країни.

Це були лише перші успіхи трудящих Донбасу на трудовому фронті. Їм треба було ще багато зробити в післявоєнний період, коли країна змогла розгорнути широким фронтом відбудову всього народного господарства.

Минуло шістдесят років. За цей час наша Батьківщина пройшла великий і славний шлях. Радянський народ під керівництвом Комуністичної партії побудував розвинуте соціалістичне суспільство. Озброєна історичними рішеннями XXV з'їзду КПРС, лєнінська партія підняла маси на боротьбу за здійснення своїх величних планів. Трудящі Донецького басейну були завжди на передових позиціях творення нового, комуністичного суспільства. Нині вони готуються зустріти черговий з'їзд партії новими трудовими подарунками.

* * *

²⁰ Всеросійская кочегарка, 1921, 2 февр.

²¹ Очерки истории Донецкой областной партийной организации, с. 192.

ДІЯЛЬНІСТЬ ПАРТІЙНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ УКРАЇНИ ПО ПОШИРЕННЮ ПЕРЕДОВОГО ДОСВІДУ В СІЛЬСЬКОМУ ГОСПОДАРСТВІ (1966—1971 рр.)

І. П. ПІКУЩИЙ (смт Казанка Миколаївської обл.)

Марксизм-ленінізм учить, що для побудови комунізму поряд з потужною промисловістю необхідне всебічно розвинуте, високопродуктивне сільське господарство. Без міцної сільськогосподарської бази, відзначав В. І. Ленін, «...неможливе ніяке господарське будівництво...»¹. Аграрна політика КПРС в умовах розвинутого соціалізму, початок якій поклав березневий (1965 р.) Пленум ЦК КПРС, свідчить про комплексність, творчий характер і наукову обґрунтованість підходу партії до розв'язання корінних економічних і соціальних проблем у сільському господарстві. Важлива роль у її виконанні належить партійним організаціям, зокрема їх постійній турботі про всемірне впровадження передового досвіду в колгоспно-радгоспному виробництві².

Дослідженню цього питання суспільствознавці, в тому числі й нашої республіки, приділяють значну увагу. Протягом останніх років видано чимало фундаментальних праць, в яких розкривається діяльність КПРС, її Центрального Комітету по перетворенню в життя науково обґрунтованої аграрної політики відповідно до завдань сучасного етапу комуністичного будівництва. Чільне місце у працях відводиться висвітленню важливих проблем колгоспного будівництва в Українській РСР, а також узагальненню досвіду партійної роботи по його вдосконаленню³. Значний інтерес становлять, зокрема, монографії Л. Ю. Беренштейна, В. С. Петренка, Б. П. Ковалевського, І. В. Шульги, в яких розповідається про досвід впровадження наукової організації праці, досягнень науки і техніки в сільськогосподарське виробництво⁴. Однак у зазначених працях автори досліджували переважно роботу партійних організацій в перші роки восьмої п'ятирічки і не ставили своїм завданням широко розкрити питання організаційно-партійної і масово-політичної роботи по пропаганді, вивченню і запровадженню передового виробничого досвіду.

Автор даного повідомлення робить спробу узагальнити форми й методи діяльності партійних організацій України по пропаганді і запровадженню передового виробничого досвіду в роки восьмої п'ятирічки.

Найдійовішою формою поширення передового виробничого досвіду є соціалістичне змагання. «Організація змагання,— підкреслював В. І. Ленін,— повинна зайняти визначне місце серед завдань Радянської влади в економічній галузі»⁵. Виходячи з цієї настанови, Комуністична партія України систематично зосереджувала увагу комуністів і безпартійних, громадських організацій на питаннях впровадження виробничого досвіду в процесі соціалістичного змагання.

¹ Ленін В. І. VIII Всеросійський з'їзд Рад 22—29 грудня 1920 р.—Повне зібр. творів, т. 42, с. 141.

² Див.: Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. К., 1977. Т. 2, с. 791—794.

³ Нариси історії Комуністичної партії України. К., 1977; Історія Української РСР. К., 1967. Т. 2; Соціалістична перебудова і розвиток сільського господарства Української РСР. К., 1973.

⁴ Беренштейн Л. Ю. В авангарді трудівників села. К., 1968; Петренко В. С. Село на шляхах піднесення. К., 1970; Ковалевський Б. П. Укрепление союза рабочего класса и колхозного крестьянства в период строительства коммунизма. К., 1972. Шульга І. В. Робітничий клас — колгоспному селянству. К., 1971.

⁵ Ленін В. І. Первісний варіант статті «Чергові завдання Радянської влади». — Повне зібр. творів, т. 36, с. 142.

У своїй повсякденній роботі партійні організації республіки використовували найбільш ефективні форми мобілізації і виявлення ініціативи трудящих, підвищення авангардної ролі комуністів на виробництві, посилення ідейно-політичного впливу на трудівників села з метою дальшого розвитку сільського господарства, втілення в життя аграрної політики партії. Обкоми і райкоми партії, первинні парторганізації республіки систематично вивчали, узагальнювали й доводили до широких мас передові починання, творчу активність та ініціативу колгоспного селянства.

Значного поширення у досліджуваній період набув рух за високу культуру землеробства, який не тільки забезпечував зростання економічної ефективності праці, а й активно впливав на виховання у сільських трудівників почуття відповідальності за свою справу, почуття господаря землі. Виконуючи постанову ЦК Компартії України від 3 червня 1966 р.⁶, в якій було узагальнено і схвалено досвід окремих районів, колгоспів і радгоспів, ланок і бригад по впровадженню високої культури землеробства, партійні організації спрямовували всі свої зусилля на розв'язання головного завдання в сільськогосподарському виробництві — раціонального використання кожного гектара землі, кожного центнера мінеральних добрив, техніки. Так, бюро Миколаївського та інших обкомів Компартії України на своїх засіданнях всебічно розглядали це питання. Зокрема, було звернуто увагу партійних комітетів на необхідність глибше вивчати передовий виробничий досвід у процесі соціалістичного змагання, надати цій роботі цілеспрямованого характеру. Рекомендувалося також практикувати обмін досвідом між сусідніми областями, районами і господарствами, проводити виробничо-технічні конференції, наради спеціалістів, вечори запитань і відповідей тощо⁷. Питання про стан пропаганди і запровадження передового досвіду в сільському господарстві систематично обговорювалося на пленумах, засіданнях бюро, партійних активах. У січні 1967 р. Київський обком партії, наприклад, узагальнивши діяльність Миронівського райкому партії з цього питання, рекомендував у кожному колгоспі й радгоспі області організувати постійно діючі школи по вивченню й узагальненню її досвіду, активніше використовувати в цій справі систему партійної освіти, народні університети, всі форми пропаганди й агітації⁸.

Виходячи з ленінського принципу органічного поєднання ідеологічної роботи з практикою комуністичного будівництва, Білоцерківський, Кагарлицький та інші райкоми партії Київської області домагалися, щоб комуністи, активісти і всі трудящі цих районів, глибоко вивчаючи теорію марксизму-ленінізму, економічну теорію і політику партії, добре розуміли перспективу розвитку сільського господарства, поряд з політичними й економічними знаннями оволодівали передовим виробничим досвідом. До організаторської, пропагандистської, масово-політичної і виховної роботи залучалися позаштатні інструктори райкомів партії, пропагандисти, лектори та інші активісти з числа передовиків, новаторів виробництва⁹. Для пропаганди й поширення пере-

⁶ Рад. Україна, 1966, 3 черв.

⁷ Партархів Миколаївського обкому Компартії України, ф. 7, оп. 48, спр. 170, арк. 82, 94—95, 112; оп. 44, спр. 62, арк. 82—84; оп. 44, спр. 59, арк. 117; ПА ІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 262, спр. 227, арк. 30, 55—56, 58; спр. 15, арк. 37, 43, 117—119; спр. 128, арк. 2.

⁸ Партархів Київського обкому Компартії України, ф. 5, оп. 37, спр. 19, арк. 137, 149; оп. 44, спр. 36, арк. 23.

⁹ Побережний Є. С. Виникнення і розвиток руху за комуністичне ставлення до праці. К., 1968, с. 49.

дового досвіду активно використовувалися кабінети політосвіти, агіт-пункти і агітмайданчики. У розміщених на спеціальних стендах матеріалах і в тематичних листках висвітлювалися підсумки соціалістичного змагання бригад, ланок та окремих виробничників.

Важливу роль у передачі передового досвіду в ході соціалістичного змагання відіграє товариська взаємодопомога. В. І. Ленін підкреслював, що при соціалізмі «...сила прикладу вперше дістає можливість справити свій масовий вплив»¹⁰. В дні, коли вся країна готувалася до 50-річчя Великого Жовтня, з цінною ініціативою виступили члени колгоспу ім. Дзержинського Овідіопольського району Одеської області, очолюваного Героєм Соціалістичної Праці В. В. Кудрявцевим. Вони зобов'язалися вивести в число передових сусідній колгосп і звернулися із закликом до керівників ряду провідних колгоспів країни посилити шефську допомогу економічно відсталим господарствам, передати їм свій досвід і майстерність¹¹.

Пленум Одеського обкому партії у грудні 1967 р. підтримав цю ініціативу і рекомендував усім райкомам партії, первинним парторганізаціям області подавати усіляку допомогу економічно слабким господарствам. На звернення ініціаторів економічної взаємодопомоги відгукнулися всі передові колгоспи України. Центральний Комітет Компартії України схвалив цей почин і запропонував обкомам і райкомам партії республіки вжити необхідних заходів для його поширення. Після цього повсюдно відбулися збори колгоспників передових сільгоспартілей, де були присутні представники підшефних господарств. На Одещині, наприклад, як і в ряді інших областей, питання допомоги відстаючим господарствам обговорювалося на розширених пленумах партійних комітетів з участю представників колгоспів і промислових підприємств¹². Обкоми і райкоми партії республіки розробили і успішно здійснювали конкретні заходи щодо поширення цієї ініціативи. Незабаром її підтримали колективи багатьох господарств республіки, кращі бригади, ланки. В цей рух включилися тисячі майстрів рільництва і тваринництва¹³.

Бюро Одеського обкому партії визнало укладення договорів найдодільнішою організаційною формою здійснення шефства маяків сільськогосподарського виробництва над відстаючими господарствами. Передові колгоспи брали на себе моральну відповідальність за роботу сусідів. Це наочно видно на прикладі практичної допомоги колгоспу ім. Дзержинського колгоспові ім. Леніна. Глибоко вивчивши стан підшефного господарства, правління колгоспу і партійна організація шефів на початку 1967 р. направили туди групу спеціалістів, механізаторів. У зв'язку з наближенням сівби було накреслено першочергові заходи для впровадження передового досвіду в ході весняно-польових робіт, а також усунення недоліків у тваринництві. Шефи поділилися своїм досвідом з тваринниками колгоспу ім. Леніна, допомогли їм створити високопродуктивні комплекси механізованих ферм.

Підсумки виконання договорів між передовим і відстаючим господарствами систематично обговорювалися на спільних засіданнях правлінь колгоспів і бюро партійних організацій, де шефи звітували

¹⁰ Ленін В. І. Чергові завдання Радянської влади.— Повне збір. творів, т. 36, с. 180.

¹¹ Правда, 1967, 13 дек.

¹² Сільські вісті, 1967, 10 груд.

¹³ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 214, спр. 565, арк. 46—48.

¹⁴ Правда України, 1967, 12 дек.

про проведену роботу, а підшефні — про результати запровадження передового досвіду і свою господарську діяльність.

Рух за подання допомоги відстаючим господарствам свідчив про високу свідомість трудівників передових колгоспів і радгоспів, про глибоке розуміння ними загальнодержавних інтересів. Він відіграв велику роль у вивченні й поширенні передового досвіду.

Кращий досвід і прогресивні методи праці найуспішніше партійні організації поширювали там, де до цієї справи залучалися передовики виробництва і де обмін досвідом здійснювався безпосередньо на робочому місці. Велика роль в цьому відводилася школам передового досвіду, які в роки восьмої п'ятирічки набули в республіці значного поширення. На початку п'ятирічки, наприклад, тільки у Кіровоградській, Миколаївській, Дніпропетровській і Херсонській областях їх працювало понад 3 тис. В них навчалася близько 62 тис. робітників та колгоспників. Всього кількість слухачів шкіл передового досвіду в цих областях за роки восьмої п'ятирічки зросла більш як удвоє¹⁵. Навчання в них проводили досвідчені спеціалісти, новатори виробництва. Слухачі вивчали прогресивні методи праці прославлених виробничників, землеробів, тваринників та механізаторів, про яких на XXIII з'їзді КПРС товариш Л. І. Брежнев говорив, що «це люди немовби з майбутнього. Вони працюють так, як працюватимуть всі при комунізмі... Є приклад, є зразок, якого треба додержувати і у якого можна вчитися»¹⁶.

Значна частина шкіл передових методів праці створювалася безпосередньо в колгоспах і радгоспах за галузевим і професійним принципом. У кожній з них, як правило, навчалися трудівники одного господарства. Вони знайомилися з найновішими досягненнями передовиків свого колгоспу (радгоспу), вивчали передовий досвід інших господарств. Такі школи, наприклад, у Знам'янському районі Кіровоградської області вже на початку 1966 р. охоплювали всіх тваринників і завідуючих фермами ряду колгоспів¹⁷.

Набули поширення школи передового досвіду й іншого типу. В масштабах району й області були створені школи на базі господарств, де працювали відомі на всю країну передовики виробництва. З 1965 р., наприклад, діяла районна школа передового досвіду механізаторів в Іванківському районі Київської області на базі механізованої ланки М. П. Бойка колгоспу ім. Шевченка¹⁸. На початку того року Золотоніський райком партії прийняв постанову про створення районної школи доярок, керівництво якою було доручено прославленій доярці колгоспу «Більшовик», Герою Соціалістичної Праці В. М. Левчик. На заняттях школи читалися лекції з зоотехніки, проводився обмін передовим досвідом роботи. По суті, це була не тільки одна з найбільш вдалих форм навчання й виховання кадрів. Це був і специфічний осередок розгортання соціалістичного змагання. Так, якщо до створення школи в районі змагалася за надій від кожної фуражної корови по 3200 кг молока тільки 5 доярок, то вже в 1966 р.— 202, а в лютому 1967 р.— 540¹⁹. Багато з них брали участь у вищій формі со-

¹⁵ ПА ІПП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 243, спр. 2, арк. 2, 8, 28, 46, 50, 68, 72 (підрахунки автора).

¹⁶ Матеріали XXIII з'їзду КПРС. К., 1966, с. 81.

¹⁷ Партархів Кіровоградського обкому Компартії України, ф. 429, оп. 26, спр. 212, арк. 1.

¹⁸ Партархів Київського обкому Компартії України, ф. 5, оп. 29, спр. 21, арк. 62.

¹⁹ ПА ІПП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 243, спр. 1875, арк. 11—12; Правда України, 1969, 18 нояб.; Рад. Україна, 1967, 8 лют.

ціалістичного змагання і були удостоєні високого звання ударників комуністичної праці.

У пропаганді передового виробничого досвіду важливе місце належить економічній освіті. «Науково-технічний прогрес у сільському господарстві,— підкреслював товариш Л. І. Брежнев,— не можна зводити лише до зростання поставок нових машин, хімічних добрив та інших засобів виробництва. Невід'ємна, активна частина цього процесу полягає в умінні ефективно, з найбільшою віддачею використовувати землю і добрива, кожную машину і кожен карбованець, вкладений у виробництво»²⁰. Виходячи з цього, партійні організації республіки надавали великого значення економічній освіті трудящих.

Успішне здійснення завдань в галузі сільського господарства, які поставив ХХІІІ з'їзд КПРС, у великій мірі залежало від економічно обгрунтованої діяльності кожного підприємства, радгоспу і колгоспу, від умілого господарювання не тільки керівних кадрів, а й усіх трудівників села. Керуючись настановами ХХІІІ з'їзду партії, парторганізації республіки в роки восьмої п'ятирічки створювали досить широку мережу шкіл, гуртків, семінарів по вивченню економічної політики партії. Широкого розвитку, наприклад, набули університети сільськогосподарських знань.

У постанові ЦК КПРС «Про поліпшення роботи народних університетів», прийнятій у жовтні 1968 р., визначено роль університетів сільськогосподарських знань в ідейно-політичному вихованні трудящих, підвищенні їх ділової кваліфікації²⁰. Переважну кількість слухачів цих закладів становили керівники колгоспів і радгоспів, агрономи, зоотехніки, механізатори, економісти та ін. Як правило, університети мали 3—5 факультетів, на яких навчання здійснювалося за спеціалізацією. До роботи в них залучалися висококваліфіковані лектори, вчені вузів та науково-дослідних сільськогосподарських установ, спеціалісти і передовики сільського господарства. Навчальні програми цих університетів включали актуальні проблеми розвитку сільського господарства, його інтенсифікації, наукової організації праці тощо.

Справжньою школою передового досвіду був Баштанський районний університет сільськогосподарських знань на Миколаївщині, створений у 1966 р. Здобувши широке визнання, він став постійно діючим закладом, що чесе працівникам сільського господарства економічні знання, пропагує і допомагає впроваджувати у виробництво досягнення науки і повсякденної практики. Заняття університету організовувалися безпосередньо в передових господарствах району: з питань землеробства — у колгоспі «Комуніст», тваринництва — в радгоспі «Баштанський», економіки — в колгоспі «Родина». З лекціями виступали партійні працівники, спеціалісти і передовики виробництва, наукові співробітники обласної сільськогосподарської дослідної станції та вчені Українського науково-дослідного інституту тваринництва степових районів України ім. І. Ф. Іванова «Асканія — Нова»²¹. При вивченні відповідних тем слухачі аналізували виробничу діяльність своїх колгоспів чи радгоспів, можливості зниження затрат праці та собівартості продукції, вносили цінні пропозиції по підвищенню техніко-економічних показників господарювання.

²⁰ Брежнев Л. І. Ленінським курсом: Промови і статті. К., 1971. Т. 2, с. 477.

^{20.3} Об идеологической работе КПСС: Сборн. документов. М.: 1977, с. 241—245.

²¹ Партархів Миколаївського обкому Компартії України, ф. 7, оп. 189, спр. 198, арк. 8; спр. 387, арк. 11; спр. 347, арк. 32.

На допомогу тим, хто вивчав економіку сільськогосподарського виробництва, партійні організації створювали в райцентрах і в ряді господарств економічні кабінети та кутки в клубах і бібліотеках. В них концентрувалися довідкові матеріали про шляхи підвищення продуктивності праці, зниження собівартості сільськогосподарської продукції та інші питання розвитку сільського господарства. Певний досвід у цій справі мали партійні організації колгоспів і радгоспів Київської, Кіровоградської, Одеської та інших областей²².

В результаті наполегливої роботи партійних організацій економічне навчання сільських трудівників у республіці стало масовим. Наприклад, тільки в зимові місяці 1970—1971 рр. воно охопило понад 1 млн. чол.²³ Слухачі різних форм економічної освіти вивчали нову техніку і технологію виробництва, що сприяло підвищенню ефективності сільськогосподарського виробництва і поліпшенню його організаційної структури. В землеробстві на зміну старим ланкам, де переважала ручна праця, прийшли механізовані ланки, озброєні сучасними машинами і знаряддями. Наприклад, у колгоспах і радгоспах Дніпропетровської області в 1967 р. вони обробляли 92% площі посіву кукурудзи на зерно, 79% цукрових буряків і близько 50% соняшнику²⁴.

Характерним для діяльності парторганізацій у досліджуваній період було посилення уваги до питань наукової організації праці. Однією з ефективних форм її раціональної організації в сільському господарстві стали комплексні механізовані загони і ланки. Партійні комітети і первинні парторганізації значну увагу приділяли вивченню й поширенню кращого досвіду їх роботи. Так, Баштанський райком партії Миколаївської області всебічно вивчив досвід роботи механізованих загонів і ланок в Ростовській області і в Ставропольському краї, впровадив його в господарствах району і виступив ініціатором створення таких загонів і ланок у господарствах Миколаївщини. Ця нова форма організації праці забезпечувала підвищення ефективності виробництва і поліпшення якості сільськогосподарської продукції. Передове починання баштанців згодом було схвалене ЦК Компартії України і рекомендоване до поширення²⁵.

Велику роль у пропаганді і поширенні передового виробничого досвіду відігравали засоби масової пропаганди та інформації, преса, радіо і телебачення. Керуючись ленінськими вказівками про необхідність перетворити пресу «...в серйозний орган економічного виховання мас населення»²⁶, газети стали частіше на перший план висувати проблеми впровадження передового досвіду. Важливе значення у цій справі мала публікація в центральній, республіканській та місцевій пресі матеріалів про кращих виробничників, методи їх праці, а також виступів новаторів і передовиків виробництва про досвід своєї роботи.

Особливу роль партія відводила районним газетам, які безпосередньо зв'язані з виробництвом. Значним, зокрема, був внесок у справі поширення передового виробничого досвіду газети «Вогні комунізму» Гайворонського району Кіровоградської області. Протягом дослі-

²² ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 257, спр. 209, арк. 131—136; Об'єднаний архів Республіканського комітету профспілок, ф. 5065, оп. 1, спр. 906, арк. 2; спр. 739, арк. 3, 4.

²³ Рад. Україна, 1970, 12 груд.

²⁴ Архів Міністерства сільського господарства УРСР, ф. Р-27, оп. 8, спр. 673, арк. 42, 405.

²⁵ Рад. Україна, 1972, 14 берез.

²⁶ Ленін В. І. Первісний варіант статті «Чергові завдання Радянської влади». — Повне зібр. творів, т. 36, с. 139.

джуваного періоду в ній опубліковано ряд добірок про досвід бершадських хліборобів і тернопільських буряківників та необхідність його широкого впровадження з метою підвищення врожайності полів. На сторінках цієї газети ще з зими велася розмова про підготовку до сівби ярих і обробіток посівів. Постійними рубриками газети були і є: «За високу культуру землеробства», «Станемо в рівень з бершадцями», «Рівняння на новаторів»²⁷.

У пропаганді сільськогосподарських знань і передового виробничого досвіду партійні організації активно використовували культурно-освітні заклади. Різноманітні форми клубної роботи позитивно впливали на виробничі справи в господарствах, сприяли підвищенню культурно-технічного рівня колгоспників і трудівників радгоспів. Найпопулярнішими серед цих форм були: проведення вечорів «Серпа і Молота» та трудової слави, вшанування династій хліборобів, урочисте посвячення юнаків і дівчат у колгоспники та ін. Так, якщо у 1966 р. на Полтавщині в селах відбулося 1400 вечорів, присвячених прославленням колгоспникам, то в 1969 р. — уже понад 2 тис. Досить поширеними ці форми культосвітньої роботи були на Вінниччині і в інших областях України²⁸.

Отже, протягом 1966—1971 рр. партійні організації республіки з метою впровадження передового досвіду в сільське господарство використовували численні форми вивчення роботи виробничих колективів, шляхів підвищення продуктивності праці та ефективності виробництва. Все це зумовлювало зростання творчої активності колгоспників, виховання у них високих моральних якостей, зокрема комуністичного ставлення до праці.

Нагромаджений у роки восьмої п'ятирічки досвід діяльності партійних організацій по впровадженню в сільськогосподарське виробництво передових методів господарювання і кращих зразків праці широко використовується в сучасних умовах, що сприяє успішному виконанню аграрної програми КПРС.

²⁷ Піскунов О. К. Нові горизонти. Дніпропетровськ, 1968, с. 34.

²⁸ Там же, с. 34; ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 234, спр. 9, арк. 11, 31, 32.

3 історії атеїзму на Україні

УНІАТСТВО — ДЖЕРЕЛО ВОРОЖНЕЧІ МІЖ НАРОДАМИ

І. І. МИГОВИЧ (Київ)

З часу виникнення у християнстві західного і східного напрямів між ними точилася конкурентна боротьба, об'єктами якої були «нехристиянські народи». Особливий експансіонізм виявляли проповідники західного християнства. Підкоривши своєму впливові до середини Х ст. поляків і чехів, винищивши тих, хто не бажав окатоличуватися, римські хрестоносці спрямували свої зусилля проти східних слов'ян. Оскільки повне витіснення православ'я католицизмом виявилось неможливим, вони вдалися до створення гібридної релігії — греко-ка-

толицької, щоб таким способом приховати свої агресивні наміри. Успіхові цих планів сприяла підтримка польсько-литовських феодалів, які для зміцнення свого класового панування на сході Європи ладні були піти на все, аби роз'єднати братні російський, український і білоруський народи. З допомогою ордену єзуїтів апологети католицизму повели наступ саме на православ'я — спільну для цих народів релігію, намагаючись шляхом послаблення панівної в тих умовах ідеологічної сили та зруйнування духовних зв'язків між ними добитися здійснення своїх політичних цілей.

Отже, навіть сама ідея церковної унії була спрямована своїм виступом на роз'єднання людей, на розпалювання ворожнечі між народами. Прийняття католицького віровчення означало визнання апологетами уніатства соціально-політичної платформи Ватикану, одним з найважливіших пунктів якої була експансія західних феодалів на Схід, поневолення і винищення слов'ян, боротьба з їх центром і опорою — Російською державою.

К. Маркс зазначав, що соціальні принципи християнства, які виправдовують соціальний гніт, настільки універсальні, що можуть з однаковим успіхом обслуговувати експлуаторську частину будь-якої класової суспільно-економічної формації¹. Уніатство служило класичним прикладом для підтвердження цієї глибокої думки. Виникнувши в умовах феодального ладу, воно з успіхом обслуговувало польських магнатів і австро-угорських поміщиків. З розвитком капіталізму на Україні уніатські ідеї релігійного роз'єднання народів стали складовою частиною ідеологічного арсеналу націоналістичної буржуазії.

Філософський ідеалізм майже всіх ідеологів українського буржуазного націоналізму тісно пов'язаний з релігією, містикою, метафізикою. В галузі національних відносин вони прагнули до етнічної замкнутості, ізоляції. Релігійна ідеологія була придатною формою культивування цих ідей, а її уніатський різновид з багатим досвідом зради національних інтересів, прислужування польським поміщикам, австро-німецьким імперіалістам, поневолення східнослов'янських народів виявився дуже зручним для буржуазних націоналістів.

З самого початку ідейно-політичний альянс уніатської церкви і українського буржуазного націоналізму був спрямований проти інтернаціонального єднання трудящих, — цієї об'єктивної тенденції суспільного розвитку. Роз'єднувальна роль цього альянсу у відносинах між представниками різних народів впливає з експлуаторської моралі, відповідно до якої «людина людині — вовк», з клерикально-буржуазних тверджень про існування «особливої» так званої «української католицької нації» як вічного, позасоціального явища, пояснення її розвитку містичною «божественною силою», наперед заданим «кодом», та боротьбою з іншими націями. Так, ідеолог фашистського крила українських буржуазних націоналістів Д. Донцов заявляв, що українська нація нібито прагне до того, щоб відігравати провідну роль у світі, а тому, мовляв, вона повинна «засвоїти драматичний, вольовий світогляд народів-владарів»².

Уніатсько-націоналістичні ідеологи твердять, що ця вигадана ними нація «створена» самим богом, у той час як інші начебто є витвором антихриста, сатани. Цим самим вони силкуються довести не тільки небажаність, а й неможливість братерських відносин між націями і народами. Подібні релігійно-расистські погляди не відзнача-

¹ Див.: Маркс К. Комунизм газети «Rheinischer Beobachter». — Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 4, с. 197.

² Донцов Д. Політика принципіальна і опортуністична, Львів 1928, с. 55.

ються оригінальністю, вони проповідуються багатьма ідеологами найбільш реакційних кіл войовничого клерикалізму.

По-расистському настроєні буржуазні ідеологи використовують релігію як придаток націоналізму, а клерикали при поясненні расових і національних питань вдаються до теології, пропагують релігійні уявлення про «боже провидіння», втручання у справи людей бога і сатани, пропонують віруючим сприйняти «непорушні» принципи існування народів, націй і рас, цілком залежні від «всвишнього творця».

Внаслідок систематичного нав'язування цих поглядів віруючим у частини з них виникають почуття релігійної і расової зверхності, безпідставна егоїстична впевненість у своїх перевагах над іншими людьми у способі мислення, культурі, поведінці, утверджується небезпечний культ «релігійного націоналістичного престижу й суперпатріотизму»³. Найчастіше це дістає свій вияв у містиці «чистої крові», «істинної релігії», у месіанських мареннях, ворожому ставленні до інших народів. Саме такої лінії дотримувалися свого часу на західноукраїнських землях греко-католицькі священники та українські буржуазні націоналісти.

Справі національного розбрату і ворожнечі служить поділ суспільства за національною і релігійною ознаками, що його проповідують представники уніатського клерикалізму та українського буржуазного націоналізму. В умовах, коли більшість українців були православними або невірними, це призводило до посилення ідеологічного розколу в рамках однієї нації, до міжнаціональної та релігійної ворожнечі, ставало на заваді інтернаціональному єднанню людей.

Досліджуючи історичні та соціально-ідеологічні передумови християнства, Ф. Енгельс вказував, що кожна конкретна форма релігії, притаманна якомусь народу, виконує ідеологічну функцію по відношенню до нього, виділяючи його серед інших народів і звичайно конфронтуючи їх⁴. Уніатсько-націоналістичні ідеологи взяли на озброєння і продовжують пропагувати досі антинаукові «теорії» про якийсь «особливий» шлях розвитку, «переваги», «відмінності» українців від інших слов'ян. Вони, зокрема, ігнорують позитивні моменти у творчості і громадській діяльності такого поміркованого учасника Кирило-Мефодіївського товариства, як М. І. Костомаров, і водночас абсолютизують його помилкові думки про «безкласовість», «безбуржуазність» української нації, про існування «істотних» відмінностей і навіть ворожнечі між слов'янськими народами, їх історичну тенденцію до відособленості, про роль релігії в їхньому суспільному розвитку тощо.

Одним з «доказів» переваг українського народу над російським і білоруським клерикально-націоналістичні автори вважали греко-католицизм, що начебто на противагу «православній схизмі» є «істинною» вірою. Так, один з активних членів ордену василіян твердив: «Унія є нашою оборонною силою, за якою живе наша національність. Уніатство гарантує нам наше історичне ім'я, нашу національну винятковість»⁵. На цій «підставі» апологети греко-католицизму обстоювали претензії на якусь «особливу» роль своєї релігійної організації і українського народу в світовому християнстві. Цю роль вони вбачають «в синтезі релігійних культур (маючи на увазі православ'я і католицизм. — І. М.) і в ліквідації церковних міжусобиць», які, мовляв, по-

³ Решетников Н. А. Клерикализм. М., 1965, с. 236.

⁴ Див.: Енгельс Ф. Бруно Бауер і первісне християнство. — Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 19, с. 300.

⁵ Й. Скрутенъ. Апостол унії. — Альманах українських богословів, Львів, 1923, с. 19.

кликаний здійснити під керівництвом уніатської еліти український народ. Обґрунтовуючи ці претензії, націоналісти і клерикали голосливо твердять про «особливе» минуле України, «христололюбивий» характер українського народу, його «однорідність», «відсутність» у ньому соціальних антагонізмів тощо.

У численних виданнях українських буржуазних націоналістів робляться нікчемні спроби довести, начебто українці завжди були схильні до особистої свободи, а росіяни прагнули общинного життя, що вело їх до єдиновладдя і міцної держави. У своїх прагненнях перші, мовляв, віддавали перевагу духовному (поезії, культурі, природі, релігії), а другі — матеріальному факторові. Звідси, твердять уніатсько-націоналістичні ідеологи, і ставлення до релігії у них різне. Український народ «глибоко релігійний», тяжіє до «істинної» віри — католицизму, а в росіян — мало «внутрішнього благочестя», православна набожність у них зовнішньо-формальна.

Неприхований расизм, груба русофобія клерикально-націоналістичних кіл Західної України набули ще зловіснішого характеру в 30-х роках нинішнього століття, в умовах широкого захоплення ними ідеологією фашизму. Уніатська реакція підняла тоді на щит ідеї так званої антропологічної школи, представники якої В. Антонович, Ф. Вовк та інші ще в ХІХ ст. проголосили існування «українського расового типу».

За допомогою подібних нісенітниць святоюрські богослови доводили «винятковість української психіки», «української душі» тощо. Так, єпископ Г. Хомишин у своєму посланні до духовенства в 1931 р. заявив, що українці стоять ближче до Заходу, ніж до Сходу, а їх мова, культура, психіка начебто докорінно відрізняються від духовного світу росіян. Уніатсько-націоналістичні посіпаки «цілком близьким до української раси» проголошували Гітлера. Для доведення «винятковості» українського народу вони, крім грубої фальсифікації історії, вдавалися і нині вдаються до етнопсихологічних, антропо-соціологічних і навіть географічних «досліджень». Так, американський професор українського походження Я. Пастернак на повному серйозі намагається довести, що розвиток російського народу пішов нібито «цілком іншим шляхом, з другого кореня, під впливом інших кліматичних умов і географічного становища»⁶. Звідси він безпідставно резюмує, що «відособленість українського народу існувала здавна і в усі часи»⁷.

Радянська марксистсько-ленінська історіографія переконливо довела, що Давньоруська держава виникла в результаті тривалого процесу формування класового суспільства у східних слов'ян. Київська Русь була державою не якоїсь однієї окремої нації (їх у період ранньофеодалних відносин не існувало), а спільною колискою майбутніх російського, українського і білоруського народів. Єдність мови, території, матеріальної і духовної культури, спільність державно-політичного життя, психічного складу сприяли розвитку в населення різних частин Київської Русі свідомості єдності руської землі, єдності давньоруської народності.

Київ, який тривалий час був політичним центром цієї держави, підтримував тісні зв'язки, вів жваву торгівлю з іншими давньоруськими містами — Новгородом, Владимиром, Полоцьком, Галичем, Ростовом. Об'єднані навколо Києва східнослов'янські племена і племінні союзи мали спільні державні інтереси, передусім пов'язані із захистом

⁶ Я. Пастернак. Археологія України. Торонто, 1961, с. 540.

⁷ Там же, с. 545

від завойовників. В горнилі жорстоких битв у процесі історичного розвитку у населення Давньоруської держави виникли і загартувалися почуття спільності походження й історичної долі, віри в братерську взаємодопомогу, що витримали випробування часом.

Формування на основі давньоруської народності трьох братніх народів — російського, українського і білоруського — відбулося не внаслідок психологічних, антропологічних, географічних відмінностей чи впливу релігії, воно було зумовлене об'єктивними економічними і політичними процесами, характерними для ранньофеодальної роздробленості (натуральний характер ведення господарства, потреба в єдиному внутрішньому ринкові, феодальні війни). Оскільки першим від татаро-монгольського гніту визволився народ Російської держави, вона стала природним центром тяжіння східнослов'янських народів, у тому числі українського, який опинився під владою польсько-литовських магнатів і зазнавав частих турецько-татарських нападів.

Проте уніатсько-націоналістичні автори силкуються штучно розірвати спільний історичний розвиток східнослов'янських народів. Видаючи бажане за дійсне, вони намагаються довести, нібито київський період перейшов у XIII ст. в галицько-волинський, а згодом — у польсько-литовський, що «логічно» привів до Брестської унії. Володимиро-Московська ж земля, мовляв, самостійно розвивалася на північному сході Європи. Так поступово, всупереч історичній правді, робилися спроби «обгрунтувати» особний шлях українського і російського народів. Проте ніяким силам не вдалося розірвати їхню непорушну дружбу, славною сторінкою якої стала, зокрема, Переяславська рада, що проголосила омріяне возз'єднання України з Росією.

З особливою злістю уніатсько-клерикальні автори фальсифікують причини, характер і закономірні результати національно-визвольної війни на Україні 1648—1654 рр., адже події цього періоду переконаливо спростовують їхні русофобські марення, вигадки про «самостійницькі» устремління українського народу тощо. Тому цим авторам не залишається нічого більше, як сумувати з приводу «трагічної помилки» Богдана Хмельницького і вихвалити Мазепу, Виговського, Сапегу та інших зрадників українського народу.

Будучи абсолютно неспроможними висунути вагомі аргументи на доказ «ворожнечі» між українським і російським народами, клерикально-націоналістичні ідеологи зосереджують свої зусилля навколо релігійного питання. Всупереч життєвій правді А. Великий, М. Чубатий, І. Назарко та інші сучасні уніатські автори силкуються довести існування в українців відмінного від росіян «ідеалістичного погляду на життя», вродженої «релігійної психіки», «тяжіння» до західноєвропейської культури, до Ватикану.

З 50-х років у Римі видається українською мовою «Літопис християнської України», уривки з якого і досі передає радіо Ватикану. Їх автором є протопресвітер уніатського ордену василіян Атаназій Великий. Цей історіограф так званої «української католицької церкви» договорився до того, ніби «унія йшла зі Сходу на Захід, із Києва в Галичину». Він безпідставно твердить, що після Брестського собору «весь український народ став католицьким», лише деякі сім'ї і частина козаків, мовляв, становили серед нього «антикатолицьку опозицію». Однак в іншому виступі по радіо він суперечить сам собі, жалкуючи: «Якби справа Мазепи заторжествувала, то Україна стала б католицькою». Отже, вона такою не була, та й не могла нею стати, бо греко-католицька церква з самого початку свого виникнення виступала знаряддям закріплення іноземного панування на Україні, посилення со-

ціального і духовного гноблення українського народу, мала свої парафії і відповідний вплив на населення лише на території Східної Галичини і Закарпаття. Перехід експлуататорських елементів українського походження у нову, чужу народові уніатську віру був зумовлений лише одним — прагненням забезпечити таким чином свої егоїстичні класові інтереси.

Антифеодальні виступи та визвольна війна українського народу 1648—1654 рр. цілком закономірно були спрямовані також проти цієї віри, за допомогою якої польсько-литовські магнати намагалися поневолити його не лише економічно, але й політично і духовно, відірвати від братнього російського народу. Не випадково Д. Донцов прямо заявив, що православ'я в існуючому на Україні вигляді є «смертельним» саме тому, що воно веде українців не лише до російської віри, але й до Російської держави, а гіршого, мовляв, не можна уявити⁸.

Не слід, звичайно, й перебільшувати роль антикатолицького, антиуніатського мотивів у визвольній війні. Адже у феодальні часи «...класова боротьба відбувалася ...під знаком релігії...», інтереси, потреби і вимоги окремих класів приховувались під релігійною оболонкою...»⁹. Проти уніатства виступала й православна церква, однак робила це із своїх ідеологічних позицій. Православ'я, як і будь-яка релігія, також було знаряддям соціального і духовного пригноблення трудящих панівними класами, гальмом суспільного прогресу.

Греко-католицька церква всіляко намагалася витратити із свідомості віруючих українців і білорусів усе, що мало відношення до їхнього спільного з російським народом походження (держави, культури, мови і т. д.). Однак, незважаючи на це, серед трудящого люду продовжувала жити ідея східнослов'янської єдності. Показово, що в Східній Галичині й на Закарпатті широкі маси українського населення аж до кінця XIX ст. називали себе «русинами» і протягом тривалого часу негативно ставилися до спроб правлячих кіл Австро-Угорщини штучно культивувати українофільство, щоб таким чином нейтралізувати їх гарячі симпатії до російського народу, протиставити одних слов'ян іншим.

Уніатська верхівка не тільки робила все для того, щоб знищити у своєї пастви споконвічне почуття дружби до братнього російського народу. В умовах, коли українські землі входили до складу різних держав, а український народ дотримувався в основному двох різних віросповідань, зусилля клерикалів відігравали дезінтегруючу роль у становленні єдиної української нації.

Австро-угорській монархії, чиї інтереси захищало греко-католицьке духовенство, було вигідно, щоб між підвладними їй українцями та їх кровними братами, які жили в Російській імперії, лежала прірва. З метою запобігти будь-яким зв'язкам між ними у Львові було створено незалежну митрополію, заборонявся ввіз книг з Росії, а викладання в гімназіях велось німецькою мовою. Вживалися й інші відповідні заходи. Пізніше аналогічної політики дотримувалася також буржуазно-поміщицька Польща.

З початку XX ст. уніатська церква у своїх класових інтересах бере курс на більш активне використання національних моментів у богослужінні. Греко-католицькі ієрархи почали наряджати Христа, богородицю, святих в український одяг, пристосовувати до місцевих умов церковно-слов'янську мову, робити інші подібні нововведення. Така по-

⁸ Нива, 1916, № 9—10, с. 403.

⁹ Енгельс Ф. Селянська війна в Німеччині. — Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 7, с. 343.

літика живила націоналістичні настрої, гальмувала розвиток класової свідомості, перешкоджала інтернаціональному єднанню трудящих Західної України, була одним з джерел соціально-політичних конфліктів на клерикальному ґрунті.

У внутрішньополітичному плані греко-католицька верхівка намагалася переконати віруючих у своїй «любові» до всього українського, створити собі ореол їхніх захисників від шовінізму австро-угорських, а згодом польських та інших властей, виховувала у своїх послідовників почуття релігійної зверхності, нетерпимості до іновірців. З другого боку, перед Ватиканом та урядовими колами вона всіляко демонструвала свої вірнопадданські почуття, ревність і послідовність у захисті їх класових інтересів. Ця підступна й дворушницька політика давала згубні наслідки, сприяла формуванню у частини західноукраїнського населення етноцентризму на конфесіональному ґрунті. Проте серед основної маси західноукраїнського населення уніатським душпастирям не вдалося посіяти отруйні зерна розбрату. Це виразно виявилось, зокрема, в період першої світової війни. Незважаючи на настирливі заклики і активні дії митрополита Шептицького та його клерикально-націоналістичного оточення, більшість галицьких селян відмовлялися воювати на боці Австро-Угорщини проти своїх російських та українських братів, за що зазнали жорстокого покарання з боку властей і зрадників українського народу — «січових стрільців». 60 тис. чол. були повішені й розстріляні без усякого суду, а 100 тис. загинули в австрійських концтаборах¹⁰.

Уніатська пропаганда релігійної ворожнечі, проповідь етнічного відмежування і національної винятковості посилювалися в період піднесення робітничого визвольного руху, що мав інтернаціональний характер, а в умовах Росії об'єднав трудящих усіх націй, національностей і народностей. З особливою силою це єднання трудящих, що ламає національні перегородки на ґрунті усвідомлення робітниками і селянами своїх загальних класових інтересів, виявилось в спільній революційній боротьбі росіян і українців, які серцем сприйняли і на ділі втілювали ленінські слова: «При єдиній дії пролетарів великоруських і українських вільна Україна *можлива*, без такої єдності про неї не може бути й мови»¹¹. Під керівництвом більшовицької партії пліч-о-пліч з російським та іншими братніми народами українські трудящі здійснили Велику Жовтневу соціалістичну революцію, відстояли її завоювання, перекреслили надії українських буржуазних націоналістів та уніатських клерикалів на відрив України від Росії і приступили до будівництва нового суспільства. Добровільне входження України до складу Радянського Союзу переконливо довело безглуздість уніатсько-націоналістичних намірів роз'єднати два братні народи — російський і український.

Та верхівка греко-католицької церкви і українські буржуазні націоналісти не припинили своєї антирадянської, антикомуністичної діяльності, а навпаки — ще заповзятливіше продовжували сіяти розбрат і ворожнечу між народами.

Невдоволення робітників і селян Західної України засиллям іноземних держав греко-католицьке духовенство підступно спрямовувало в русло неприязні й ворожнечі до німецьких, угорських, єврейських трудящих. Перебуваючи на позиціях зоологічного антиполонізму, уніатські та оунівські ідеологи всіляко підігрівали антипольські наст-

¹⁰ Масловський В. І. Дорога в безодню, Львів, 1978, с. 26.

¹¹ Ленін В. І. Критичні замітки з національного питання. — Повне збір. творів, т. 24, с. 125.

рої, намагалися підірвати союз українських і польських трудящих в їх боротьбі за свої спільні класові інтереси.

Протиставляючи поляків і українців, греко-католицизм виступав джерелом роз'єднання цих двох братніх слов'янських народів, оскільки ідеологи уніатства робили все для того, щоб українець бачив у кожному полякові-католикові передусім свого гнобителя. Польська ж буржуазія і поміщики вважали уніатство релігією для холопів.

І хоч уніатське духовництво ревно служило і польським та українським поміщикам, і Ватикану, воно палало ненавистю як до православних, так і до католицьких «колег» і свої почуття передавало парафіянам, поширюючи їх на весь польський і російський народи. Цим самим певною мірою загострювалися національні суперечності між українськими і польськими трудящими. Роз'єднувальну роль уніатської ідеології у взаємовідносинах між ними викривав ще Т. Г. Шевченко. У примітках до поеми «Гайдамаки» він писав: «До унії козаки з ляхами мирилися, і якби не єзуїти, то може б і не різалися...».

Культивування антиполюнізму не могло спинити розвитку дружніх стосунків між польським і українським народами. Проте інколи воно призводило до згубних наслідків. Так, створений німецькими фашистами на початку 1941 р. батальйон українських буржуазних націоналістів «Нахтігаль», яким керували фашист Оберлендер, націоналіст Шухевич і уніатський капелан Гриньох, у перші ж дні окупації Львова знищив кращих представників польської інтелігенції, які завинили тільки тим, що були поляками. Шептицький благословив оунівців на злочин, жодним словом не засудив їх звірства.

Особливо нетерпимо ставилася греко-католицька церква до віруючих євреїв. Збереглося безліч свідчень і документів про те, як її ієрархи підтримували на західноукраїнських землях антисемітську істерію, що досягла свого апогею в період другої світової війни. У знищенні сотень тисяч євреїв відіграла свою зловісну роль і уніатська верхівка та українські буржуазні націоналісти. Бандерівці з благословення митрополита Шептицького брали безпосередню участь у масових розстрілах громадян єврейської національності.

Нині ж уніатсько-націоналістичні посіпаки намагаються примусити громадськість забути ці злочини, замовчують свої антисемітські погляди і вчинки, спрямовані на повне знищення євреїв, лицемірно видають себе навіть за їх «друзів» і «рятівників». Як свідчення прихильного ставлення Шептицького до єврейського населення видається, зокрема, випадок переховування в його резиденції львівського сіоністського діяча Іцхока (Курта) Левіна і рабина Давида Кахане. Водночас «Християнський голос» та інші уніатсько-бандерівські видання замовчують справжні мотиви цього «благородного» жесту. Він зумовлювався спільністю класових інтересів уніатських ієрархів і сіоністських діячів, які завжди разом виступали проти революційної боротьби західноукраїнських трудящих — українців, поляків, євреїв, проти інтернаціоналістської ідеології і політики, активно співробітничали з гітлерівськими загарбниками.

Спільну класову боротьбу трудящих різних національностей, що дедалі наростала, уніатські клерикали намагалися послабити шляхом розпалювання релігійної і національної ворожнечі, антикомуністичної істерії. Для цього вони, як і буржуазна пропаганда в цілому, створювали відповідні негативні стереотипи. Так, віруючим нав'язувався образ «росіянина-більшовика», що, мовляв, зазіхає на будь-яку власність, експлуатує українців та інші неруські народи, усупільнює все, навіть жінок і дітей, знищує церкву і т. д. Для внутрішнього вжитку

формувалася думка, ніби з вини євреїв українське населення не має достатньої кількості землі, товарів, потерпає від безробіття. Таким способом уніатські ідеологи силкувалися спрямувати соціальне невдоволення трудящих в русло антикомунізму, антирадянщини, підмінити класову боротьбу суперечками з релігійного і національного питань.

Однак їх плани зазнавали невдач. У революційних виступах проти засилля капіталістів і поміщиків, безробіття, голоду, політичного безправ'я брали участь трудящі українці, поляки, угорці, румуни, євреї та представники інших національностей, що жили на території Східної Галичини, Закарпаття і Північної Буковини. Селяни спалювали фільварки поміщиків не лише «чужої», а й «своєї» віри. Страйки відбувалися і на підприємствах, що належали уніатській церкві. Революційним трудящим протистояли об'єднані сили польської жандармерії і націоналістичних загонів «самооборони», католицьке і уніатське духовенство, інші реакційні елементи.

Греко-католицька церква вороже ставилася насамперед до робітничого класу, представників якого зневажливо називала «войовничими кочівниками», що, мовляв, не розуміють національних (тобто націоналістичних) потреб і прагнень. Уніатські клерикали утверджували і продовжують пропагувати нині за рубежем вкрай реакційну думку про те, що керівною силою суспільства є «хліборобські верстви» — цей, як вони пишуть, «єдиний елемент, здатний обмежити свободу одиниці і підпорядкувати її інтересам групи, народу, держави». Їх ідеалом був і залишається сільський хазяйчик, що веде «зразкове господарство».

Виникнення релігійно-націоналістичних поглядів і настроїв завжди пов'язане із спотворенням відображенням фактів об'єктивної дійсності у свідомості людей. Воно відбувається на основі ірреальних психічних процесів, для яких є характерним некритичне сприймання і засвоєння хибних уявлень про свою власну та інші соціально-етнічні спільності. Такий аномальний стан носіїв цих поглядів і почуттів досягається внаслідок дії тих чи інших політичних і соціально-економічних причин (національної дискримінації і гноблення, релігійних обмежень, шовіністичної політики) і відповідного ідеологічного та психологічного впливу (релігійного, націоналістичного).

Відображаючи деякі сторони буття «своєї» нації, уніатство паразитувало на різних формах відчуження як у національних, так і в міжнаціональних відносинах. Вплітаючись своїми інституціями у державно-політичну систему країн існування, греко-католицька церква відігравала реакційну роль у формуванні соціально-психологічної атмосфери, духовно-ціннісних орієнтацій віруючих, в усьому ідеологічному процесі тогочасного суспільства.

Уніатство було і залишається різновидом космополітичного католицизму. Воно виявилось сприйнятим частиною українського народу не завдяки якимось внутрішньо властивим йому етнічним особливостям, а насамперед внаслідок певних соціально-історичних умов, сприятливих для експансії Ватикану, цілеспрямованого, часто єзуїтського, насаджування.

За 350 років існування греко-католицизму на українській землі цей релігійно-політичний симбіоз скомпрометував себе в очах трудящих, всієї прогресивної громадськості. Тому на Львівському церковному соборі в березні 1946 р. закономірно була прийнята ухвала про скасування Брестської унії. Більшість її послідовників повернулася в православ'я або ж остаточно порвала з релігією. Клерикально-націоналістичні кола проголосили за рубежом створення так званої «ук-

раїнської католицької церкви». Керівництво її парафіями прибрали до своїх рук рештки колишніх есесівсько-уніатських капеланів, що після війни втекли від народного гніву на Захід і осіли у США, Канаді, Англії, ФРН та інших капіталістичних країнах. Викинуті на смітник історії гітлерівські прислужники виконують найбруднішу роботу на антикомуністичній, антирадянській пропагандистсько-диверсійній кухні.

Прихильники зловісного альянсу хреста і тризуба не полишають надій відродити «український католицизм» у нашій республіці, що потрібен їм як плацдарм для проведення ідеологічних диверсій, антирадянських кампаній та інших підривних акцій проти СРСР та інших країн соціалістичної співдружності.

Маскуючись словами про віру і благочестя, ці політичні ділки від релігії продовжують виступати лютими ворогами братерського єднання народів. Вони всіляко намагаються ізолювати трудящих українського походження від загальнопролетарської боротьби в країнах капіталу. В період «полювання на відьом» (переслідування комуністів) клерикально-націоналістичні прислужники імперіалістів посилено цькували прогресивні організації, писали доноси у ФБР США на емігрантів, які симпатизували СРСР, роздували шпигуноманію, підтримували заклики реакційних діячів Заходу до посилення конфронтації з Радянським Союзом та іншими соціалістичними державами. З неприхованою радістю сприйняли уніатсько-оунівські верховоди американську агресію у В'єтнамі, сподіваючись, що вона переросте у світову війну і допоможе їм «на танках повернутися» на Україну.

Уніатські попи спільно з українськими буржуазними націоналістами захоплювали вітали контрреволюційний переворот у Чилі, який викликав справедливе обурення прогресивної громадськості всього світу, а згодом встановили безпосередній зв'язок з піночетівською клікою. На антикомуністичному ґрунті колишні найманці Гітлера прагнуть до альянсу із сіоністськими, неофашистськими, мілітаристськими колами Заходу, силами світової реакції¹².

Нині уніатсько-націоналістичні покидьки, оголошуючи себе «борцями за права людини», паплюжать соціалістичний спосіб життя, невід'ємною рисою якого є дружба народів, закликають до нової «хрестової війни», марять про повернення на Україну в обозі імперіалістичних агресорів. Як і в недалекому минулому, вістря їх атак спрямоване проти принципів пролетарського інтернаціоналізму, національної політики КПРС і Радянської держави, проти братерського союзу народів СРСР, передусім великого російського народу.

Викриття реакційної ролі залишків уніатського клерикалізму, що перебувають нині в країнах капіталу на правому фланзі сил світової реакції і перешкоджають закономірному процесові інтернаціонального єднання трудящих, є актуальним завданням ідеологічної роботи.

¹² Див.: Дмитрук К. Е. С крестом и трезубцем. М., 1979, с. 132—148.

ЛЕКЦІЇ І КОНСУЛЬТАЦІЇ

за темою методологічного семінару
«Зростання керівної ролі Комуністичної партії —
закономірність будівництва соціалізму і комунізму»

«Український історичний журнал» розпочинає публікацію матеріалів на допомогу вивчаючим у вищій ланці системи партійної освіти проблему «Зростання керівної ролі Комуністичної партії — закономірність будівництва соціалізму і комунізму».

ЗРОСТАННЯ КЕРІВНОЇ РОЛІ КОМУНІСТИЧНОЇ ПАРТІЇ У КЛАСОВІЙ БОРОТЬБІ ПРОЛЕТАРІАТУ, У БУДІВНИЦТВІ СОЦІАЛІЗМУ І КОМУНІЗМУ

Комуністична партія Радянського Союзу — випробуваний авангард радянського народу, натхненник і організатор усіх його всесвітньо-історичних перемог. Вона впевнено йде ленінським курсом, гідно виконує роль політичного вождя робітничого класу, всіх трящиків.

Радянський народ, натхненний рішеннями червневого (1980 р.) Пленуму ЦК КПРС, розгорнув активну підготовку до XXVI з'їзду партії. З'їзди Комуністичної партії — епохальні події, історичні віхи в розвитку нашої країни. «Кожен з'їзд, — зазначив на червневому (1980 р.) Пленумі Генеральний секретар ЦК КПРС товариш Л. І. Брежнев, — відкривав нові горизонти перед нашою партією і країною... Таким буде і наступний з'їзд, покликаний визначити стратегію і тактику боротьби на наступному етапі комуністичного будівництва»¹.

Проблема «Зростання керівної ролі Комуністичної партії — закономірність будівництва соціалізму і комунізму» охоплює широке коло питань. Тому пропагандистам важливо дотримуватися чіткої логічної послідовності у викладі матеріалу, зосередити увагу слухачів на його вузлових питаннях і практичних висновках.

Заняття з теми «Зростання керівної ролі Комуністичної партії у класовій боротьбі пролетаріату, у будівництві соціалізму і комунізму» покликане сприяти дальшому творчому вивченню комуністами і безпартійними актуальних проблем теорії і політики партії в тісному зв'язку з життям. Мета цього заняття полягає в тому, щоб розкрити основні положення марксистсько-ленінського вчення про пролетарську партію нового типу, з'ясувати роль В. І. Леніна в її створенні, висвітлити основні напрями діяльності Комуністичної партії по будівництву нового суспільства.

Для глибшого засвоєння теми слухачами теоретичних і методологічних семінарів пропагандистові доцільно використати фактичний матеріал з життя і діяльності В. І. Леніна, КПРС, її бойового загону — Комуністичної партії України, братніх марксистсько-ленінських партій світу, а також своєї первинної парторганізації.

При вивченні і обговоренні першої теми можна скористатися таким планом:

1. Марксизм-ленінізм про керівну роль Комуністичної партії.

2. Зростання керівної ролі партії — об'єктивна закономірність розвитку соціалістичного суспільства.

¹ Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС. 23 червня 1980 року. К., 1980, с. 6.

3. Головні напрями діяльності Комуністичної партії як політичного керівника радянського народу.

Від ґрунтовного розгляду першого питання плану залежить теоретичний рівень занять. Тому увагу слухачів слід звернути на те, що в неоціненній скарбниці марксизму-ленінізму визначне місце займає вчення про політичну організацію робітничого класу — Комуністичну партію, її керівну і спрямовуючу роль у революційній боротьбі всіх трудящих за побудову нового суспільного ладу.

Основоположники наукового комунізму довели, що розвиток суспільства — це закономірний процес, який відбувається на основі об'єктивних законів, що визначають загальну тенденцію розвитку суспільних відносин і прогресу. Науковість марксизму-ленінізму полягає у тому, що об'єктивна закономірність історичного процесу розглядається ним у нерозривному зв'язку з практичною діяльністю народних мас як творців історії, партій і класів, які пізнають закономірності суспільного розвитку і, оволодівши ними, стають активними будівниками нового життя.

К. Маркс і Ф. Енгельс всебічно обґрунтували всесвітньо-історичну роль робітничого класу як єдиного послідовного революційного класу, на долю якого випала місія стати гегемоном, керівником усіх трудящих, привести їх до перемоги соціалістичної революції. Разом з тим вони зазначили, що для революційного перетворення капіталізму в соціалізм робітничому класові необхідно мати свого керівника — самостійну політичну партію як вирішальний фактор його організації та успішної боротьби, що доля соціалістичної революції й побудови нового суспільства безпосередньо залежить від боєздатності робітничого класу і наявності в нього політичної партії. «...Пролетаріат стає силою з того моменту, — писав Ф. Енгельс, — коли він утворює самостійну робітничу партію...»².

Роль комуністів у керівництві боротьбою пролетаріату тим більш важлива, що вони, як зазначали К. Маркс і Ф. Енгельс, відстоюють у ній спільні інтереси всього пролетаріату, незалежно від національності, представляють рух у цілому і на практиці є найрішучішою частиною робітничих партій усіх країн, а в теоретичному відношенні мають перед рештою маси пролетаріату ту перевагу, що розуміють умови, хід і загальні результати пролетарського руху³.

У 1848 р. К. Маркс і Ф. Енгельс у праці «Німецька ідеологія» писали, що бути комуністом — значить не тільки розділяти комуністичні погляди, а й бути прибічником певної революційної партії⁴. А в «Маніфесті Комуністичної партії» вони наголошували, що доти, доки робітничий клас не організований, він бореться з ворогами своїх ворогів, і результати цієї боротьби використовує буржуазія у своїх інтересах. Тільки маючи політичну партію, пролетаріат перетворюється в самостійну силу, здатну відстояти власні інтереси, а також інтереси всіх трудящих. Організація робітничого класу в політичну партію необхідна для того, вчили К. Маркс і Ф. Енгельс, щоб «...забезпечити перемогу соціальної революції і досягнення її кінцевої мети — знищення класів...»⁵.

² Енгельс Ф. Військове питання в Пруссії і німецька робітничая партія. — Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 16, с. 69—70.

³ Див.: Маркс К. і Енгельс Ф. Маніфест Комуністичної партії. — Твори, т. 4, с. 421.

⁴ Див.: Маркс К. і Енгельс Ф. Німецька ідеологія. — Твори, т. 3, с. 38.

⁵ Маркс К. і Енгельс Ф. Резолюції конференції делегатів Міжнародного Товариства Робітників, що відбулася в Лондоні з 17 по 23 вересня 1871 року: Про політичну дію робітничого класу. — Твори, т. 17, с. 415.

Таким чином, основоположники марксизму визначили місце і роль Комуністичної партії у політичній боротьбі робітничого класу як його передового загону, справжнього борця за інтереси міжнародного пролетаріату. Вони науково довели, що політична партія повинна допомогти робітничому класові усвідомити свою історичну місію — могильника капіталізму і творця нового суспільства, згуртувати і організувати його лави, озброїти науково обґрунтованою програмою дій, визначити конкретну мету революційного руху, націлити на завоювання політичної влади, побудову соціалізму і комунізму.

Заслуга основоположників наукового комунізму полягає в тому, що вони не лише теоретично обґрунтували необхідність для пролетаріату мати свою політичну партію, а й створили перші революційні організації пролетаріату — «Союз комуністів» — зародок пролетарської партії і Міжнародне Товариство Робітників (І Інтернаціонал) — першу масову міжнародну організацію робітничого класу, які відіграли визначну роль у розвитку революційного руху в минулому столітті.

Геніальним продовжувачем великої справи К. Маркса і Ф. Енгельса в нових історичних умовах став В. І. Ленін. «Вийшовши на світову арену класової боротьби як вірний і стійкий послідовник Маркса і Енгельса, — зазначається у постанові ЦК КПРС «Про 110-у річницю з дня народження Володимира Ілліча Леніна», — Ленін всебічно розвинув їх революційне вчення. Маючи неперевершений дар наукового передбачення, найглибшого проникнення в саму суть подій і явищ, які відбуваються, творчо застосовуючи діалектико-матеріалістичний метод до аналізу нових історичних умов, він збагатив принципово важливими положеннями всі складові частини марксизму, відкрив новий етап у його розвитку»⁶.

Наприкінці XIX — на початку XX століття, коли капіталізм вступив у свою вищу і останню стадію розвитку — імперіалізм, а центр світового революційного руху перемістився в Росію, необхідно було визначити чітку програму, стратегію і тактику боротьби робітничого класу нашої країни в нових історичних умовах. Це завдання виконав В. І. Ленін.

Творчо розвиваючи положення К. Маркса і Ф. Енгельса про роль пролетаріату та його політичної організації, глибоко і всебічно аналізуючи досвід міжнародного і російського робітничого руху, В. І. Ленін розробив струнку вчення про пролетарську партію нового типу, її політичні, організаційні та ідеологічні основи. Володимир Ілліч науково довів, що Комуністична партія є передовим загonom, авангардом робітничого класу, вождем усіх трудящих, вищою формою класової організації пролетаріату. Партія робітничого класу — це свідомий, високоорганізований загін, об'єднаний не лише спільністю поглядів, а й організаційною єдністю всіх своїх членів, залізною дисципліною, вмінням зблизитися, злитися з масами. За своєю ідеологією пролетарська партія — це партія наукового комунізму, непримиренна до будь-яких ідейних відступників у своїх лавах, ворог опортунізму та дрібнобуржуазної «революційності». Розглядаючи партію, як уособлення ідеї про з'єднання робітничого руху з соціалізмом, В. І. Ленін надавав виняткового значення розробці революційної теорії. Він вказував, що *«...роль передового борця може виконати тільки партія, керована передовою теорією»*⁷.

⁶ Про 110-у річницю з дня народження Володимира Ілліча Леніна. Постанова ЦК КПРС від 13 грудня 1979 року. К., 1980, с. 3.

⁷ Ленін В. І. Що робити? — Повне збір. творів, т. 6, с. 24.

Створення і зміцнення революційної партії робітничого класу В. І. Ленін вважав найважливішою умовою його перемоги над буржуазією і побудови нового суспільства. Діючи під керівництвом партії нового типу, озброєної знанням законів суспільного розвитку, глибоким розумінням завдань і засобів боротьби, згуртованої єдністю поглядів і організації, пролетаріат здатний перемогти буржуазію, взяти політичну владу і побудувати комуністичне суспільство.

Історична місія пролетарської партії нового типу полягає в керівництві масами, їх організації, ідейно-політичному вихованні, розвитку ініціативи і мобілізації на розв'язання величких історичних завдань. «...Революційна партія, — наголошував В. І. Ленін, — тільки тоді заслуговує на своє ім'я, коли вона *на ділі* керує рухом революційного класу»⁸. Підкреслюючи вирішальну роль Комуністичної партії в боротьбі проти сил і традицій старого суспільства, за утвердження нового суспільного ладу, В. І. Ленін писав: «Без партії, залізної і загартованої в боротьбі, без партії, що користується довір'ям всього чесного в даному класі, без партії, що вміє стежити за настроєм маси і впливати на нього, вести успішно таку боротьбу неможливо»⁹.

Такою партією і стала РСДРП, створена під безпосереднім керівництвом В. І. Леніна на її II з'їзді у 1903 р. «**Величезною історичною заслугою Леніна**, — підкреслюється в постанові ЦК КПРС «Про 110-у річницю з дня народження Володимира Ілліча Леніна», — є створення ним пролетарської партії нового типу — **живого втілення нерозривної єдності наукової теорії і революційної практики, на-тхненника, вождя соціалістичної революції та будівництва нового суспільства**»¹⁰.

Підсумовуючи перше питання, необхідно зробити висновок, що марксистсько-ленінське вчення про пролетарську партію нового типу, її місце і роль у революційному перетворенні суспільства стало могутньою ідейною зброєю КПРС, усього міжнародного комуністичного руху, що воно творчо розвивається в нових історичних умовах марксистсько-ленінськими партіями світу і є вузловим пунктом гострої ідеологічної боротьби між марксистами-ленінцями та різного роду опортуністами, ревізіоністами, буржуазними ідеологами.

Друге питання планує органічним продовженням першого. При його розгляді важливо показати, що керівництво Комуністичної партії — основна умова виконання робітничим класом своєї *всесвітньо-історичної місії*, вирішальний фактор усіх перемог трудящих нашої країни у боротьбі за побудову нового суспільства.

З глибоким проникненням у майбутнє В. І. Ленін науково обґрунтував положення про керівну і спрямовуючу роль Комуністичної партії в умовах боротьби за перемогу соціалістичної революції, в системі диктатури пролетаріату, в процесі будівництва нового суспільства, довів, що така її роль зумовлюється закономірностями класової боротьби, насущними потребами історичного розвитку суспільства, відкрив найголовніші закономірності зростання цієї ролі в епоху будівництва соціалізму і комунізму.

До перемоги соціалістичної революції партія служила робітничому класові зброєю завоювання політичної влади. Виражаючи корінні інтереси і прагнення трудящих, вона викривала перед ними антинарод-

⁸ Ленін В. І. Революційний авантюризм. — Повне збір. творів, т. 6, с. 361.

⁹ Ленін В. І. Дитяча хвороба «лівизни» в комунізмі. — Повне збір. творів, т. 41, с. 26.

¹⁰ Про 110-у річницю з дня народження Володимира Ілліча Леніна. Постанова ЦК КПРС, с. 4.

ний характер буржуазного ладу, політично виховувала, мобілізувала і організовувала їх навколо своїх програмних, стратегічних і тактичних лозунгів. Всесвітньо-історична перемога Великого Жовтня в усій повноті продемонструвала зрілість ленінської партії, її вміння науково підходити до розв'язання складних питань робітничого і визвольного руху, правильно і ефективно керувати ним.

З перемогою соціалістичної революції Комуністична партія перетворюється з сили, яка організовувала робітничий клас і трудящі маси на повалення експлуататорського ладу, в силу, покликану побудувати комуністичне суспільство.

Після встановлення диктатури пролетаріату, коли партія стала правлячою, її політичне керівництво поширилося на всі сторони життя радянського суспільства, стало більш повним і глибоким за своїм змістом, формами і методами. Вперше в історії політичній партії робітничого класу необхідно було керувати державою, спрямовувати в інтересах народних мас економічний, соціально-політичний і духовний розвиток суспільства. В цих умовах виникла сукупність нових факторів, що сприяли підвищенню керівної і спрямовуючої ролі Комуністичної партії, а саме: складність і масштабність завдань будівництва соціалізму, новизна соціалістичних суспільних перетворень, необхідність мобілізації на їх здійснення всіх трудящих і забезпечення керівництва ними з боку робітничого класу. Завдання партії полягало в тому, щоб оволодіти мистецтвом управління державою, забезпечити розвиток економіки країни, формувати соціалістичну свідомість мас на основі марксистсько-ленінської ідеології, вчити людей працювати і жити по-новому.

На основі узагальнення досвіду революційної творчості мас, діяльності партії, розвитку нашої країни та світового революційного руху В. І. Ленін всебічно розробив положення про керівну роль Комуністичної партії в системі диктатури пролетаріату. У книзі «Держава і революція» він зробив важливий висновок про необхідність керівної ролі партії в будівництві нового суспільства: «Виховуючи робітничу партію, марксизм виховує авангард пролетаріату, здатний взяти владу і *вести весь народ* до соціалізму, спрямовувати і організовувати новий лад, бути учителем, керівником, вождем усіх трудящих...»¹¹.

Володимир Ілліч чітко визначив не тільки місце і роль Комуністичної партії в системі диктатури пролетаріату та завдання в будівництві соціалізму і комунізму, а й принципи її взаємодії з державними і громадськими організаціями трудящих. Він вчив, що «...диктатура пролетаріату неможлива інакше, як через Комуністичну партію»¹², що робітничому класові партія як керівна і спрямовуюча сила в будівництві соціалізму потрібна для того, щоб своєю організаторською ролью він міг «...проводити правильно, успішно, переможно»¹³.

Зростання керівної ролі Комуністичної партії в житті першої у світі соціалістичної держави констатував II конгрес Комінтерну (1920 р.). В його резолюції зазначалося: «Історія Російської Комуністичної партії, яка три роки стоїть при владі у величезній країні, показує, що роль комуністичної партії після завоювання влади ро-

¹¹ Ленін В. І. Держава і революція. — Повне збір. творів, т. 33, с. 25.

¹² Ленін В. І. Х з'їзд РКП(б). 8—16 березня 1921 р.: Заключне слово по звіту ЦК РКП(б) 9 березня. — Повне збір. творів, т. 43, с. 38.

¹³ Ленін В. І. Дитяча хвороба «лівизни» в комунізмі. — Повне збір. творів, т. 41, с. 26.

бітничим класом не тільки не зменшилась, а, навпаки, надзвичайно зросла»¹⁴.

Керівна роль у суспільстві, яку після завоювання пролетаріатом політичної влади ось уже більше шістдесяти років виконує партія, не була і не залишається весь час однаковою. Разом з розвитком суспільства, зміною та ускладненням завдань, що їх висуває кожний новий етап історичного розвитку, безпосередньо зростають роль і значення Комуністичної партії як керівника і організатора трудящих мас, розвивається і зростає й сама партія, поглиблюється і збагачується новим змістом її діяльність.

Протягом усієї історії марксистсько-ленінської партії після перемоги Великого Жовтня чітко простежується така важлива тенденція, як неухильне зростання її ролі в житті нашої країни. Це — закономірний процес, що відбувається всередині соціалістичного суспільства і відображає його об'єктивні потреби. У постанові ЦК КПРС «Про 70-річчя II з'їзду РСДРП» підкреслюється, що найважливішою об'єктивною закономірністю розвитку соціалістичного суспільства, яка виявляється ще з більшою силою на етапі будівництва комунізму, є зростання керівної ролі КПРС.

Динамізм розвитку радянського суспільства, зростаючі масштаби комуністичного будівництва, діяльність партії на міжнародній арені вимагають підвищення рівня партійного керівництва розвитком економіки і культури, вихованням людей, поліпшення організаторської і політичної роботи в масах. В умовах розвинутого соціалізму та НТР наукове управління соціально-економічними процесами, політичне керівництво боротьбою трудящих за побудову комуністичного суспільства, активний вплив на формування їх матеріальних і духовних запитів стають ще більш необхідними.

У Програмі КПРС дається чітке визначення об'єктивних факторів, що сприяють підвищенню ролі партії в житті радянського суспільства на сучасному етапі, а саме:

— зростання масштабів і складності завдань комуністичного будівництва, які вимагають вищого рівня політичного і організаційного керівництва;

— піднесення творчої активності мас, залучення нових мільйонів трудящих до управління державними справами і виробництвом;

— дальший розвиток соціалістичної демократії, підвищення ролі громадських організацій, розширення прав союзних республік і місцевих органів;

— зростаюче значення теорії наукового комунізму, її творчого розвитку і пропаганди, необхідність посилення комуністичного виховання трудящих і боротьби за подолання пережитків минулого у свідомості людей;

— необхідність розв'язання складних зовнішньополітичних завдань з метою забезпечення мирних умов для будівництва комунізму в нашій країні, підвищення інтернаціонального значення історичного досвіду нашої партії в будівництві соціалізму.

Всі ці фактори тісно пов'язані між собою, перебувають у діалектичній єдності, охоплюють і відображають різні сторони діяльності КПРС по перетворенню соціалістичного суспільства в комуністичне.

З'ясовуючи питання про зростання керівної ролі партії, необхідно мати на увазі, що цей процес, як і будь-яке суспільне явище, має

¹⁴ Коммунистический Интернационал в документах. М., 1933, с. 108.

дві сторони — об'єктивну і суб'єктивну. Вони взаємно переплітаються і впливають одна на одну. Перша — пов'язана з поступальним рухом радянського суспільства до комунізму, з новими, більш масштабними і складними завданнями, що постають перед країною, дальшим посиленням впливу партії на життя нашого суспільства. Друга — пов'язана з розвитком самої партії, дальшим удосконаленням внутріпартійного життя, послідовним здійсненням ленінських норм партійного життя, принципів партійного керівництва, кількісними та якісними змінами у складі партії, підвищенням активності комуністів, їх марксистсько-ленінської підготовки та організованості, зростанням боєздатності кожної первинної партійної організації.

Розкриваючи суб'єктивні фактори зростання керівної ролі Комуністичної партії, пропагандист і слухачі повинні використати конкретні факти з життя і діяльності КПРС, Комуністичної партії України, показати підвищення авангардної ролі і відповідальності комуністів на прикладах своєї первинної парторганізації.

Важливо акцентувати увагу й на тому, що розвиток соціалістичного суспільства не тільки посилює необхідність неухильного зростання керівної ролі партії, а й створює сприятливі умови для цього. До найголовніших серед них слід віднести організаційну та ідейну згуртованість партії, єдність теорії і практики, слова і діла, рішення і виконання у практичній діяльності КПРС, дальше зміцнення зв'язків партії з масами, монолітність партійних рядів, високу свідому дисципліну комуністів. Важливою умовою зростання керівної ролі партії є також дальше розширення, зміцнення і поглиблення колективності партійного керівництва, підвищення ролі партійних зборів, конференцій.

Таким чином, підсумовуючи друге питання, важливо підкреслити, що керівна роль Комуністичної партії — не абстрактне поняття. Це — саме наше життя, нерозривний органічний зв'язок комуністичного авангарду з усім народом, з усіма державними і громадськими організаціями. Зростання ролі партії в житті соціалістичного суспільства — це розширення її обов'язків, масштабів діяльності, підвищення її історичної відповідальності перед народом, посилення розмаху її боротьби за комунізм, зміцнення зв'язків з масами при розв'язанні багатопланових завдань будівництва нового суспільства.

Обговорюючи друге питання плану, слід звернути особливу увагу на те, що навколо марксистсько-ленінського положення про зростання керівної ролі Комуністичної партії в соціалістичному суспільстві точиться гостра ідеологічна боротьба. З метою підризу авторитету КПРС та братніх марксистсько-ленінських партій на міжнародній арені ідеологи імперіалізму, а слідом за ними і ревізіоністи та опортуністи всіх мастей фальсифікують ленінське вчення про пролетарську партію нового типу, її керівну роль у суспільному розвитку. Грубо перекинувши основні положення марксизму-ленінізму, вони силкуються довести, нібито комуністичні партії соціалістичних країн вже вичерпали свою роль, а тому їх необхідно замінити організацією іншого типу; пропагують «концепцію», згідно з якою партія, мовляв, потрібна робітничому класові лише на період безпосередніх революційних дій, а потім її значення поступово зводиться нанівець. На їх думку, партія не повинна втручатися ні в державні справи, ні в питання суспільного виробництва та економіки, а стати лише однією із «соціалістичних сил» (поряд з профспілками, молодіжними та іншими організаціями). Насправді всі ці твердження спрямовані на те, щоб виправдати виникнення в краї-

нах соціалізму реакційних, антисоціалістичних організацій і ліквідувати комуністичні партії.

Особливо шалено нападають опортуністи на положення Програми КПРС про зростання керівної ролі партії. Ідейні вороги комунізму трактують це положення не інакше як «посилення влади партії над народом», як відсутність свободи, нейтральність держави і громадських організацій. Виступаючи за «лібералізацію» політичної системи в СРСР та інших країнах соціалізму, буржуазні ідеологи і ревізіоністи намагаються показати керівну роль партії як «панування частини над цілим», «обмеження прав» робітничого класу, всіх трудящих, «припущення» ролі народних мас в історичному процесі. Буржуазні ідеологи твердять, що нібито радянські комуністи, заявляючи про зростання ролі партії, керуються якимись особистими бажаннями, переслідують якісь свої корисливі цілі і що, мовляв, зростання ролі КПРС рівнозначне зростанню їх якихось «особливих прав і привілеїв».

Ці «теоретики» неспроможні зрозуміти тієї істини, що марксистсько-ленінські партії існують не для різного роду парламентських комбінацій, а для напруженої, наполегливої боротьби за побудову нового суспільства, утвердження якого пов'язане з подоланням ряду серйозних труднощів і вимагає від комуністів величезного напруження сил, розуму, волі, енергії. Перекручуючи дійсність, апологети капіталізму не хочуть і не можуть побачити очевидного, — що сила комуністичних партій у нерозривному зв'язку з масами. Діяльність комуністів виражає корінні інтереси робітничого класу, широких трудящих мас і активно підтримується всім народом. Життя переконливо свідчить, що саме завдяки керівництву Комуністичної партії трудящі маси ясніше розуміють характер і напрям суспільно-історичного процесу, виступають активними творцями історії.

Третє питання теми присвячене розкриттю основних напрямів діяльності Комуністичної партії як політичного керівника, вождя радянського народу. Розглядаючи його, необхідно наголосити, що провідна роль Комуністичної партії в соціалістичному суспільстві виявляється насамперед у тому, що вона в складних історичних умовах завжди правильно визначає перспективу суспільного розвитку, виробляє генеральну лінію і неухильно втілює її в життя. КПРС, як правляча партія, визначає напрям усієї внутрішньої і зовнішньої політики Радянського Союзу. Їй доводиться розв'язувати найскладніші теоретичні і практичні проблеми соціального розвитку, на кожному історичному етапі мати справу з новими складними питаннями, що виникають у процесі будівництва комунізму. В умовах розвинутого соціалізму партія спрямовує зусилля мільйонів радянських людей на комплексне розв'язання таких історичних завдань, як створення матеріально-технічної бази комунізму, вдосконалення соціалістичних суспільних відносин та виховання нової людини, тримає в полі зору і координує розв'язання різнопланових проблем, пов'язаних з економічним і соціальним розвитком країни, вирішенням складних зовнішньополітичних завдань.

Комуністична партія здійснює загальнополітичне керівництво в соціалістичному суспільстві. Це її найважливіша функція. Головний зміст партійного керівництва полягає у розробці науково обґрунтованої політичної лінії, що втілюється в перспективних і річних народногосподарських планах. Політичне керівництво життям і розвитком радянського суспільства КПРС здійснює також шляхом розробки і прийняття різного роду директив, рішень, постанов, звернень, що визначають загальні напрями державного, господарського і культурного будівництва.

Серед директивних документів партії особливе місце належить рішенням її з'їздів та пленумів Центрального Комітету.

Керівна роль Комуністичної партії як ядра політичної системи радянського суспільства знайшла своє законодавче закріплення у 6-й статті Конституції СРСР.

Політика Комуністичної партії базується на строго науковій основі, на ретельному врахуванні та вмілому використанні об'єктивних законів суспільного розвитку, на узагальненні практики будівництва соціалізму і комунізму. Вона науково виражає мету і завдання радянського народу, його корінні інтереси, вказує конкретні методи і засоби їх забезпечення.

Важливо зосередити увагу слухачів на тому, що керівна і спрямовуюча роль Комуністичної партії знаходить своє відображення насамперед в галузі господарського будівництва і соціального розвитку. У зв'язку з цим слід показати єдність економічної і соціальної політики партії, підкреслити, що найповніше задоволення матеріальних і духовних потреб радянських людей — найвища мета економічної стратегії КПРС. Комуністична партія виробляє економічну стратегію і політику, спрямовану на створення матеріально-технічної бази комунізму, дальше вдосконалення виробничих відносин і господарського механізму, на всебічне підвищення матеріального добробуту і культури народу, всебічний, гармонійний розвиток членів суспільства і забезпечує втілення в життя цієї політики.

Обговорення цього питання логічно підводить до розгляду головних напрямів у боротьбі радянського народу під керівництвом ленінської партії за успішне втілення в життя рішень XXV з'їзду КПРС, виконання завдань десятої п'ятирічки. З цією метою доцільно зосередити увагу слухачів на таких питаннях, як поворот економіки на шлях інтенсивного розвитку, підвищення ефективності суспільного виробництва і поліпшення якості роботи. Слід зосередити увагу слухачів на вузлових завданнях розвитку радянської економіки, визначених у рішеннях XXV з'їзду партії, листопадового (1979 р.) та червневого (1980 р.) Пленумів ЦК КПРС, показати піднесення політичної і трудової активності радянських людей, викликане підготовкою до XXVI з'їзду КПРС.

Комуністична партія здійснює політичне керівництво не тільки економічним, а й соціальним життям суспільства, дальшим удосконаленням суспільних відносин. Політика партії у цій важливій сфері спрямована на дальше зміцнення єдності і згуртованості радянського суспільства, поступове подолання відмінностей між містом і селом, між розумовою і фізичною працею, зміцнення братерської дружби народів, розквіт і зближення всіх націй і народностей нашої країни.

Важливим напрямом діяльності КПРС як політичного керівника радянського суспільства є постійне піклування про всебічний розвиток політичної системи нашого суспільства. В сучасних умовах КПРС здійснює ряд заходів, спрямованих на дальше підвищення ролі Рад народних депутатів, громадських організацій трудящих у комуністичному будівництві, посилення їх відповідальності за успішне виконання завдань господарського і культурного будівництва. Тут доцільно нагадати положення В. І. Леніна про те, що за партією залишається загальне керівництво діяльністю всіх державних органів без дрібного втручання в їх роботу. Ленінська вимога не підміняти радянські і господарські органи, не стримувати їх діяльність надмірною опікою не означає, що партійні органи усуваються від розв'язання господарських завдань, від загального керівництва економікою країни.

КПРС, як правляча партія, безпосередньо не управляє державою, науковими і культурними установами, плановими і фінансовими органами. Визначаючи основні завдання, шляхи їх розв'язання, Комуністична партія уміло використовує різні засоби і форми організаційної та ідейно-виховної роботи. Свій керівний вплив на роботу радянських і господарських органів, підприємств і відомств, організацій і установ, колгоспів і радгоспів партія здійснює через комуністів, що працюють у них.

В загальному ланцюгу комплексно розв'язуваних завдань комуністичного будівництва партія приділяє велику увагу керівництву духовним життям нашого суспільства, розвитку народної освіти, науки і культури. Виховання комуністичної свідомості, ідейної переконаності, високих моральних якостей у радянських людей, їх готовності, волі і вміння будувати комунізм КПРС вважає одним із своїх важливих завдань. Свідченням цього є, зокрема, постанова ЦК КПРС «Про дальше поліпшення ідеологічної, політико-виховної роботи» (квітень 1979 р.).

Комуністична партія постійно і послідовно вимагає дальшого підвищення наукового рівня ідеологічної роботи, її ефективності, дієвості, наступальності, зміцнення зв'язку з життям, спрямування всієї ідейно-виховної роботи на формування у радянських людей наукового, марксистсько-ленінського світогляду, комуністичного ставлення до праці, високих моральних якостей будівника комуністичного суспільства, посилення роботи по вихованню трудящих у дусі братерської дружби народів, радянського патріотизму і пролетарського інтернаціоналізму, непримиренності до буржуазної ідеології. Шлях, ідучи яким, партія добивається підвищення ефективності ідеологічної роботи, чітко визначив XXV з'їзд КПРС. Це — комплексний підхід до всієї справи комуністичного виховання, тобто забезпечення тісної єдності ідейно-політичного, трудового і морального виховання з урахуванням особливостей різних груп населення.

КПРС — політичний керівник радянського народу — всю свою внутрішню політику нерозривно пов'язує із зовнішньою. Ця єдність має глибоко діалектичний характер. Реалізація зовнішньої політики партії забезпечує сприятливі умови для мирної праці радянських людей, будівництва комунізму. Сила зовнішньої політики Комуністичної партії, що впливає з глибоко гуманістичних принципів марксистсько-ленінського світогляду, миролюбної сутності соціалістичного ладу, полягає в тому, що вона відповідає інтересам радянського народу, мільйонів трудящих усього світу.

Радянські люди, світова громадськість, усе прогресивне людство високо цінують вклад КПРС, її ленінського Центрального Комітету, Політбюро ЦК на чолі з Генеральним секретарем ЦК КПРС товаришем Л. І. Брежнєвим у виконання Програмі миру. Особливо слід звернути увагу слухачів семінару на характеристики, що її дав червневий (1980 р.) Пленум ЦК КПРС сучасній міжнародній обстановці, а також на з'ясування причин нинішнього крутого повороту у зовнішній політиці імперіалізму. При цьому важливо наголосити, що КПРС і братні марксистсько-ленінські партії світу залишаються вірними революційному прапорю марксизму-ленізму та пролетарського інтернаціоналізму і роблять усе необхідне для зміцнення позицій соціалізму на міжнародній арені, згуртованості світового комуністичного руху, оздоровлення міжнародної обстановки.

Підсумовуючи останнє питання плану, необхідно зробити висновок, що КПРС не тільки розробляє генеральну лінію, економічну, со-

ціальну, зовнішню політику, науково обґрунтований політичний курс розвитку радянського суспільства, а й визначає конкретні шляхи, практичні заходи, що забезпечують реалізацію намічених планів, мобілізує мільйонні маси трудящих на досягнення великої мети — побудову комунізму.

В заключній частині заняття з розглянутої теми пропагандист повинен підкреслити, що ленінське вчення про керівну роль Комуністичної партії в житті суспільства пройшло і витримало перевірку практикою соціалістичного і комуністичного будівництва в СРСР, що партія існує для народу, в служінні йому бачить вищий зміст усієї своєї діяльності. Активна підготовка до XXVI з'їзду КПРС — обов'язок кожного комуніста, кожної радянської людини. Вона, безумовно, знову продемонструє згуртованість партійних рядів, непохитну єдність партії і народу в боротьбі за торжество комунізму.

В. К. Василенко (Київ)

ЛІТЕРАТУРА

- Маркс К. і Енгельс Ф. Маніфест Комуністичної партії. — Твори, т. 4.
Ленін В. І. Держава і революція. — Повне збір. творів, т. 33.
Ленін В. І. Що робити? — Повне збір. творів, т. 6.
Ленін В. І. Дитяча хвороба «лівизни» в комунізмі. — Повне збір. творів, т. 41.
Програма Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1977.
Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік. К., 1977.
Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1976.
Матеріали XXV з'їзду Комуністичної партії України, К., 1976.
Про 60-у річницю Великої Жовтневої соціалістичної революції. Постанова ЦК КПРС від 31 січня 1977 року. К., 1977.
Про 110-у річницю з дня народження Володимира Ілліча Леніна. Постанова ЦК КПРС від 13 грудня 1979 року. К., 1979.
Про дальше поліпшення ідеологічної, політико-виховної роботи. Постанова ЦК КПРС від 26 квітня 1979 року. К., 1979.
Матеріали листопадового (1979 р.) Пленуму ЦК КПРС. К., 1979.
Матеріали червневого (1980 р.) Пленуму ЦК КПРС. К., 1980.
Брежнєв Л. І. Ленінським курсом. Промови і статті. тт. 1—7. К., 1971—1979.
Возрастание руководящей роли КПСС в строительстве социализма и коммунизма. М., 1979.
Петровичев Н. А. Важный фактор возрастания руководящей роли КПСС, М., 1979.
Совершенствование внутрипартийной работы в условиях развитого социализма. К., 1979.

Наш календар

60-РІЧЧЯ І ВСЕУКРАЇНСЬКОГО З'ЇЗДУ КОМІТЕТІВ НЕЗАМОЖНИХ СЕЛЯН

Згідно з рішенням IV конференції КП(б)У і законом Центрального виконавчого комітету Рад України від 9 травня 1920 р. на Україні було створено розгалужену мережу комітетів незаможних селян.

Щоб підбити перші підсумки роботи КНС у загальнореспубліканському масштабі і визначити головні напрями їх діяльності, ЦК КП(б)У і ВУЦВК прийняли рішення про скликання I Всеукраїнського з'їзду комітетів незаможних селян. З'їзд розпочав свою роботу 18 жовтня 1920 р. у Харкові. 10 тис. комітетів незаможних селян — опорних пунктів диктатури пролетаріату на селі — були представлені 1090 делегатами. 446 з них належали до КП(б)У або співчували їй, тоді як дрібнобуржуазні партії змогли послати на з'їзд лише 11 своїх представників. Таким чином, склад з'їзду красномовно свідчив про зростання авторитету Комуністичної партії на селі і відхід трудячого селянства від партій дрібнобуржуазних. За соціальними ознаками делегати розподілялися так: робітники — 134, селяни-бідняки — 905, середняки — 51¹.

З'їзд відкрив голова ВУЦВК Г. І. Петровський, який підкреслив важливість і актуальність організації трудячого селянства для зміцнення Радянської влади. Він, зокрема, сказав: «Куркуль знає, що як тільки організується незаможне селянство, він вже не втримає десятки десятин за собою»². З вітальними промовами на з'їзді виступили М. В. Фрунзе, Бела Кун, Фелікс Кон, Д. З. Мануїльський та ін. Г. І. Петровський зачитав делегатам телеграму, одержану Радянським урядом України від В. І. Леніна, в якій вождь революції виклав свою думку щодо програми діяльності КНС. Їх головні завдання мали бути такі: 1) колективний обробіток; 2) прокатні пункти; 3) відібрати землю у куркулів зверх трудової норми; 4) надлишки хліба зібрати повністю, винагороджуючи незаможників хлібом; 5) сільгоспнаряддя куркулів брати на прокатпункти; 6) всі ці заходи проводити тільки при умові успіху колективного обробітку і під реальним контролем³.

Ленінські настанови визначили хід роботи з'їзду. Він обговорив завдання комнезамів, питання про зовнішню і внутрішню політику уряду УСРР, аграрну й продовольчу проблему, розвиток освіти, мирні переговори з буржуазно-поміщицькою Польщею та про III Інтернаціонал. З'їзд заслухав також звіти з місць і доповідь про допомогу хворим і пораненим червоноармійцям.

Робота з'їзду проходила у складній обстановці. Лише напередодні його відкриття був укладений мирний договір з буржуазно-поміщицькою Польщею, на фронтах громадянської війни тривала боротьба з Врангелем і Петлюрою, економіка країни залишалася у катастрофічному становищі, продовжувалася боротьба з голодом.

¹ Вісті першого Всеукраїнського з'їзду комітетів незаможних селян. Харків, 1920. Ч. 5, с. 13.

² Там же, ч. 1, с. 2.

³ В. І. Ленін. Повне зібр. творів, т. 41, с. 349.

З'їзд у цілому схвалив політику Радянської влади на Україні і закликав робітників і трудящих селян республіки «не забувати, що капіталізм залишається смертельним ворогом Радянської республіки, ...напружити всі сили для найшвидшої ліквідації Врангеля»⁴. Було прийнято спеціальну відозву до трудящих міста і села із закликом вступати на військові командні курси. В ній говорилося: «Кожен комітет незаможних селян, кожна фабрика, завод, майстерня повинні виділити і послати самих чесних, стійких і свідомих революційно товаришів учитися командувати і виховувати нашу Червону Армію»⁵.

Найголовнішим завданням, що його висунув з'їзд, була організація трудячого селянства для боротьби із сільською буржуазією. Контрреволюційне куркульство чинило шалений опір усім заходам Радянської влади: захоплювало землю колишніх поміщицьких маєтків, приховувало хліб і спекулювало ним, пробиралося в сільські й волосні Ради, дезорганізуючи їх діяльність, піднімало проти робітничо-селянської влади збройні заклоти. Тому в резолюції по земельному питанню поряд з організацією колективного обробітку, зрівняльного поділу земель, забезпечення трудячого селянства реманентом наголошувалося на необхідності ліквідації куркульського землекористування. В ній зазначалося: «Куркульське господарство повинно бути ліквідоване так само, як і поміщицьке. Земля у куркуля вся повинна бути відібрана, його будинки використані для громадських потреб, його мертвий реманент переданий на прокатний пункт, його племінна худоба зведена на злучні пункти або передана біднішим селянам, а сам куркуль повинен бути вигнаний із села, як поміщик вигнаний із свого маєтку»⁶.

Однією з найгостріших проблем того періоду делегати з'їзду назвали продовольче питання. На адресу народного комісара продовольства України Владимірова, який був присутній на з'їзді, надійшло понад 100 записок. В обговоренні його доповіді взяли участь 10 ораторів, у виступах яких відчувалося гаряче бажання якнайшвидше знайти шлях до розв'язання цієї важливої проблеми. З'їзд поставив перед КНС в галузі продовольчої політики завдання остаточно зламати впертий опір куркулів і виконати продрозверстку, розгорнути боротьбу із спекуляцією, реорганізувати сільську кооперацію, перетворивши її «з прилавка, за яким куркулі продовжують творити свою темну справу обману і закабалення трудящих мас села, в дійсний орган трудячого народу»⁷.

На з'їзді було розроблено план боротьби незаможних селян із збройною куркульською контрреволюцією. В резолюції «На доповідь про боротьбу з бандитизмом» зазначалося, що кожний повіт повинен дати для військ внутрішньої служби кавалерійську сотню з незаможників на куркульських конях і сідлах. З'їзд зобов'язав кожний комітет незаможних селян організувати оборону села і «зірко стежити за бандитами і їх переховувачами, про кожний випадок бандитизму негайно доводити до відома радянських властей і всіма засобами допомагати Радянській владі знищувати бандитів»⁸.

Доповіді з місць були яскравим свідченням розгортання класової боротьби на селі. 19 доповідачів від переважної більшості губерній України повідомили про організацію комнезамів, їх роль у проведенні аграрних перетворень, про конфіскацію куркульських господарств, проведення продрозверстки, створення артілей і прокатних пунктів, боротьбу із спекуляцією і бандитизмом. Так, представник Ніжинського повіту тов. Кабанець розповів, що комнезамівці відібрали у поміщиків і куркулів не лише орну землю, а й ліс, хліб і машини, землю розподілили в зрівняльне користування. Він відзначив, що КНС допомагають обробляти поля родинам червоноармійців і бідноти.

⁴ Вісті першого Всеукраїнського з'їзду комітетів незаможних селян, ч. 4, с. 10.

⁵ Там же, ч. 5, с. 12.

⁶ Комітети незаможних селян України (1920—1933): 36. документів і матеріалів. К., 1968, с. 78.

⁷ Там же, с. 74—75.

⁸ Там же, с. 82.

Делегат з Одеської губернії тов. Данилевич у своєму виступі підкреслив, що створені в усіх волостях губернії КНС об'єднують 400 тис. селян, в результаті чого продрозверстку 1919 р. вдалось перевиконати на 20%, відібрати землю і реманент у куркулів, створити 45 артільей. Для боротьби з бандами «незаможники Одещини» організували кінний полк у 1200 вершників⁹.

Звіти з місць дали можливість зрозуміти причини окремих недоліків у проведенні соціалістичних перетворень. Наприклад, посланець незаможників Козелецького повіту тов. Колісник, спинившись на продовольчому питанні, зазначив що виконання продрозверстки трудящим селянством значною мірою стримується браком промислових товарів і спекуляцією¹⁰.

З'їзд обрав Центральну комісію незаможних селян, направив делегатів у робіничо-селянську інспекцію. В ході його роботи був узагальнений досвід діяльності КНС і визначені головні завдання і напрями діяльності комнезамів.

З'їзд продемонстрував зростаючу свідомість трудящих мас села, їх згуртованість навколо Комуністичної партії. Спроби представників дрібнобуржуазних партій нав'язати на ньому дискусію по головних питаннях порядку денного були одностайно відкинуті делегатами. Закриваючи з'їзд, Г. І. Петровський сказав: «Я глибоко радий, товариші, що борозна, проведена нами за три роки революції, не тільки розширилась в розумінні засвоєння робітниками і селянами думки про необхідність посилення боротьби проти наших ворогів, але й поглибила розуміння ідей соціалізму і комунізму... І цим, безумовно, ви в історію боротьби людства за правду і справедливість заносите новий рядок, нову світлу сторінку»¹¹.

В. Ф. ВЕРСТЮК (Київ)

⁹ Вісті першого Всеукраїнського з'їзду комітетів незаможних селян, ч. 3, с. 3.

¹⁰ Там же, ч. 2, с. 20.

¹¹ Там же, ч. 6, с. 17.

ІДЕЙНО-ПОЛІТИЧНА РОБОТА БІЛЬШОВИКІВ У РОКИ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ

Велика Жовтнева соціалістична революція ознаменувала початок нової ери в історії людства — ери переходу від капіталізму до соціалізму. Повалені експлуататорські класи виступили проти завоювань Жовтня, на допомогу внутрішній контрреволюції прийшов світовий імперіалізм. Розв'язавши війну проти революції в Росії, вони прагнули знищити пролетарську диктатуру і відновити буржуазно-поміщицький лад. Запеклому, збройному, політичному й ідеологічному опору реакції, робітничий клас протипоставив найвищу організованість і свідому дисципліну, згуртованість навколо Комуністичної партії, революційну пильність.

Разом з трудящими усієї країни тривалу і наполегливу боротьбу за захист завоювань Великого Жовтня проти об'єднаних сил внутрішньої і зовнішньої контрреволюції вели робітники і селяни Радянської України, яку очолили більшовицькі організації України.

З перших днів громадянської війни, коли німецький мілітаризм, як ударна сила світового імперіалізму, розпочав інтервенцію проти молодого Республіки Рад, ЦВК Рад і Народний Секретаріат України, виконуючи директиви В. І. Леніна, ЦК РКП(б), виступили з відозвою до трудящих. «Організуйте свої партизанські загони, висаджуйте в повітря мости, залізничні колії, шосейні дороги, вивозьте або знищуйте при відступі хліб і все, чим могли б поживитися голодні розбійницькі банди..., — говорилося у відозві. — Нова авантюра німецьких генералів і їх союзників з українських соціалістів зазнає такого самого краху, як усі інші спроби Каледіна, Дутова, Петлюри та інших, озброєною рукою спинити хід історії»¹. Ця відозва лягла в основу всієї організаторської і масово-політичної роботи партійних організацій і радянських органів влади на Україні.

На заклик партії палко відгукнулись трудящі республіки. Більшовики розгорнули широку ідейно-політичну роботу по роз'ясненню політики партії і мобілізації мас на боротьбу проти контрреволюції. Значний досвід ідеологічної роботи, набутий більшовиками у грізні роки громадянської війни, і нині на озброєнні партії.

Проблематика громадянської війни знайшла широке висвітлення в дослідженнях радянських істориків, в яких всебічно показано події героїчного минулого цього періоду. Проте ряд важливих проблем ще не знайшли відображення в радянській історіографії, одна з них — це ідейно-політична робота партії, її місцевих організацій по мобілізації трудящих мас на захист завоювань соціалістичної революції. Однак слід зауважити, побіжно ця тема порушувалась у загальноісторичних та історико-партійних працях.

У даному історіографічному огляді зроблена спроба з'ясувати стан вивчення ідейно-політичної роботи більшовиків України в період громадянської війни, виявити провідні тенденції вивчення цієї проблеми і визначити коло основних питань, що потребують дальшої наукової розробки.

¹ Большевистские организации Украины в период установления и укрепления Советской власти (ноябрь 1917 — апрель 1918 гг.). Сб. документов и материалов. К., 1962, с. 59.

Окремі питання досліджуваної проблеми привертали увагу дослідників ще на початку становлення радянської історичної науки. Вже в 20-х роках у статтях мемуарного характеру і в документальних добірках, супроводжуваних редакційними коментарями, містилися окремі відомості з питань масово-політичної роботи більшовиків України в той період.

Початок узагальненню багатогранної діяльності КП(б)У в роки громадянської війни поклала добірка мемуарних статей у журналі «Летопись революции», присвяченого 5-й річниці встановлення Радянської влади на Україні. До неї ввійшли спогади більшовиків Харківського підпілля за часів денікинщини². Пізніше журнал публікував аналогічні спогади з діяльності більшовицького підпілля в Миколаєві, Одесі, на Черкащині³. Автори цих спогадів побіжно згадують і про ідейно-політичну роботу. При підпільних комітетах діяли видавничі відділи по роботі в профспілках та інших масових організаціях трудящих. Так, в інформації ЦК КП(б)У розповідається про пропагандистську роботу підпільної групи м. Луганська в 18 селах і 4 рудниках, Миколаївського підпільного комітету — про видання і поширення за час підпілля 13 листівок, а в Одесі — про агітаційно-пропагандистську роботу, в основному випуск і поширення листівок і газети «Коммунист»⁴.

Одним з важливих аспектів в діяльності підпілля була робота в масових організаціях трудящих. «Велика робота, — писала член Одеського підпільного комітету В. Лапіна, — була проведена партійним комітетом по завоюванню професійних спілок. ...Завдяки енергійній роботі вдалося зберегти спілки, перевести їх в глибоке підпілля, організувати і об'єднати в єдиний Радпроф»⁵.

Важливого значення в роки громадянської війни більшовики надавали політичній роботі в частинах Червоної Армії, а також агітаційно-пропагандистській серед військ інтервентів. Ці питання висвітлені в статтях А. Дикого, С. Усаченка, Ф. Левензона, І. Якіра⁶. Розкриваючи такі форми політичної агітації, як мітинги, збори і т. ін., автори акцентують увагу на індивідуальній роботі комуністів серед червоноармійців. «Кожна хата, де стояли червоноармійці, — пише Ф. Левензон, — являла собою агітпункт, де допізна агітували наші агітатори»⁷.

Слід відзначити, що хоч автори перших публікацій і порушили окремі питання досліджуваної проблеми, але вони не спиралися на достатню джерельну базу. По-стало завданням дальшої розробки цієї теми в радянській історіографії. Крім того ці матеріали інколи містять суперечливі, необгрунтовані твердження⁸.

Дальше висвітлення ідейно-політичної роботи більшовиків України у досліджуваний період спостерігається на рубежі 30-х років. Тоді з'явилися перші історико-партійні нариси⁹, в яких робилися спроби узагальнення багатогранної роботи КП(б)У у зв'язку з її десятиріччям. На відміну від попередніх розрізнених мемуарних ста-

² КП(б)У и денікинщина. — Летопись революции, 1925, № 1, с. 5—68.

³ Денікинское подполье в Николаеве. — Летопись революции, 1926, № 3—4 (18—19), с. 7—69; Из истории партизанской борьбы на Черкашине. — Летопись революции, 1927, № 2 (23), с. 95—103; Одесское подполье во время денікинщины. — Летопись революции, 1929, № 2, с. 176—194.

⁴ Из материалов Зафронтбюро. — Летопись революции, 1925, № 1, с. 31; Доклад о деятельности Николаевского подпольного комитета. — Летопись революции, 1926, № 3—4 (18—19), с. 66—67; Логинов В. Заметки о денікинском подполье. — Летопись революции, 1929, № 2, с. 191.

⁵ Лапина В. Одесское подполье во время Денікинщины. — Летопись революции, 1929, № 2, с. 183—184.

⁶ Дикий А. Из истории партизанской борьбы на Черкашине. — Летопись революции, 1927, № 2 (23), с. 95—103; Усаченко С. Е. 1-й революционный полк им. Ленина. — Летопись революции, 1928, № 2, с. 55—58; Якир И. 10 лет тому назад. — Там же, с. 7—24; Иого ж. Из истории 45 Краснознаменной дивизии. — Там же, с. 25—32; Левензон Ф. Я. Проти Махна на денікинському фронті. — Летопись революции, 1929, № 4, с. 264—281.

⁷ Левензон Ф. Я. Назв. праця, с. 265.

⁸ КП(б)У и денікинщина, с. 7.

⁹ Волін М. Історія КП(б)У в стислому нарисі. Х., 1932; Попов Н. Н. Очерки истории Коммунистической партии (большевиков) Украины. Партиздат ЦК КП(б)У, 1933.

тей, нариси набули більш систематизованого вигляду і написані на певній документальній базі. Їх автори М. Волін і М. Попов, висвітлюючи боротьбу трудящих України під керівництвом більшовиків проти сил внутрішньої і зовнішньої реакції, певну увагу приділили і ідейно-політичній роботі КП(б)У в масах. Але це питання вони розкрили схематично, що негативно вплинуло на оцінку масово-політичної роботи КП(б)У в цілому, її ставлення до організації та керівництва партійним підпіллям, повстанською та партизанською боротьбою трудящих на різних етапах громадянської війни.

Спрощено висвітлюючи питання ідейно-політичної роботи більшовиків України, автори часто діаметрально розходяться в оцінках різних її аспектів. Так, М. Попов, не розкриваючи ідейно-політичної роботи партії більшовиків серед трудящих України, робить висновок, що «...революційний рух продовжував йти своїм шляхом, селянство продовжувало стихійно виступати проти гетьманської влади і німців»¹⁰, а М. Волін дає протилежну оцінку цього процесу. «...В період гетьманського підпілля, — пише він, — партія зробила перші рішучі кроки в справі розгортання роботи серед селянства. Цю роботу проводили в двох напрямках: як у напрямі суто партійної діяльності — утворення осередків, агітація і пропаганда лозунгів партії, так і в напрямі повстанському — утворення селянських партизанських загонів, постачання їм зброї, керівництво ними»¹¹. Ці розбіжності зустрічаються у авторів при оцінці організації та діяльності більшовицького підпілля за денікінщини.

У ході становлення історичної науки на Україні вироблялася і утверджувалася марксистсько-ленінська концепція історії партії і боротьби трудящих за Радянську владу і т. д., відбувалося нагромадження історичного матеріалу, відбір і систематизація його, підготовка кадрів. Все це відбулося на науковому рівні розробки історико-партійної проблематики в цілому. Однак слід відзначити, що в працях М. Воліна і М. Попова були поставлені загальнометодологічні проблеми ідейно-політичної діяльності КП(б)У в роки громадянської війни.

Дальшому розвитку історико-партійної науки, дослідженню діяльності партії більшовиків у період іноземної воєнної інтервенції та громадянської війни особливо сприяли рішення XX та наступних з'їздів партії.

До 40-річчя Великого Жовтня і 40-річчя утворення Комуністичної партії України історики республіки спільно з працівниками архівів видали збірники документів з історії громадянської війни, до яких увійшли і документи з діяльності КП(б)У в той період¹². Аналогічні збірники документів були видані колективами наукових працівників областей України, в яких опубліковано багато нових документів і матеріалів із фондів місцевих архівів¹³.

Цей найбільш плідний етап розвитку історико-партійної науки ознаменувався насамперед виходом з друку узагальнюючих праць, нарисів республіканської і обласних партійних організацій, в яких належне місце відведено висвітленню ідейно-політичної роботи партії періоду громадянської війни¹⁴.

¹⁰ Попов Н. Н. Назв. праця, с. 163.

¹¹ Волін М. Назв. праця, с. 107.

¹² Гражданская война на Украине. 1918—1920. Сб. докум. и матер. В трех томах, четырех книгах. К., 1967.

¹³ Борьба за власть Советов в Донбассе. Сб. докум. и матер. Сталино, 1957; Борьба за власть Рад на Елисаветградщині (1917—1920). Сб. докум. и матер. Кіровоград, 1957; Борьба за власть Советов в Крыму. Симферополь, 1957; Кисвщина в годы гражданской войны и иностранной интервенции (1918—1920). К., 1962; Поділля в роки громадянської війни (лютий 1918 — грудень 1920). Докум і матер. Вінниця, 1959; Николаевщина в годы иностранной военной интервенции и гражданской войны (март 1918 — декабрь 1920). Докум. и матер. (1918 — ноябрь 1920). Одесса, 1962.

¹⁴ Історія Комуністичної партії Радянського Союзу. М., 1968; т. 3, кн. 2; Нариси історії Комуністичної партії України. К., 1977; Нариси історії Київської обласної партійної організації. К., 1967; Очерки истории Донецкой областной партийной организации. Донецк, 1978; Очерки истории Днепропетровской областной партийной организации. Днепропетровск, 1979 и др.

Питання військово-мобілізаційної, масово-політичної роботи серед трудящих та партійно-політичної діяльності в Червоній Армії знайшли відображення в узагальнюючих працях М. Ф. Кузьміна, С. Ф. Найдю, Ю. П. Петрова¹⁵.

Результатом творчої роботи українських істориків стало видання тритомної ґрунтовної праці з історії громадянської війни¹⁶, яку відрізняє від інших досліджень новизна постановки і широта розкриття різних аспектів ідейно-політичної роботи КП(б)У в той період.

Вихід документальних збірників і узагальнюючих праць значною мірою сприяв науковій розробці основних проблем громадянської війни в монографічній літературі, а також в численних брошурах і статтях. Внаслідок активізації роботи в цьому напрямі українська радянська історіографія поповнилася працями Ю. Я. Білана, П. М. Балкового, Г. Заставенка, А. В. Лихолата, Ю. Ю. Кондуфора, М. І. Куличенка, М. І. Супруненка, Є. М. Складенка, В. Є. Тичини, І. І. Шевченка, В. А. Чирка та ін.¹⁷

Досліджуючи найрізноманітнішу проблематику історії громадянської війни, автори висвітлюють і питання ідейно-політичної роботи Компартії України, місцевих партійних організацій по мобілізації трудящих мас на розгром внутрішньої контрреволюції та іноземної воєнної інтервенції.

Починаючи з другої половини 50-х років, увагу істориків стали привертати сюжети з ідейно-політичної роботи партії більшовиків. Їх розробці присвячені окремі монографічні праці та брошури¹⁸. Цій темі присвячено чимало статей, надрукова-

¹⁵ Кузьмін Н. Ф. Гражданская война и военная интервенция в СССР. М., 1958; Иого ж. В. И. Ленин во главе обороны Советской страны (1918—1920). М., 1958; Найдю С. Ф. О некоторых вопросах гражданской войны в СССР. М., 1958; Петров Ю. П. Строительство партийно-политического аппарата Советской Армии в годы гражданской войны (1918—1920 гг.). М., 1952.

¹⁶ Українська РСР в період громадянської війни 1917—1920 рр. В трьох томах. К., 1967—1970, т. I—III.

¹⁷ Белая Ю. Я. Отечественная война украинского народа против немецких оккупантов в 1918 г. К., 1960; Балковий П. М. Війна без флангів. К., 1966; Заставенко Г. Крах німецької інтервенції на Україні в 1918 р. К., 1959; Лихолат А. В. Розв'язання національного питання на Україні в 1917—1920 рр. К., 1967; его же. Под ленинским знаменем дружбы народов. Единство действий трудящихся Украины и России в борьбе за победу и укрепление Советской власти. М., 1970; Кондуфор Ю. Ю. Укрепление союза рабочего класса и крестьянства на Украине в период гражданской войны (в ходе проведения продовольственной политики 1918—1920 гг.). К., 1964; Куличенко М. И. Борьба Коммунистической партии за решение национального вопроса в 1918—1920 гг. Харьков, 1963; Супруненко Н. И. Очерки истории гражданской войны и иностранной военной интервенции на Украине. М., 1966; Складенко Е. М. Борьба трудящихся Украины против немецко-австрийских оккупантов и гетманщины. К., 1960; Тичина В. Є. Борьба проти німецьких окупантів на Чернігівщині в 1918 році. Х., 1959; Шевченко И. И. Коммунистическая партия Украины в борьбе за укрепление союза рабочих и крестьян. К., 1958; Чирко В. А. Коммунистическая партия — организатор братского сотрудничества народов Украины и России в 1917—1922 гг. М., 1967.

¹⁸ Катков Н. Ф. Пропагандистская и агитационная работа Коммунистической партии в годы военной интервенции и гражданской войны (лето 1918—1920 гг.). Л., 1959; его же. Агитационно-пропагандистская работа большевиков в войсках и тылу белогвардейцев в период 1918—1920 гг. Л., 1977; Притула М. П. Агитационно-пропагандистская работа партии среди войск Антанты на юге Украины. Х., 1968; Русакова Е. М. Идеологическая работа Коммунистической партии в деревне в 1919—1920 гг. Минск, 1969; Неелов М. М. Масово-политическая работа Коммунистической партии в период упрочнения Советской власти (октябрь 1917 г.—июль 1918 г.). Омск, 1970; Янушевский А. С. Пропагандистская работа большевиков среди войск интервентов в 1918—1920 гг. М., 1974; Цвілюк С. А. Народжена в підпіллі. Більшовицька преса Півдня України в період іноземної воєнної інтервенції і громадянської війни. 1918 — лютий 1920. Одеса, 1968; Шилко К. П. Идеологическая работа Коммунистической партии в первые годы Советской власти. Минск, 1975; Морозов П. М. Коммунистическая партия — организатор политической работы в массах в годы гражданской войны. М., 1959; Курас И. Ф. Торжество пролетарского интернационализма и крах мелкобуржуазных партий на Украине. К., 1978.

них в наукових збірниках та журналах¹⁹. Центральне місце в них відводиться ідейно-політичній роботі партії, її місцевих партійних організацій, зокрема агітації і пропаганді. Історики розкривають її зміст і форми, показують найефективніші методи, що їх використовували більшовики України в проведенні цієї роботи на різних етапах громадянської війни.

В дослідженнях відзначається, що перевірку практикою пройшли такі форми усної пропаганди, як організація мітингів і зборів, читання лекцій, формування агітпоїздів, агітпароплавів та продовольчо-агітаційних загонів, проведення безпартійних конференцій, використання трибуни Рад для роз'яснення трудящим найважливіших завдань поточного моменту.

В умовах грізного воєнного часу, коли необхідно було швидко мобілізувати десятки, сотні тисяч людей на захист завоювань Жовтня, привернути увагу мас до чергових невідкладних завдань Радянської влади, більшовики успішно використовували одну з найпоширеніших форм політичної роботи — масові мітинги, яким величезного значення надавали ЦК РКП(б) і особисто В. І. Ленін. З середини 1918 р. масові мітинги в великих містах і армії з актуальних питань поточної політики проводились щотижня. За даними М. Ф. Каткова, В. І. Ленін в 1918—1920 рр. виступав на мітингах 216 разів²⁰.

Початок цій роботі на Україні, як відзначається в працях, поклали рішення нелегальної партійної наради більшовиків України, що відбулась у Києві 26 травня 1918 р. Виходячи з її рішень, автори «Нарисів історії Комуністичної партії України», тритомної праці «Українська РСР в період громадянської війни» відзначають, що головним завданням, яке ставилось перед місцевими партійними організаціями, було проведення зборів і конференцій комуністів, організація місцевих центрів, виступи на зборах і мітингах від імені партії з метою згуртування трудящих мас на боротьбу з контрреволюцією²¹.

Цей важливий напрям масово-політичної роботи більшовиків серед робітників, селян і в армії висвітлено в працях Ю. Я. Білана, Ю. Ю. Кондуфора, М. П. Придули, М. П. Морозова, О. Я. Овсянникова, М. І. Супруненка, О. Й. Щусь та ін. На основі різноманітного документального матеріалу в них розкривається піднесення політичної активності трудящих мас. Вказуючи на ефективність цієї форми роботи, дослідники одностайні у висновку, що на зборах і мітингах приймалися резолюції, в яких висловлювалась готовність «відстояти честь і незалежність своєї Батьківщини»²².

¹⁹ Волков В. П. Большевики в борьбе за разложение войск англо-французских интервентов в Крыму в 1918—1919 гг. — В кн.: Борьба большевиков за упрочение Советской власти, восстановление и развитие народного хозяйства Крыма. Симферополь, 1958, с. 42—79; Щусь О. Й. Створення партійно-політичного апарату і розгортання політичної роботи в військах Українського фронту (грудень 1918 — січень 1919 р.) — 36. наук. праць викладачів і аспірантів кафедри історії КПРС. К., 1958; Йі ж. Політична робота у військах Українського фронту (лютий — квітень 1919 р.) — УІЖ, 1961, № 1; За к Л. М. Подпольная Коммунистическая печать в борьбе против иностранной военной интервенции на Юге Украины (1918—1919 гг.) — Труды Московского историко-архивного института. М., 1959, т. 13, с. 206—243; Овсянников О. А. Массово-политическая работа КП(б)У в деревне (декабрь—март 1921 гг.) — Труды аспирантов кафедры общественных наук при Киевском университете. Вып. I. К., 1962, с. 24—45; Кравченко Г. М. З історії агітаційно-пропагандистської роботи партії в роки громадянської війни (1918—1920 рр.) — УІЖ, 1973, № 3; Костічкіна З. Ф. З історії проведення безпартійних конференцій (1918—1924). — УІЖ, 1974, № 4; Баглаев Ю. А. Роль армійської преси в політичному вихованні селянства України (1918—1919 рр.) — УІЖ, 1977, № 3; Верстюк В. Ф. Про боротьбу Комуністичної партії України за посилення впливу на трудяще селянство в 1919 р. — УІЖ, 1979, № 1 та ін.

²⁰ Катков Н. Ф. Пропагандистская и агитационная работа Коммунистической партии в годы военной интервенции и гражданской войны, с. 29.

²¹ Українська РСР в період громадянської війни 1917—1920 рр., т. I, с. 380 — 381; Нариси історії Комуністичної партії України, с. 280.

²² Кондуфор Ю. Ю. Указ. соч., с. 36.

Важливою зброєю партії в агітації та пропаганді була періодична преса, яка, як вказується в резолюції VIII з'їзду РКП(б), є «...незмінним засобом впливу на найширші маси»²³.

Висвітленню ролі більшовицької преси в роки громадянської війни в політичному вихованні мас і боротьбі проти буржуазної ідеології та політики дрібнобуржуазних партій присвячено ряд праць²⁴. Вперше увагу дослідників привертають такі актуальні проблеми, як роль В. І. Леніна в становленні та розвитку партійно-радянської преси на Україні²⁵, діяльність партійних організацій по поширенню творів вожда через місцеві газети і окремими виданнями, в роз'ясненні рішень партійних з'їздів і конференцій. Дослідники зосередили увагу на висвітленні ролі більшовицького друкованого слова в агітаційно-пропагандистській роботі серед населення тимчасово окупованих територій і військ противника, в роз'ясненні трудящим масам України, особливо селянам, ідей марксизму-ленінізму, політики Комуністичної партії, в пропаганді ідей пролетарського інтернаціоналізму і ленінської національної політики, у викритті зрадницької антинародної політики українських буржуазних та буржуазно-націоналістичних партій, у боротьбі більшовиків проти дрібнобуржуазних партій на Україні.

Об'єктом дослідження істориків були більшовицькі видання як центральних — «Правда», «Беднота», «Жизнь национальностей», так і місцевих газет, що видавалися в умовах підпілля, — «Коммунист» (орган Київського губкому КП(б)У), «Молот» (орган Катеринославського губкому КП(б)У), «Большевик» (орган Реввійськради повстанських радянських військ Лівобережної України) та ін.

Аналізуючи політичну спрямованість партійно-радянської преси періоду громадянської війни, автори відзначають її чітко виражений класовий зміст. Викладаючи політику партії з кожного злободенного питання, газети вели безкомпромісну боротьбу за чистоту партійних рядів і революційно-визвольного руху в цілому, проти лівого та правого опортунізму, проти дрібнобуржуазного впливу на трудящих есерів, меншовиків та інших антинародних партій. Діяльність преси сприяла процесу консолідації революційних сил українського народу навколо Комуністичної партії.

Важливим засобом агітації і пропаганди, найбільш поширеним у роки громадянської війни, були листівки, плакати, відозви, звернення. Вони нерідко були єдиним друкованим словом, що проникало в саму гущу трудящих мас. Характерна риса цих засобів пропаганди полягала в їх чіткому політичному спрямуванні, бевиситості, конкретності і оперативності випуску та розповсюдження. Оцінюючи ефективність цього засобу пропаганди в суворі роки громадянської війни, В. І. Ленін неодноразово підкреслював необхідність його широкого застосування в політико-виховній роботі серед селянства і всього населення²⁶.

Партійні, радянські та військові організації доклали чимало зусиль для видання і розповсюдження листівок, плакатів, відозв, які відіграли значну роль в ідейно-політичному вихованні трудящих. Про масштаби цієї роботи свідчить той факт, що тільки за 5 місяців 1919 р. випущено 1810 тис. листівок і 1678 тис. плакатів²⁷.

Проте незважаючи на політичну значимість і наукову актуальність цієї роботи, дослідження її у всесоюзному масштабі розпочалося тільки в кінці 60-х років²⁸.

²³ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. К., 1954, ч. I, с. 424.

²⁴ Дмитрієнко М. Ф. Більшовицька преса України 1917—1918 рр., як історичне джерело. К., 1963; Ії ж. Формування ленінських традицій української преси (1917—1925 рр.). К., 1971; Цвілюк С. Народжена в підпіллі. Більшовицька преса України в період іноземної інтервенції та громадянської війни (1918—лютий 1920 рр.). Одеса, 1968; Баранський А. Т. Подпольная печать большевиков Украины периода гражданской войны и иностранной интервенции (1918—1920 гг.). К., 1972.

²⁵ Климів М. А. В. И. Ленин и становление советской печати на Украине в 1917—1920 гг. Автореф. дис. на соиск. уч. степ. д-ра ист. наук. К., 1971.

²⁶ Див.: Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 51, с. 246; т. 50, с. 149.

²⁷ Из истории гражданской войны в СССР 1918—1922 гг. М., 1960, т. II, с. 822, 823.

²⁸ Иванова О. А. Некоторые формы печатной пропаганды в годы граждан-

Ці праці загалом мають джерелознавчий характер. В українській радянській історіографії поки що немає жодної публікації з даної проблеми. Окремі ж її аспекти певною мірою відображено в ряді монографічних досліджень.

Огляд літератури з історії більшовицької преси періоду громадянської війни на Україні свідчить про те, що увага дослідників зосереджувалась переважно на вивченні центральних друкованих органів. Опрацьована також періодика окремих місцевих партійних комітетів²⁹. Зроблена перша спроба дослідити роль армійської преси в політичному вихованні селянства України³⁰. Важливим завданням дослідників є виявлення і вивчення різноманітного матеріалу друкованих органів місцевих партійних комітетів та численних газет армійських частин і з'єднань. Історики у своїй подальшій роботі покликані розпочати вивчення багатого досвіду партійних організацій по виданню і розповсюдженню листівок, плакатів, звернень, відозв та іншої друкованої інформації періоду громадянської війни.

Однією з головних і вирішальних умов розгрому внутрішньої контрреволюції та іноземної інтервенції було створення воєнно-політичного союзу робітничого класу і трудяшого селянства. Зміцненню цього союзу Комуністична партія надавала першочергового значення. На це неодноразово звертав увагу В. І. Ленін у численних своїх виступах і статтях. Це особливо було підкреслено на VIII з'їзді партії, який поставив перед партійними організаціями невідкладне завдання — розгорнути широку масово-політичну роботу на селі з метою мобілізації селянства на боротьбу проти контрреволюції та інтервенції.

Виконуючи рішення з'їзду, величезну агітаційно-пропагандистську роботу провели більшовики України. Політико-виховна робота на селі проводилась партійними організаціями головним чином через продовольчі та продовольчо-пропагандистські загони, комбідни та комнезами. Вони проводили збори, мітинги і селянські конференції, поширювали газети, відозви, резолюції і листівки, організовували бібліотеки і хати-читальні.

До висвітлення політико-виховної роботи партії на селі зверталися автори багатьох узагальнюючих праць. Найбільш ґрунтовно ідейно-політична діяльність партійних організацій, робітничого класу розкрита в працях Ю. Ю. Кондуфора, М. І. Супруненка, І. І. Шевченка³¹.

Зазначаючи, що на вістрі боротьби за зміцнення союзу робітників і селян в той час на Україні були робітничі продовольчі загони, комбідни і комнезами, автори на основі фактичного матеріалу показують зміст роботи, яку вони проводили, її політичне значення для розгрому контрреволюції і інтервенції. Якщо М. І. Супруненко та І. І. Шевченко більше уваги приділили висвітленню господарських функцій цих продовольчих органів, то Ю. Ю. Кондуфор, розкриваючи їх багатогранну діяльність, акцентує увагу на масово-політичній роботі на селі. Розглядаючи агітаційно-пропагандистську роботу пролетаріату на селі, автор наголошує, що її основою була загальнополітична лінія партії. Тільки з 6 травня по 27 червня 1919 р. продовольчі загони поширили серед селян 707 бібліотечок (15 089 брошур), 449 комплектів декретів

ської війни. — Вестник Московского университета. Серия XI. Журналистика. М., 1967, № 1; Щербак В. М. Большевистская агитация и пропаганда (октябрь 1917—март 1919 гг.). М., 1969; Селезько А. А. Коммунистическая листовка гражданской войны как исторический источник. Автореф. дис. на соиск. уч. степ. канд. ист. наук. Л., 1974.

²⁹ Зах Л. М. Указ. соч.

³⁰ Баглаев Ю. А. Указ. соч.

³¹ Кондуфор Ю. Ю. До питання про зміцнення союзу робітничого класу з селянством України в період громадянської війни. — В кн.: Великий Жовтень і громадянська війна на Україні. К., 1973; его же. Укрепление союза рабочего класса и крестьянства на Украине в период гражданской войны. К., 1964; Н. И. Супруненко. Очерки истории гражданской войны и иностранной интервенции на Украине. К., 1966; И. И. Шевченко. Коммунистическая партия Украины в борьбе за укрепление союза рабочих и крестьян (1919—1920 гг.). К., 1968.

(41 295 примірників), 4325 відозв, резолюцій, 309 листівок Наркомпроду й Наркомзему, багато газет, журналів — всього понад 25 тис. примірників³².

Серед основних напрямів політичної роботи партійних організацій на селі дослідники називають також безпартійні робітничі, селянські, червоноармійські конференції, «Селянські тижні» і «Селянські місяці». Проте питання їх організації, проведення і дієвості пропаганди істориками практично не розкриті. Окремі фрагментарні дані наводяться в працях П. М. Морозова, Ю. Ю. Кондуфора³³. Нічого нового в розробку цієї теми не внесла З. Ф. Костічкіна³⁴.

Разом з тим це питання заслуговує більшої уваги істориків.

Виняткову актуальність в радянській історіографії становлять проблема боротьби більшовиків України за завойовання мас, їх інтернаціонального згуртування, ідейно-політичного краху дрібнобуржуазних націоналістичних партій. Активна їх розробка розпочалася з кінця 60-х років. Протягом останнього десятиріччя вони знайшли відображення в працях Ю. М. Гамрецького, Ю. Ю. Клінтуха, І. Ф. Кураса, Ю. І. Римаренка, В. А. Чирка³⁵ та ін. У цих працях на основі ленінської методології і широкої документальної бази показано джерела могутньої сили і безмежного впливу більшовиків в масах, висвітлено тактику КП(б)У щодо дрібнобуржуазних націоналістичних партій, розкрито найважливіші закономірності політичного і організаційного їх краху, головна причина якого, підсумовує І. Ф. Курас, полягає в тому, що вони, вступивши в боротьбу проти Комуністичної партії, з самого початку свого утворення ввійшли в непримиренне протиріччя з силами дійсно соціального прогресу і національного визволення, завданнями класової боротьби пролетаріату за соціалізм і тим самим прирекли себе на неминучу загибель³⁶.

Глибоке вивчення двостороннього процесу зростання впливу більшовицької партії в масах і політичного банкрутства дрібнобуржуазних партій дає радянським вченим змогу показати наукову безпідставність сучасних буржуазно-націоналістичних концепцій, викрити спроби буржуазних фальсифікаторів обілити дрібнобуржуазні партії, зобразити їх виразниками трудящих мас.

Підбиваючи підсумок у дослідженні даної проблеми, слід зазначити, що недостатньо висвітлена агітаційно-пропагандистська діяльність більшовицького підпілля на Україні в цілому, масово-політична робота більшовиків серед селянських мас спрямована, з одного боку, на мобілізацію селянства до лав Червоної Армії, а з іншого — на зрив білогвардійських мобілізацій населення; партійно-політична робота в частинах Червоної Армії і партизанських формуваннях, пропагандистська робота серед військ інтервентів та ряд інших. Настав час створити фундаментальну працю, яка б узагальнювала величезний досвід ідеологічної роботи Компартії України в роки громадянської війни.

В. В. Мусієнко (Київ)

³² Кондуфор Ю. Ю. Укрепление союза рабочего класса и крестьянства на Украине в период гражданской войны, с. 145.

³³ Морозов П. М. Указ. соч., с. 17—18; Кондуфор Ю. Ю. До питання про зміцнення союзу робітничого класу з селянством України в період громадянської війни, с. 178.

³⁴ Костічкіна З. Ф. Назв. праця.

³⁵ Гамрецький Ю. М. Криза дрібнобуржуазних партій на Україні в 1917 р. — УІЖ, 1976, № 12; Клінтух Ю. Ф. Политика Коммунистической партии по отношению к мелкобуржуазной националистической партии боротьбистов. Автореф. дис. на соиск. уч. степ. канд. ист. наук. Одесса, 1973; Курас И. Ф. Указ. соч.; Римаренко Ю. І. Буржуазний націоналізм та його теорія» нації. К., 1974; Чирко В. А. Крах ідеології та політики націоналістичної партії укапівців. — УІЖ, 1968, № 12 та ін.

³⁶ Див.: Курас И. Ф. Указ. соч., с. 309.

³⁷ Нариси історії Комуністичної партії України, с. 306.

Критика та БІБЛІОГРАФІЯ

Г. І. Підлуцький.
МОРАЛЬНЕ ВИХОВАННЯ УЧНІВ
НА УРОКАХ ІСТОРІЇ.

Київ: Рад. школа, 1978. 111 с.

Моральні проблеми глибоко хвилюють молодь Країни Рад, яка усвідомлює своє історичне покликання, а також те, що справжня повноцінність життя залежить від добрих справ для блага суспільства. Ось чому питання морального виховання майбутніх будівників комунізму мають велике значення для формування їх активної життєвої позиції. І в цьому важливу роль повинна відіграти радянська школа.

Ідейно-виховна робота вчителів забезпечує не лише хороші практичні результати, але й дає можливість вдосконалити методику формування у дітей ідейно-моральних переконань. Учень не залишається пасивним об'єктом адресованої йому інформації, а й сам активно відбирає необхідні факти, аналізуючи їх.

Про складні процеси морального виховання школярів на уроках історії і йде мова в рецензованому методичному посібнику.

Автор відзначає, що ідейною основою морального виховання є марксистсько-ленінське вчення про мораль, а найважливішим фактором його — зміст навчального матеріалу. Поряд з цим Г. І. Підлуцький стверджує, що повноцінне виховання людини стане справді ефективним лише тоді, коли вчитель буде постійно використовувати спеціально підібрані яскраві й різноманітні завдання, орієнтовані на позитивні емоційні почуття учнів.

Значна увага в книзі приділяється методам підведення школярів до моральних оцінок діяльності передових людей епохи рабовласництва, феодалізму та капіталізму. Автор підкреслює важливість та необхідність цікавої розповіді про високі моральні якості великого фракійця Спартакса, його ясного розуму, сміливості, організаторські здібності, які поєднувалися з фізичною досконалістю та силою духу, що підтримувала в повсталих рабів віру в перемогу. Г. І. Підлуцький відзначив,

що найкращим пам'ятником герою є сучасні фізкультурні свята молодості, відваги та здоров'я, названі на його честь «спартакіадами».

На конкретних прикладах висвітлюється процес закріплення у дітей окремих морально-етичних переконань шляхом озайомлення їх із сторінками життя й діяльності передових людей епохи буржуазних революцій: Ж.-П. Марата, М. Робесп'єра, С. Болівара, Д. Гарібальді та ін.

Центральне місце в книзі займають питання морального виховання учнів на прикладах життя й діяльності основоположників наукового комунізму та видатних діячів міжнародного робітничого і комуністичного руху. Так, продовжуючи роботу над формуванням понять «громадянський обов'язок», «стійкість», «принциповість», «відповідальність», «справедливість», вчитель має можливість, як відзначив автор, використати як дидактичний матеріал листування К. Маркса і Ф. Енгельса, їх ранні праці, мемуарну, науково-популярну та художню літературу, присвячену вождям світового пролетаріату.

Г. І. Підлуцький зазначає, що викладач повинен постійно підкреслювати, що К. Маркс і Ф. Енгельс поєднували в собі виняткову працелюбність, допитливість, винахідливість, безмежну відданість ідеям революційного перетворення суспільства, ліквідації соціальної несправедливості й класового гноблення.

Автор дає цінні поради щодо формування морально-етичних понять учнів на матеріалах біографій видатних людей минулих епох (в процесі позакласної роботи).

Методика морального виховання школярів під час вивчення подвигу життя й діяльності В. І. Леніна має особливо важливе значення. Адже виховна сила ленінського прикладу — найдієвіший засіб формування в них комуністичних переконань, зразок для наслідування. Автор аналізує шляхи використання в процесі вивчення історії у IV—X класах яскравих фактів з життя В. І. Леніна, в якому втілюлися такі найвищі моральні якості, як безмежна відданість справі комунізму, любов до Батьківщини, інтернаціоналізм, колективізм, простота й скромність. На передовому до-

свіді роботи шкіл республіки Г. І. Підлуцький показує, що активне залучення учнів до роботи по вивченню ленінської теоретичної спадщини позитивно впливає на формування у дітей ідейної переконаності, вчить жити й боротися так, як це робив Володимир Ілліч Ленін.

Посібник орієнтує вчителів на важливість розкриття учням середньої школи багатогранної і плідотної діяльності керівника ленінського типу, яким є Генеральний секретар ЦК КПРС, Голова Президії Верховної Ради СРСР Л. І. Брежнев. Висока партійність, класова непримиренність, принципиовість, повага й любов до людей праці — ось ті якості Леоніда Ілліча Брежнева, які є гідним зразком для наслідування.

Слід відзначити й деякі недоліки, що зустрічаються в книзі. У вступній частині відсутній огляд методичної літератури з досліджуваної проблеми, немає його і в кінці монографії. На нашу думку, надто поверхово розкрито можливості формування морального ідеалу учнів на прикладах життя і діяльності М. І. Калініна, С. М. Кірова, В. В. Куйбишева, Г. К. Орджонікідзе. Це необхідно врахувати при перевиданні книги.

Однак, незважаючи на це, посібник, підготовлений Г. І. Підлуцьким, з особливим інтересом зустріли вчителі шкіл, студенти історичних факультетів педагогічних вузів країни.

О. І. Бевза (сміт Вишневе Київської обл.)

*Д. Ф. Григорович,
В. А. Замлинский, В. Н. Немыть.*
**КОМУНИСТИЧЕСКАЯ ПАРТИЯ
УКРАИНЫ В ГОДЫ ВЕЛИКОЙ
ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЫ.**

*Изд-во политической литературы Украины.
К., 1980, 335 с.*

Події Великої Вітчизняної війни, її уроки і наслідки вже понад 35 років привертаять увагу дослідників. Останнім часом в радянській історіографії активізувалася розробка проблем, пов'язаних з історією всенародного подвигу, здійсненого радянським народом під керівництвом Комуністичної партії в 1941—1945 рр. Вагомий творчий доробок вносять в дослідження цієї проблеми вчені-суспільствознавці республіки. Багатогранна діяльність республіканської партійної організації у роки війни висвітлена в ряді фундаментальних праць («Історія Комуністичної партії Радянського Союзу», т. 5, кн. 1, «Нариси історії Комуністичної партії України», «Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр.» в 3-х томах) і загальноісторичній літературі.

Цільне місце серед опублікованої літератури займає рецензована монографія Д. П. Григоровича, В. О. Замлинського, В. М. Нем'ятого. В ній на значному фактичному матеріалі показано найважливіші сторони воєнно-організаторської, політичної і господарської діяльності Комуністичної партії України — бойового загону єдиної ленінської партії в дні всенародного захисту соціалістичної Вітчизни.

На основі узагальнення публікацій, вивчення нових архівних документів та матеріалів у монографії показано, як під керівництвом ЦК ВКП(б) Компартія Ук-

раїни боролася за зміцнення оборонної могутності країни у передвоєнні роки. На сторінках книги розповідається про досягнення Радянської України в політичному, економічному і культурному розвитку. Комуністична партія України на 1 червня 1941 р. налічувала близько 565 тис. комуністів (с. 53), з них 65,7% працювало у галузях народного господарства (с. 18).

Другий і третій розділи присвячені початковому періоду війни, коли мирна праця радянських людей була перервана віроломним нападом фашистської Німеччини на СРСР і весь народ піднявся на захист завоювань соціалізму. У цей час партія стала дійсно воюючою. У книзі показано організаторську та ідейно-політичну діяльність ЦК КП(б)У по мобілізації трудящих на відсіч фашистським агресорам, перебудову економіки республіки на воєнний лад для забезпечення потреб фронту. З перших днів війни під керівництвом ЦК КП(б)У перебудували свою роботу обкоми, міськкоми і райкоми партії, радянські, профспілкові і комсомольські органи республіки. Головним в діяльності партії по перетворенню країни в єдиний бойовий табір була воєнно-мобілізаційна робота, всемірне зміцнення Збройних Сил. В перші місяці війни у Червону Армію і Військово-Морський Флот Радянська Україна направила 2,5 млн. чоловік. Серед них було 240 тис. комуністів (с. 73) (42% республіканської партійної організації). У військові ради фронтів і армій і на інші відповідальні посади в армію були направлені керівники партійних і радянських організацій республіки.

Важливим внеском авторського колективу в радянську історіографію є висвітлення діяльності партійних організацій по поданню допомоги діючій армії. Мільйони трудящих України поповнили ряди

Збройних Сил Радянської держави, брали участь у добровільних формуваннях, жителі республіки внесли вагомий вклад у створення фонду оборони країни. Трудящі Радянської України виявляли велику турботу про воїнів-фронтовиків. Вони збирали для них подарунки, теплий одяг, приділяли особливу увагу пораненим воїнам.

Чільне місце в монографії відведено всенародній боротьбі в тилу ворога. Під керівництвом ЦК ВКП(б) Компартія України провела велику роботу по створенню партійного підпілля і партизанських формувань. Десятки тисяч комуністів стали активними учасниками підпілля, вели збройну боротьбу в партизанських загонах та з'єднаннях, проявляли героїзм, стійкість і мужність в битві з ворогом. Говорячи про джерела сили, ідейної переконаності радянських патріотів, автори монографії зазначають, що тільки невинна діяльність партії зумовила небачений розмах, організованість і ефективність, політичну спрямованість боротьби радянських людей в тилу фашистських загарбників (с. 176).

У розділі розповідається про діяльність партійного підпілля на тимчасово окупованій території. Підпілля партійної організації були основними ланками безпосереднього зв'язку партії з масами. Вони проводили пропагандистську роботу серед місцевого населення, очолювали боротьбу народних мас проти окупантів. У книзі показано складний процес становлення, зміцнення підпільних партійних комітетів і організацій на тимчасово окупованій території, висвітлено питання про структуру партійного підпілля, форми та методи його роботи. Значну допомогу в справі партійного керівництва всенародною боротьбою подавав підпільним партійним комітетам нелегальний ЦК КП(б)У. Під керівництвом ЦК КП(б)У партійні комітети і організації внесли вагомий вклад у розгортання партизанської боротьби. Про це свідчать узагальнюючі дані (введені вперше в науковий обіг) про зростання партизанських формувань на Україні. Так, в 1941 р. їх ряди поповнило 28 100 чол., 1942 р. — 76 745, 1943 р. — 301 562, 1944 р. — 95 342 чол. (с. 252).

У книзі показано діяльність Компартії України по відбудові зруйнованого народного господарства республіки, і в першу чергу відновлення партійних, радянських, господарських, профспілкових і комсомольських організацій у визволених від фашистських загарбників районах. На фактичному матеріалі висвітлено ідейно-політичну та організаційну роботу Компартії України, спрямовану на відбудову промисловості і сільського господарства республіки. Велика Вітчизняна війна, сказано в монографії, ще раз показала, що свобода і незалежність України можливі тільки в єдиній сім'ї з російським та іншими братніми народами СРСР.

Велика сила дружби пройшла перевірку і в роки відродження народного господарства. З перших же днів визволення Радянської України Комуністична партія розгорнула широку роботу для подання допомоги українському народові у відбудові господарства республіки і подоланні наслідків окупації. Невпинним потоком йшли ешелони із сходу на захід в 1944—1945 рр., на яких поряд з написами «Смерть фашизму!», «Даєш Берлін!» стояли слова «Для відродження України!», «Кузбас — Донбасу» і т. п. Республіки, краї та області всієї країни брали шефство над зруйнованими районами УРСР. Наприклад, трудящі Казахстану, Башкирії, Іркутської, Кемеровської, Куйбишевської, Челябінської, Ярославської та інших областей РРФСР подавали допомогу у відродженні вугільної промисловості Донбасу, 29 рудників східних районів Росії та Грузії шефствували над Криворіжжям. Близько 40 промислових підприємств Москви надсилали сюди інструменти, верстати та обладнання (с. 324). Як символ непорушної дружби радянських народів на металургійному заводі в Донецьку був встановлений генератор з написом: «Турбогенератор 5 000 квт зроблено в Ленінграді в період блокади» (с. 323).

Протягом 1943—1945 рр. колгоспи, радгоспи, МТС республіки отримали від російського та інших братніх народів 11 тис. тракторів, понад 7 тис. вантажних автомашин, більше тисячі комбайнів, 311 тис. коней, 284 тис. голів великої рогатої худоби (с. 329).

Таким чином, в результаті зусиль всіх народів нашої багатонаціональної країни, великої допомоги держави, організуючої і спрямовуючої діяльності Комуністичної партії на Україні у виключно короткий строк вдалося відбудувати тисячі промислових підприємств, колгоспів, радгоспів та МТС.

Позитивно оцінюючи монографію, хотілося б висловити ряд зауважень. Варто було б більш ґрунтовно висвітлити роботу партії по відродженню науково-дослідних інститутів і вузів, культурно-освітніх закладів, показати вклад комуністів, діячів науки та культури з братніх республік в розквіт культури соціалістичної України. Цьому питанню в книзі відведено декілька абзаців (с. 330). Зазначений недолік не зменшує науково-теоретичного рівня монографії, яка стала значним явищем в дослідженні історії Великої Вітчизняної війни, вивченні історії КПРС та її складової частини — Комуністичної партії України в той період.

Ця праця буде зустрінута з інтересом істориками, пропагандистами, викладачами та студентами вищих і середніх навчальних закладів, читачами, всіма, хто цікавиться історією нашої Батьківщини.

М. М. Матвійчук (Київ),

Г. П. Міщенко (Київ)

Е. В. Примеров.
БОРЬБА ПАРТИИ
ЗА ЛЕНИНСКОЕ ЕДИНСТВО
СВОИХ РЯДОВ (1921—1924).

Львов: изд-во при Львовском
 гос. ун-те издат. объедин. Вища школа, 1979.

Питання про роль партії у революційному русі, в соціалістичному і комуністичному будівництві — вузловий пункт ідеологічної боротьби на сучасному етапі.

Книга Ю. В. Примерова вносить певний вклад у розробку цієї проблеми. Для свого дослідження автор використав матеріали парторганізацій 7 великих промислових центрів (Москви, Ленінграда, Горького, Іванова, Тули, Харкова і Донецька).

Напередодні X з'їзду РКП(б) в цих парторганізаціях налічувалося 14,6% всього складу партії, а на початку 1924 р. — 28%. Робітниче ядро в них становило у 1921 р. 58,7%, тоді як у цілому в партії — 41%. Позиція комуністів саме цих парторганізацій відіграла вирішальну роль в ідейному і організаційному зміцненні партійних рядів. Автор наводить багатий фактичний матеріал, який свідчить, що ці парторганізації під час профспілкової дискусії і дискусії 1923—1924 рр. стояли на ленінських позиціях і давали рішучу відсіч вилазкам опозиціонерів.

В книзі в цілому подається правильна характеристика заходів партії по зміцненню своїх рядів, підвищенню ролі партійного керівництва господарським будівництвом, державними і громадськими організаціями.

Велика увага приділяється головному питанню профспілкової дискусії — про методи керівництва масами та способи їх залучення до соціалістичного будівництва.

Автор наводить багато матеріалів про діяльність місцевих партійних організацій по поліпшенню якісного складу своїх рядів. Він характеризує такі її напрями, як добір у партію найбільш достойних кандидатів, чистка партійних рядів, вдосконалення системи партійної освіти.

У книзі показано величезну роль В. І. Леніна, значення X і XII з'їздів РКП(б) для згуртування партійних рядів, для ідейного розгрому троцькістської опозиції.

Монографія Ю. В. Примерова не по-

збавлена її ряду недоліків. Так, обмеження дослідження в плані територіальному (7 промислових центрів) та часовому (2 дискусії — профспілкова і дискусія 1923—1924 рр.) не увільняє автора від необхідності глибокої наукової оцінки сутності платформ антиленінських течій і груп. Зокрема, слід було більш переконливо показати, у чому полягала відмінність і спільність горезвісної ідеї «одержавлення профспілок», що її висунули троцькісти, і ідеї заміни держави профспілками, на якій налягала «робітничка опозиція».

Не відчувається у роботі і послідовного використання принципу історизму. Мабуть, не можна зрозуміти партійну дискусію 1921—1924 рр. без розгляду троцькізму та його історичних попередників — меншовиків і правих соціал-демократів. В ряді праць, особливо у передмові до «За 12 років», В. І. Ленін простежує зв'язок «легального марксизму», «економизму» і меншовизму. Він підкреслює, що особливість троцькізму полягає в тому, що він маскується, коли цього потребують його політичні інтереси, «лівими» фразами. Ці ленінські ідеї повинні становити теоретичну і методологічну основу подібної праці.

Треба було більш ґрунтовно показати еволюцію троцькізму, його контрреволюційну роль у сучасних умовах. В праці дуже побіжно говориться про силкування Троцького підмінити ленінізм троцькізмом. Один абзац на стор. 207 не вирішує проблему, адже, як відзначалося у партійних рішеннях, Троцький у дискусії 1923—1924 рр. розпочав похід проти більшовицького світогляду. У книзі слід було показати, що викриття партією неспроможності теорії перманентної революції мало велике значення для ідейного і організаційного розгрому троцькізму.

Автор недостатньо використав нариси історії обласних партійних організацій. А тим часом, вони містять цінні матеріали з досліджуваної проблеми.

В цілому ж книга Ю. В. Примерова заслуговує позитивної оцінки. Вона буде корисною для тих, хто займається проблемою зміцнення єдності партійних рядів, для всіх, хто вивчає історію КПРС.

М. А. Акопов (Київ)

І. А. Зозуля, А. Ф. Суровий.

**ПАРТИЙНЕ КЕРІВНИЦТВО
ПРОФСПІЛКОВИМ РУХОМ
НА УКРАЇНІ В ПЕРІОД
ГРОМАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ.**

К.: Вид-во при Київському держ. ун-ті
видавн. об'єдн. «Вища школа»,
1979, 127 с.

Рецензована монографія присвячена дослідженню питань керівництва Комуністичною партією профспілковим рухом на Україні в роки громадянської війни. Відомо, що профспілки відіграли значну роль у захисті завоювань Великого Жовтня, досягненні перемоги над контрреволюційними силами, як внутрішніми, так і зовнішніми. Оцінюючи діяльність профспілок у перші роки Радянської влади, В. І. Ленін в 1920 р. писав: «Управляти країною і здійснювати диктатуру без найтіснішого зв'язку з профспілками, без гарячої підтримки їх, без найсамовідданішої роботи їх не тільки в господарському, а й у військовому будівництві ми, звичайно, не змогли б не тільки протягом 2½ років, але й 2½ місяців»¹.

Деякі аспекти історії профспілок в роки громадянської війни знайшли відображення в працях українських вчених: О. Б. Слущкого, В. П. Сидоренко, Л. К. Шендрик, Є. М. Складенка, М. І. Горлача та ін. Проте в жодній з них партійне керівництво профспілками в 1918—1920 рр. спеціально не досліджувалося. В зв'язку з цим праця І. А. Зозулі та А. Ф. Сурового, що створена на основі численних джерел, може вважатися, першою, в якій досліджується партійне керівництво профспілками у цей період.

Центральне місце в книзі, яка написана за чітким планом, приділено висвітленню діяльності більшовицьких організацій України по ідейному та організаційному зміцненню профспілок, дослідженню процесу боротьби більшовиків проти меншовиків, есерів та українських буржуазних націоналістів, за керівництво профспілковим рухом. Спираючись на значний фактичний матеріал, автори показали, що більшовики під час громадянської війни вели повсякденну непримиренну боротьбу проти соціал-зрадників, які намагалися відірвати профспілки від ленінської партії. Аналіз форм і методів організаційної та ідейно-політичної роботи більшовиків по завоюванню профспілок показав, зокрема, що основною організаційною формою, яка сприяла посиленню партійного впливу в профспілках, були створені в них комуністичні фракції та осередки.

Дослідження питання боротьби проти меншовиків та есерів в монографії завершено періодом повного та остаточного вигнання представників дрібнобуржуазних партій з керівних профспілкових органів республіки в 1920 р. Очищення профспілок від контрреволюційних елементів значно закріпило політичну і моральну перемогу більшовиків в профспілковому русі України, досягнуто завдяки великій організаційній та ідейно-виховній роботі комуністів в профспілках.

Чільне місце посідає в книзі розгляд питань боротьби Комуністичної партії за єдність профспілкового руху України та Росії. В монографії, зокрема, наведено цікавий фактичний матеріал про роботу більшовиків по вихованню трудящих мас, об'єднаних у профспілки, в дусі пролетарського інтернаціоналізму, по зміцненню і розширенню зв'язків масових робітничих організацій України із загальноросійськими. Під керівництвом ЦК РКП(б), В. І. Леніна більшовики дали рішучу відсіч будь-яким спробам українських буржуазних націоналістів розколоти єдність рядів пролетаріату, роз'єднати профспілковий рух України та Росії.

Грунтовно висвітлюється в монографії діяльність профспілок під керівництвом більшовиків по мобілізації трудящих на розгром іноземних інтервентів та внутрішньої контрреволюції. Зокрема, аналізуються військово-мобілізаційні кампанії під час наступу австро-німецьких окупантів, денікінської армії, врангелівців, білогорців; розкриваються конкретні форми допомоги профспілок фронту (тижні допомоги фронту, хворим і пораненим червоногвардійцям тощо).

Показано роль профспілок, керіваних більшовиками, в організації страйкової боротьби пролетаріату в тилу інтервентів і білогвардійців, в партизансько-повстанському русі (збір зброї, створення бойових робітничих загонів і дружин тощо). Наведені авторами факти свідчать про те, що профспілки республіки зробили вагомий вклад у перемогу робітничо-селянських мас в роки громадянської війни, в розгром іноземних інтервентів, білогвардійців і буржуазно-націоналістичної контрреволюції.

Велику увагу І. А. Зозуля і А. Ф. Суровий приділили й розгляду такого важливого питання, як залучення Комуністичною партією профспілок України до активної участі в державному і господарському будівництві Радянської республіки. На конкретних прикладах показана велика робота, проведена профспілками по створенню органів Радянської влади, зміцненню державного апарату, здійсненню державного контролю, залученню трудящих до управління державою. Автори зазначають, що залучення профспілок до вирішення проблем господарського будівництва, організації соціалістичної економіки, розвитку продуктивних сил країни

¹ Ленін В. І. Дитяча хвороба «лівизни» в комунізмі. — Повне збір. творів, т. 41, с. 29.

стало одним з найважливіших завдань Комуністичної партії, яке вона успішно виконала. Обґрунтовано і переконливо автори довели, що профспілки України, керовані більшовиками, активно сприяли зміцненню диктатури пролетаріату, союзу робітничого класу і селянства, що, в свою чергу, стало необхідною передумовою розгрому іноземних інтервентів та внутрішньої контрреволюції.

Книга, на жаль, не позбавлена окремих недоліків. Так, в ній відсутній історіографічний огляд дослідження проблеми. Зустрічаються й помилкові твердження. На наш погляд, неправомірно оцінювати політику меншовиків і есерів лише як опортуністичну (с. 11, 13, 99). Адже в роки громадянської війни політика меншовиків та есерів, які перетворилися на соціал-зрадників, мала яскраво виражений контрреволюційний характер. Не випадково В. І. Ленін відносив меншовиків та есерів, які «ідейно» захищали капіталізм, до табору ворогів Радянської влади². Він викривав їх всілякі контрреволюційні форми і методи діяльності у профспілках³.

Висвітлюючи роботу Всеукраїнської профспілкової конференції (21—27 травня 1918 р.), автори пишуть, що в ній брав участь М. М. Майоров — представ-

ник київських більшовиків (с. 12). В дійсності, він не був на конференції. Сам М. М. Майоров свідчить, що до Києва він прибув після закриття конференції, а до складу Тимчасового Всеукраїнського комітету робітничої комуністичної партії на Всеукраїнській партійній конференції (26 травня 1918 р.) був обраний заочно⁴.

Неточно в книзі наведено дату створення меншовицько-есерівського «Юпрофа». Автори вважають, що це сталося на з'їзді профспілок Півдня Росії в серпні 1919 р. (с. 38—44). Насправді ж, на ньому було переобрано керівництво цього об'єднання. А його створення, як відзначено в документах з'їзду, відбулося раніше — 11 червня 1919 р.⁵

Незважаючи на окремі недоліки, рецензована книга, будучи першим в історико-партійній літературі комплексним дослідженням питань керівництва Комуністичною партією профспілковим рухом України в роки громадянської війни, є певним вкладом в історіографію профспілкового руху на Україні.

Б. І. Корольов (Київ),

Ю. Г. Осадчий (Комунарськ)

² Ленін В. І. Про вільну торгівлю хлібом. — Повне збір. творів, т. 39, с. 158.

³ Див.: Ленін В. І. Дитяча хвороба «лівизни» в комунізмі. — Повне збір. творів, т. 41, с. 29—30.

⁴ Майоров М. На шляхах до 1-го з'їзду КП(б)У, — Літопис революції, 1928, № 4, с. 19—20.

⁵ Див.: Бюлетень совещання професійно-навальних союзів Юга Росії (Харьков), 1919, 4, 5 авг.

П. Л. Варгатюк, И. Ф. Курае,
В. Ф. Солдатенко.

В. И. ЛЕНИН И БОЛЬШЕВИСТСКИЕ ОРГАНИЗАЦИИ УКРАИНЫ В ОКТЯБРЬСКОЙ РЕВОЛЮЦИИ.

Киев: Политиздат Украины, 1980. 374 с.

Керівництво В. І. Леніна, ЦК РСДРП(б) діяльністю місцевих більшовицьких організацій відіграло вирішальну роль у мобілізації широких трудящих мас на повалення влади буржуазії і поміщиків у жовтні 1917 р. Ця важлива проблема завжди привертала увагу дослідників, але висвітлювалася вона переважно в узагальнюючих працях з історії партії та Жовтневої революції. На Україні, зокрема, було опубліковано ряд нарисів про зв'язки В. І. Леніна з місцевими більшовицькими організаціями. Але періодові Великої Жовтня в них присвячено лише окремі розділи, що не дало змоги всебічно висвітлити ленінське керівництво більшовицькими організаціями в соціалістичній революції.

Рецензована монографія є першим фундаментальним дослідженням даної проб-

леми на матеріалах України. Автори широко використали в ній праці В. І. Леніна, матеріали 4-го й 5-го томів його біохроніки, партійні документи і на цій методологічній основі забезпечили високий науково-теоретичний рівень монографії. Спираючись на досягнення радянської історичної науки, дослідники ввели до наукового обігу багато нових опублікованих і архівних документів, матеріалів більшовицької преси 1917—1978 рр., спогадів активних учасників Жовтневої революції. Завдяки цьому в книзі повніше й глибше, ніж в інших працях, показано ленінське керівництво більшовицькими організаціями України та його значення для неухильного зростання впливу ідей марксизму-ленізму на робітничо-селянські й солдатські маси, для перемоги Радянської влади.

Згідно з ленінською періодизацією історії Жовтня книга поділяється на три частини (глави), у яких висвітлюються зв'язки В. І. Леніна з більшовиками України та здійснення ними ленінських настанов в умовах двовладдя, перехід до курсу на збройне повстання та триумфальний хід Радянської влади.

Автори глибоко проаналізували стано-

вище більшовицьких організацій України після виходу з підпілля, налагодження ними міцних зв'язків з ЦК РСДРП(б), допомогу останнього в проведенні партійної роботи на місцях. Рішення, які ухвалювались на зборах і конференціях більшовиків Харкова, Катеринослава та інших міст, у перші дні і тижні після повалення царизму, підкреслюється в праці, відповідали основним положенням ленінської теорії соціалістичної революції, свідчили про правильність оцінки партією нової політичної обстановки в країні, перспектив дальшого розвитку революційного процесу (с. 19). Водночас автори показали, що в питаннях про ставлення до буржуазії, Тимчасового уряду та в деяких інших окремих більшовицьких організації допускали помилкові рішення. У зв'язку з цим розглядаються ленінські телеграми і листи, які надходили з-за кордону в березні 1917 р., їх роль у виробленні чіткої стратегії і тактики більшовиків у соціалістичній революції.

Особливо велике значення для згуртування більшовицької партії в нових умовах мало повернення В. І. Леніна до Росії, розробка ним плану переростання буржуазно-демократичної революції в соціалістичну. Розглядаючи це питання, автори багато уваги приділили висвітленню заходів, ужитих місцевими більшовицькими організаціями для ознайомлення з планом усіх членів партії. Новим є висновок про те, що загальна кількість примірників ленінських Квітневих тез, надрукованих більшовиками України в газетах, брошурах та на окремих листівках, досягла 30 тис., і що цей документ мали можливість висвітлювати не лише члени партії, а й значна частина трудящих України (с. 42). З книги наведено великий документальний матеріал про обговорення та схвалення ленінських Квітневих тез більшовицькими організаціями України, про участь останніх у роботі VII Всеросійської конференції РСДРП(б).

Автори розглянули такі форми допомоги більшовицьким організаціям, як публікація статей і промов вожда в центральній та місцевій більшовицькій пресі, відправка на місця інструктивних листів, телеграм, бандеролей з газетамп й книгамп, а також відрядження партійних працівників. Зроблено відповідні підрахунки, які дають конкретне уявлення про найтісніші зв'язки між В. І. Леніном, ЦК партії та більшовиками України. В період двовладдя тільки газета «Правда» опублікувала 170 ленінських праць, понад 90 з них передрукували в десятках тисяч примірників харківський «Пролетарий», катеринославська «Звезда», луганський «Донецкий пролетарий» та київський «Голос социал-демократа». Тільки у травні й червні 1917 р. Центральний Комітет надіслав більшовикам 26-ти міст і населених пунктів України 67 листів і телеграм, сотні бандеролей з працями В. І. Леніна з пи-

тань боротьби за перемогу соціалістичної революції. Велике значення мали особисті контакти, зустрічі та бесіди представників більшовицьких організацій України з вождем революції.

Розглянувши найважливіші питання про зміцнення більшовицьких організацій України на основі рішень VII Всеросійської партійної конференції, постанов В. І. Леніна, авторп глибоко проаналізували діяльність більшовиків України по згуртуванню робітничих, солдатських і селянських мас навколо ленінської партії, навели нові матеріали про успіхи більшовиків на перевиборах Рад у травні—червні 1917 р., посилення їх впливу у профспілках, фабзавкоммах, серед селян і солдатів, про викриття ними великодержавного шовінізму та українського буржуазного націоналізму.

У липні—жовтні 1917 р. В. І. Ленін перебував у підпіллі, але, як показано в книзі, місцеві більшовицькі організації продовжували керуватися його настановами, посилюли зв'язки з ЦК, дотримувалися ленінської стратегії і тактики збройного повстання. Історичне значення для згуртування більшовиків України навколо Центрального Комітету партії мали VI з'їзд РСДРП(б), а також липневі обласні конференції більшовиків Донецько-Криворізького басейну та Південно-Західного краю. Авторп проаналізували роботу з'їзду та конференцій.

У монографії висвітлено зростання більшовицьких лав на Україні напередодні Жовтня, процес більшовизації Рад та інших організацій трудящих, посилення революційного руху робітників, солдатів і селян після розгрому корніловського замаху. Авторп навели велику кількість документів і матеріалів про створення напередодні Жовтня політичної армії соціалістичної революції на Україні. Вони показали, що серед найактивнішої і найбільш організованої частини народу — пролетаріату і солдатських мас — вже в той час переважав вплив більшовицької партії, що багато селянських Рад України, у тому числі губернських (Харківська й Херсонська) вже у вересні пішли за більшовиками. В книзі наведено висновки В. І. Леніна про розстановку класових сил у країні, зроблені на основі аналізу перевиборів Рад після корніловщини і підсумкового голосування на Демократичній нараді 19 вересня 1917 р., де обговорювалося питання про владу. Висновок вожда про те, що «...більшовики мають уже зараз більшість у Радах робітничих, солдатських і селянських депутатів, більшість народу, більшість дрібної буржуазії»¹, як показали автори, цілком стосувався і України.

Остання, третя частина книги присвя-

¹ Ленін В. І. Чи вдержать більшовики державну владу?: 1 (14) жовтня 1917 р. — Повне збір. творів, т. 34, с. 283.

чена найскладнішому й найменш дослідженому періоду діяльності більшовицьких організацій України— від Жовтневих днів до лютого 1918 р. В ній проаналізовано політичне становище і розстановку класових сил на Україні у той період, вперше широко досліджуються такі питання, як пропаганда ідей лєнінізму, розповсюдження праць В. І. Леніна, центральних більшовицьких газет на Україні під час тріумфального ходу Радянської влади. Зокрема, вказується, що революційні ідеї несли в маси тут 8 газет партійних комітетів і 42 газети Рад, солдатських комітетів та профспілкових організацій, на сторінках яких було передруковано 58 праць В. І. Леніна (с. 260, 298).

В монографії наведено також нові матеріали про зростання чисельного складу місцевих партійних організацій наприкінці 1917 р. і на початку 1918 р., про дальше зміцнення їх зв'язків з В. І. Леніним. На початку 1918 р., зокрема, в містах і селах України вже діяло 330 більшовицьких організацій, на фронті та в тиллових гарнізонах — 215 військових організацій РСДРП(б), які загалом об'єднували близько 80 тис. членів партії. На Україні в той час працював 121 партійний комітет, у тому числі 2 обласні, 2 фронтові, 4 губернські, 22 міських, 51 районний, 20 підрайонних, 25 армійських, корпусних та дивізійних (с. 292, 293). Майже всі вони підтримували тісні зв'язки з В. І. Леніним, Центральним Комітетом. Автори підраховали, що з кінця жовтня 1917 р. і до лютого 1918 р. з В. І. Леніним зустрічались понад 85 представників більшовицьких комітетів та 40 делегацій партійних і радянських органів України, а його промови на з'їздах слухали близько 280 більшовиків України.

На достатньому науково-теоретичному рівні висвітлено в монографії й такі важливі проблеми, як підготовка й проведення Крайового (обласного) з'їзду РСДРП(б) у Києві та Першого з'їзду Рад України в Харкові, розгром буржуазно-націоналістичної Центральної ради та утвердження Радянської влади на Україні, допомога В. І. Леніна, ЦК партії у розв'язанні цих питань.

Водночас слід вказати й на окремі недоліки, які є в книзі. Це, зокрема, зумовлено недостатньою розробкою в радянській історіографії діяльності більшовицьких комітетів, Рад, ревкомів та інших революційних організацій. Як і інші до-

слідники, автори по суті не розглядають роботи більшовицьких груп і фракцій в об'єднаних організаціях РСДРП, а вказують на час виходу з них більшовиків. Бажано було б, щоб праця містила таблиці, які б відображали географію розміщення більшовицьких організацій на Україні та зростання їх чисельного складу в період підготовки і проведення Жовтневої революції. Слід було б уточнити, які більшовицькі організації і коли перейшли на напівлегальне становище в післялипові дні. Наводячи дані про їх кількісне зростання наприкінці 1917 — на початку 1918 р., необхідно було вказати на скорочення складу військових організацій РСДРП(б) у зв'язку з масовою демобілізацією солдатів і матросів.

Окремі положення монографії є спірними. На наш погляд, не можна вважати помилковим вступ харківських більшовиків до загальноміського революційного штабу, створеного в липневі дні, в період боротьби проти наступу контрреволюції (с. 120). Якщо справді після VI з'їзду партії на Донбас, до Харкова та Одеси було направлено 33 представники ЦК (с. 145—146), слід було б назвати імена хоч декого з них.

В рецензованій монографії використано цифрові дані з праці В. Верхося про чисельність Червоної гвардії України напередодні Жовтня. Але не можна, зокрема, погодитися з твердженням про те, що найбільше червоногвардійців налічувалося в Херсонській губернії (с. 186—187).

Визначаючи кількість збройних сил більшовиків України, які у Жовтневі дні протистояли контрреволюційним військам, автори взяли до уваги лише Червону гвардію (с. 245). Але не менш важливою, а подекуди єдиною опорою соціалістичної революції в ті дні були солдати й матроси. На жаль, про роль матросів у боротьбі за владу Рад на Україні взагалі нічого не сказано.

Висловлені зауваження мають частковий характер і можуть бути враховані авторами в майбутньому. Рецензована книга, безумовно, є значним вкладом у лєнініану, в розробку одного з найважливіших періодів історії більшовицьких організацій України.

*П. І. Гарчев (Сімферополь),
М. Г. Гончаренко (Ворошиловград)*

А. М. Конев.

**КРАСНАЯ ГВАРДИЯ
НА ЗАЩИТЕ ОКТЯБРЯ.**

М., изд-во «Наука», 1978, 222 с.

Серед багатьох складних і важливих проблем, пов'язаних з Великою Жовтневою соціалістичною революцією та утвердженням нового суспільного ладу, особливу увагу істориків завжди привертало питання про пролетарську військову організацію та її роль і місце в завоюванні робітниками і селянами політичної влади.

У вогні революційних подій 1917 р. більшовики перейшли до нової форми бойової організації пролетаріату — Червоної Гвардії, що створювалася в період переростання Лютневої буржуазно-демократичної революції в соціалістичну. Червоногвардійські загони, в лавах яких напередодні Великого Жовтня налічувалось близько 200 тис. передових робітників, стали ударною силою, яка разом з революційними солдатами і матросами забезпечила перемогу пролетарської революції.

Вивченню історії Червоної Гвардії присвячені численні праці. Однак слід зазначити, що в більшості з них висвітлюється історія зародження Червоної Гвардії та її роль у перемозі Великого Жовтня. Що ж стосується післяжовтневого періоду, то він досліджений ще в недостатній мірі. У цьому плані безсумнівний інтерес становить рецензоване видання, в якому на широкий документальний основі автор прослідковує славетний шлях, пройдений Червоною Гвардією після перемоги соціалістичної революції і в період триумфальної ходи Радянської влади по всій країні. Невелика за розмірами книжка О. М. Конєва заслуговує на увагу не тільки як яскравий публіцистичний нарис історії Червоної Гвардії, а й як наукова праця. У ній, зокрема, використані документи центральних державних архівів, переважну більшість з яких уперше введено до наукового обігу, а також матеріали центральної і місцевої більшовицької преси за 1917—1918 рр. Автор досить творчо використовує положення та висновки із значної кількості спеціальної літератури, зокрема, з більш як 100 монографій, десятків збірників документів, спогадів ветеранів партії і Червоної Гвардії та ін.

О. М. Конєв здійснив копітку роботу щодо встановлення чисельності Червоної Гвардії по всій країні у перші місяці після перемоги Великого Жовтня. Зокрема, на основі архівних документів він з'ясував, що в її лавах з листопада 1917 р. по травень 1918 р. у більш як 780 містах країни налічувалось понад 350 тис. червоногвардійців, а не 200—250 тис., як вказувалося в раніше опублікованих працях.

Особливо цінним у рецензованій книжці, на наш погляд, є широкий показ конкретних учасників Червоної Гвардії, організа-

торів і командирів загонів, рядових червоногвардійців, чий бойові подвиги назавжди ввійшли в історію Жовтневої революції та боротьби за захист її завоювань.

Через всю рецензовану працю, що складається з передмови, чотирьох розділів і висновків, червоною ниткою проходить ідея про керівну і спрямовуючу роль партії, її вождя В. І. Леніна в організації та діяльності загонів Червоної Гвардії по захисту завоювань Великого Жовтня.

У передмові автор дає історіографічний огляд літератури про Червону Гвардію, справедливо вказуючи на слабке висвітлення її історії у післяжовтневий період і визначаючи коло проблем, розкритих в книзі. На жаль, у вступі немає критичного аналізу хоча б основних наукових праць з даної проблеми. Такий аналіз, безперечно, підняв би наукову цінність цієї праці.

У монографії розкривається діяльність ЦК партії більшовиків, В. І. Леніна, місцевих парторганізацій по дальшому вдосконаленню організації та зміцненню Червоної Гвардії в перші місяці після перемоги Великого Жовтня. Читач матиме уявлення про нові завдання, що поклали перед загонами Червоної Гвардії після завоювання пролетаріатом влади, зокрема, про роззброєння контрреволюціонерів, викриття та придушення антирадянських змов і заколотів, боротьбу з саботажниками, спекулянтами, охорону державних об'єктів. Автор справедливо вказує, що на той час Червона Гвардія виконувала функції служб міліції і державної безпеки, а також проводила величезну політико-виховну і організацьку роботу серед трудящих.

Спочатку червоногвардійці поєднували військову службу з виконанням своїх виробничих завдань на заводах і фабриках. Проте широке розгортання збройної боротьби вимагало переведення їх на казармене становище. Автор наводить цікаві дані про класовий склад червоногвардійських загонів, партійний просярок серед них, про участь бійців-інтернаціоналістів у боротьбі за Радянську владу, називає кількість інтернаціоналістів — представників інших країн, які перебували в Червоній Гвардії і билися проти ворогів у різних районах країни.

У цьому ж розділі висвітлено діяльність Комуністичної партії по вдосконаленню структури Червоної Гвардії, яка будувалася за територіально-виробничим принципом і включала в себе взвод, роту, батальйон, полк. Багато місця відведено також формам і методам роботи партії по навчанню і вихованню особового складу Червоної Гвардії. Позитивним є те, що О. М. Конєв дослідив діяльність Червоної Гвардії у багатьох районах країни, зокрема, Москві, Петрограді, на Поволжі, Уралі, в Середній Азії та ін. Однак про Україну, зокрема промислове Придніпров'я, матеріалу наводиться дуже мало. А Україна була однією з найбільших арен класової боротьби після

перемоги Великого Жовтня. І робітники, червоногвардійські загони відіграли вирішальну роль у захисті завоювань соціалістичної революції на Україні.

Другий розділ книги присвячено бойовій діяльності Червоної Гвардії по ліквідації заколотів Керенського — Краснова наприкінці жовтня 1917 р., контрреволюційної ставки верховного головнокомандуючого в листопаді 1917 р., по розгрому Каледіна — Краснова на Дону в січні—лютому 1918 р., полковника Дутова на Південному Уралі, генерала Довбор-Мусницького у Білорусії (лютий 1918 р.). Автор висвітлює участь Червоної Гвардії в розгромі змов і заколотів в Іркутську, Омську, Тобольську, в боротьбі з бандами отамана Семенова в Забайкаллі та інших районах.

Значний інтерес для читачів становлять ті сторінки книги, де йдеться про участь Червоної Гвардії у розгромі націоналістичної Центральної ради на Україні, яка виступила зі зброєю в руках проти Радянської влади. Автор наводить цікаві факти, нові дані про боротьбу червоногвардійських загонів, які за завданням ЦК партії, особисто В. І. Леніна громили петлюрівців у різних районах республіки.

В одному з розділів праці широко показано, як Комуністична партія на чолі з В. І. Леніном розв'язувала складну продовольчу проблему у перші місяці існування Радянської влади. До боротьби за хліб партія залучила всі сили, які вона мала і, насамперед, Червону Гвардію. Автор наводить багато прикладів про розшук і доставку хліба у міста червоногвардійськими загонами, про їх боротьбу з куркулями, спекулянтами, а також про рішучі бойові дії під час придушення куркульських заколотів у Самарській, Саратовській та інших губерніях.

Заклучний розділ присвячено діяльності більшовицької партії по створенню ре-

гулярної Червоної Армії. Створюючи нову армію, партія і Радянська держава всебічно використали досвід організації, бойової діяльності, навчання і виховання бійців і командирів, нагромаджений Червоною Гвардією, що стала основним ядром нової армії пролетарської держави. Автор наголошує, що Червона Армія перейняла і використала все найкраще з бойового досвіду Червоної Гвардії, її тактичні прийоми і методи боротьби з контрреволюцією. Цей досвід знайшов своє відображення у статутах Червоної Армії.

Книга написана доступною для широкого кола читачів мовою. На жаль, її тираж становить всього лише 6500 примірників. Рецензована монографія дозволяє на основі наведених у ній фактів упевнитися в повній неспроможності буржуазних фальсификаторів, які продовжують ставити під сумнів закономірний характер перемоги Великого Жовтня.

Таким чином, рецензоване видання вносить істотний вклад у дальшу розробку ленінського вчення про захист соціалістичної Вітчизни. Воно допоможе дослідникам, партійному і радянському активу, командирам і політпрацівникам Збройних Сил СРСР, викладачам вищих і середніх спеціальних навчальних закладів більш предметно і глибоко працювати над вихованням радянської молоді, всіх радянських людей на славних бойових традиціях Червоної Гвардії. Оцінюючи значення цих традицій, Генеральний секретар ЦК КПРС, Голова Президії Верховної Ради СРСР товариш Л. І. Брежнєв говорив, що героїзм і самовідданість воїнів революції, їх готовність піти на самопожертву і знести будь-які злигодні заради перемоги і сьогодні захоплюють світ.

*Е. М. Кукель (Дніпропетровськ),
К. І. Позняков (Дніпропетровськ)*

Marian Tyrowicz.
PRASA GALICJI
I RZECZYPOSPOLITEJ
KRAKOWSKIEJ 1772—1850.

Studia porównawcze.
Wydawnictwo Literackie.

Kraków, 1979, 230 s.

Мар'ян Тирович.

ПРЕСА ГАЛИЧИНИ
І КРАКІВСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ
1772—1850.

ПОРІВНЯЛЬНІ ДОСЛІДЖЕННЯ.

Краків: Літературне видавництво,
1979. 230 с.

В рецензованій монографії М. Тирович узагальнив свої дослідження з історії преси й публіцистики кінця XVIII — першої половини XIX ст. в Галичині. Автор виявив і розглянув основні закономірності й специфіку існування преси в умовах загартання краю австрійською монархією. Серед факторів, які гальмували її розвиток, М. Тирович виділяє сувору превентивну й репресивну цензуру, що захищала інтереси панівних класів, та примітивну матеріально-технічну базу — результат соціально-економічної відсталості провінції.

Надзвичайно обмеженими були, на його думку, соціальні групи споживачів друкованих матеріалів — шляхта, бюргерство, інтелігенція, а також духовенство. Основна ж маса населення — пригноблене селянство — була неписьменною. Характерною рисою галицької преси автор вважає її залежність від Відня, звідки надходила вся інформація.

М. Тирович насамперед аналізує стан польської преси. Хронологічно дослідження охоплює 1772—1850 рр., тобто від 1-го поділу Речі Посполитої до середини XIX ст. Крім того, він виділяє ще 3 періоди, зумовлені характером розвитку преси: 1-й — 1772—1829, 2-й — 1830—1847 і 3-й — 1848—1850 рр.

На першому етапі публіцистика робила свої перші кроки. Всі матеріали друкувалися французькою мовою — «салонною» мовою польської шляхти. Найпершою газетою була «Львівська газета» (франц. мовою, 1776—1787?).

Особливе значення М. Тирович приділяє «Щоденній газеті патріотичних політиків» (1792—1798), яка відіграла важливу роль під час повстання, яке очолив Т. Костюшко (1794 р.). Появу цього друкованого органу «Товариства патріотичних політиків» дослідник пов'язує з польським масонством. В той період з'явилися також «Львівська газета» (польськ. мовою, 1811—1864, з 1848 р. — урядова газета) і «Лембергер Цайтунг» (нім. мовою, 1812—1864 рр.; урядова газета).

Другий етап розвитку преси в Галичині, за характеристикою М. Тировича, тривав

з 1830 й до кінця 1847 — початку 1848 р. Автор називає його етапом політизації галицької преси, яка підтримувала тісні зв'язки із Західною Європою і перебувала під ідейним впливом великої еміграції*. Щоденну пресу тоді представляли «Львівська газета» і «Краківська газета». Центральною темою для органів інформації у той час було повстання 1830—1831 рр. у Королівстві Польському, а також Краківське повстання 1846 р. Ці події широко висвітлював на своїх сторінках «Урядовий щоденник Польської Республіки», заснований революційним демократом Е. Дембовським. Після поразки повстання щоденник перестав виходити.

Третій етап розвитку галицької преси хронологічно невеликий — 1848—1850 рр. — датується початком буржуазно-демократичної революції в Австрії (1848 р.), яка сприяла бурхливому розвитку преси, особливо у великих містах краю — Львові й Кракові.

В цей час з'явилося багато газет різних політичних напрямів: від прогресивних до відверто реакційних. До першої категорії автор зараховує львівський «Прогрес», «Станіславську щоденну газету» та краківський «Огляд». На їх сторінках друкувалося чимало матеріалів, присвячених проблемам утопічного соціалізму та революційної демократії. Так, газета «Прогрес» виступала за дружбу польського й українського народів. В «Станіславській щоденній газеті» з'явилися статті революційного демократа Я. К. Подоленського, який водночас був її редактором.

Краківську газету «Світанок» та львівський «Національний щоденник» і «Національну газету» (виходила польськ. мовою) М. Тирович відносить до розряду ліберальних газет. На нашу думку, більш правильно було б назвати їх буржуазно-ліберальними. Львівську газету «Польща» — орган товариства поміщиків та краківський «Час» — орган партії земельної аристократії та великої буржуазії дослідник справедливо оцінює як консервативні.

В книзі значну увагу приділено й українським періодичним виданням. М. Тирович згадує «Русалку Дністрову» (1837) — альманах М. Шашкевича, Я. Головацького, І. Вагилевича. Польський історик відзначає позитивний вплив на цих діячів демократичного підпілля та романтичної поезії, зокрема, «української школи» в польській літературі. Він гостро критикує ворожу позицію верхівки уніатського духовенства щодо «Руської трійці»**, що привело до заборони «Русалки Дністрової». Дослідник

* Велика еміграція виникла після польського повстання 1830—1831 рр., яке було жорстоко придушене царизмом.

** «Руська трійця» — прогресивне літературне угруповання західноукраїнських письменників, вчених та молоді, яке очолювали М. Шашкевич, Я. Головацький та І. Вагилевич.

зазначає, що було закрито майже всі газети, які виходили в Галичині. В рецензованій книзі розглянуто питання про матеріальну базу преси, засоби друкування, рентабельність, редакційні кадри та т.ін., які становлять інтерес для спеціалістів.

Взагалі, в монографії зібрано й узагальнено цікавий документальний матеріал. М. Тирович розробив вдалу періодизацію існування преси в Галичині, виявив закономірності й специфіку її розвитку. Книга написана на високому науковому рівні. Слід також відзначити кваліфіковане художнє оформлення видання, ілюстрації.

Однак потрібно звернути увагу й на деякі недоліки, які зустрічаються в дослідженні. На нашу думку, автор неви-

правдано випустив з поля зору серію політичних листівок, які масово друкувалися й розповсюджувалися в 1848 р.

У тексті є чимало повторень.

Важко погодитися з твердженням дослідника про відсутність демократичного підпілля в Галичині в 1841—1844 рр. Нові праці, зокрема про революційну діяльність Ю. М. Госляра та його соратників, свідчать про протилежне.

Підбиваючи підсумки, слід підкреслити, що не лише журналісти, а й історики з інтересом зустріли цікаву й пізнавальну книгу М. Тировича.

В. О. Борис (Львів),

Ф. І. Стеблій (Львів)

W SZEREGACH ZWYCISZCOW.

Wydawnictwo

Ministerstwa obrony narodowej,

Warszawa, 1979, 435 s.

В РЯДАХ ПЕРЕМОЖЦІВ.

Видавництво

Ministerstwa obrony narodowej,

Варшава, 1979, 435 с.

Минуло 35 років з того часу, коли Радянські Збройні Сили розгромили фашистську Німеччину і принесли свободу своєму народу і народам багатьох країн Європи. Проте інтерес сучасників до висвітлення подій минулої війни великий. Саме цій проблемі і присвячена рецензована книга. В ній розповідається про бойову співдружність радянських і польських воїнів, їх мужність і стійкість у боях.

Автори книги — поляки, які служили в Червоній Армії і в довоєнні роки, і в період Великої Вітчизняної війни. По-різному складалася їхня армійська служба. Юзеф Барський — член ВКП(б) з 1918 р. — захищав завоювання Великого Жовтня, брав участь у боротьбі проти іноземних військових інтервентів і внутрішньої контрреволюції в роки громадянської війни. Брати Бардзіньські — командири Червоної Армії з 20-х років. Старший — Едвард — служив у піхоті, будівельних військах, а молодший — Стефан — в авіації. Цікавими є його спогади про зустрічі з наркомом Г. К. Орджонікідзе, авіаційним конструктором А. М. Туполєвим.

У буремні роки Великої Вітчизняної війни автори спогадів воювали на різних фронтах, у різних частинах і підрозділах. Віктор Лешкович — командир взводу саперів — брав участь у боях під Сталінградом, кавалерист Фелікс Русак — у битві за Кавказ, артилерист Ігнатій Ситницький — у битві за Москву. Бойове хрещення Чеслава Наперальського відбулося ще в

1939 р. у боях проти японських загарбників. У роки Великої Вітчизняної війни він воював на Карельському фронті, а також під Сталінградом. Спінном полку називали 16-річного зв'язківця Едварда Градальського, який у рядах 38-ї армії брав участь у визволенні Чехословаччини.

Різні воєнні долі, різні фронтові дороги всіх тридцяти трьох авторів спогадів. Але у них є спільне — ненависть до фашизму, до гніту, прагнення до волі, активної боротьби проти загарбників.

Спогади, зібрані в рецензованій книзі, різні за своїм стилем. Інколи це звичайні описи бойових епізодів, картини фронтового побуту, зустрічей, які запам'яталися, частіше — послідовна розповідь про життєвий шлях авторів.

Багато з них свої спогади закінчують 1943 р., коли на прохання Спілки польських патріотів у Радянському Союзі вони були відкомандировані у 1-у польську піхотну дивізію ім. Т. Костюшка та в інші польські національні формування. Важко переоцінити, наскільки корисними для цих з'єднань були набуті військом-поляками в Червоній Армії бойовий досвід і воєнна майстерність. Не менше значення мали їхні політичні переконання — інтернаціоналізм, відданість бойовій співдружності радянського і польського народів, ідеї будівництва незалежної, соціалістичної Польщі.

Без сумніву можна сказати, що видавці збірника зробили дуже корисну справу. Доречно відзначити роботу упорядника збірника — Миколая Каллаура, в минулому співробітника Військово-історичного інституту Міністерства народної оборони Польської Народної Республіки, а потім — воєнного аташе ПНР в Москві і Будапешті. Рецензована праця є ще одним цінним джерелом для вивчення історії виникнення і розвитку співдружності радянського і польського народів.

П. М. Калениченко (Київ),
Л. О. Любимський (Львів)

В. А. Тишков.

ОСВОБОДИТЕЛЬНОЕ ДВИЖЕНИЕ
В КОЛОНИАЛЬНОЙ КАНАДЕ.

М.: Наука, 1978, 384 с.

Дослідження з історії Канади в нашій країні розпочалися порівняно недавно. Основні праці радянських істориків присвячені висвітленню проблем внутрішнього розвитку Канади ХХ ст. Рецензована монографія—перше в радянській науковій літературі ґрунтовне дослідження нової історії країни. Мотивуючи правомірність звертання до проблем ранньої канадської історії, В. О. Тишков у вступі до книги цілком слушно зазначає, що глибоке розуміння сьогоденних проблем цієї країни неможливе без висвітлення її минулого, бо саме там «беруть початок багато традицій і реальностей сучасної Канади...» (с. 3).

Побудувавши структуру книги у відповідності з хронологією тих чи інших подій, автор починає свою розповідь від часу завоювання англійцями території сучасної Канади й появи на арені внутрішньополітичного життя франкоканадського національного питання. Відомо, що до прибуття англійців на Північно-американський континент, там вже існувала французька колонія. Однак після поразки Франції у семилітній війні в Північній Америці ця колонія з 63-тисячним населенням перейшла у відання Великобританії. Умови Паризького миру 1763 р. закріпили панівне становище англійців у Канаді, а вступ в силу договору означав початок відвертої колонізації французьких поселень. Аналізуючи реальні факти і події, автор робить висновок, що «колонізаторська політика метрополії і англійської меншості викликала відповідне прагнення франкоканадців захистити свої національні права...» (с. 40). Отже, в 60-х роках XVIII ст. на авансцені канадського життя з'являється франкоканадське національне питання. Відтоді воно є складовою частиною історії Канади й значною мірою впливає на внутрішньополітичні процеси в країні.

У дослідженні В. О. Тишкова вперше в радянській історіографії висвітлюється вплив американської революції XVIII ст. на Канаду. Як зазначає автор, канадські поселенці, хоч і брали участь у війні за незалежність від Великобританії, але Канада не стала 14-м штатом США (с. 75). Більше того, зухвала поведінка американських солдатів щодо місцевого населення, переважно у провінції Квебек, зумовила тут антиамериканські настрої. Власне, вже у XVIII ст. зароджуються суперечності у відносинах між США і Канадою, які нині набули значних розмірів.

В роботі широко висвітлюються й такі питання, як вплив Великої французької революції на Канаду, утворення британської «другої імперії» в Північній Америці тощо.

Однак основна частина монографії присвячена дослідженню антиколоніальної буржуазної революції та її наслідків. Адже тема історії визвольного руху, боротьби народних мас за поліпшення умов життя стала стержнем усієї книги. Автор детально зупинився на економічних, соціальних та ідейних передумовах революції, акцентуючи увагу на тому, що з посиленням імміграції з Британських островів у Канаді виникає земельна проблема, а з розвитком буржуазних відносин у сільському господарстві починається розорення селянства. Зростання промислового виробництва нашоувалося на перешкоди з боку метрополії. Визрівання економічних передумов антиколоніальної революції 1837 р., як зазначається в праці, відбулося в процесі переходу країни від феодалізму до капіталізму і стало виявом дедалі зростаючих суперечностей між колонією і метрополією. За таких же обставин в Канаді формувалися також ідейні основи майбутньої визвольної війни. До того ж певний прогрес у розвитку освіти, який мав місце в кінці XVIII—на початку XIX ст., сприяв поширенню революційних ідей серед колоністів Канади. Одним з їх пропатагандистів став В. Макензі (сс. 200—208), який був найбільш яскравим представником нової ідеології буржуазно-демократичного напрямку, що певною мірою відбивала інтереси широких верств населення. Проте, світогляд більшості ідеологів канадського просвітництва не виходив за рамки буржуазного демократизму, що особливо чітко виявилось в ході визвольного руху. Сама ж визвольна боротьба, народжена соціально-економічним і політичним розвитком Канади в кінці XVIII — першій третині XIX ст., завдяки активній участі широких народних мас була спрямована не тільки на досягнення національної незалежності країни, але й проти соціального гніту трудового народу.

В книзі досить детально описані збройні виступи в 1837—1838 рр.—кульмінаційні моменти всього визвольного руху. Багатий фактичний матеріал, наведений автором, є основою для теоретичних узагальнень, аналізу розстановки класових сил і причин поразки патріотичних сил, які призвели до спаду визвольного руху. Проте, змальовуючи перебіг подій в 1837—1838 рр., автор, на наш погляд, вдається до надмірної деталізації. Для відтворення картини повстання достатньо було зупинитися на найбільш важливих подіях, оскільки насиченість другорядною інформацією заважає сприйняттю основних думок тексту.

Завершується монографія розділом про завоювання Канадою колоніального самоуправління. Власне, після поразки збройних виступів у 1839—1840 рр. у канадських провінціях точилися гостра боротьба за конституційні реформи, результатом яких стало утворення в 1867 році незалежної загальноканадської держави під

назвою «домініон Канада». В. О. Тишков дає таку оцінку цій важливій події в канадській історії: «При всій... незавершеності й обмеженості конфедерація 1867 р. була історичним досягненням народу Канади. Нова держава втілила багато демократичних прав, за які велась боротьба в 1837 р. Вона відкрила шлях самостійному розвитку країни» (с. 360).

Рецензована монографія свідчить про досконале володіння автором методикою історичного дослідження. В. О. Тишков глибоко розкрив тему, чітко визначив головні сюжети дослідження, ввів у науковий обіг значну кількість нового матеріалу, що базується на ретельному вивченні оригінальних джерел (російських і канадських архівів, довідкових видань, листування та мемуарів політичних діячів і учасників визвольної боротьби, тогочасної преси), наукових праць радянських, канадських, американських та англійських дослідників. Однією з характерних рис рецензованої праці є прагнен-

ня автора викласти не тільки свої погляди на події тих часів, але й проаналізувати інші, скажімо, власні канадській історіографії. Такий підхід дає змогу читачеві, з одного боку, познайомитися з зарубіжною історіографією з даної проблематики в контексті подій і явищ визвольного руху в Канаді, а з іншого — робить авторську критику поглядів буржуазних істориків предметною і переконливою.

Привертає увагу й висока культура виконання й оформлення наукового дослідження: логічність і послідовність викладу думки, завершеність окремих сюжетів та їх зв'язок з основною проблематикою книги, дбайливе ставлення до цитування й наукового апарату. Монографія В. О. Тишкова є значним внеском у вітчизняну історичну науку, а її матеріал, безумовно, знайде практичне використання в курсах з нової історії.

В. Б. Євтух (Київ),

Б. М. Гончар (Київ)

* * *

ПОКАЖЧИК БІБЛІОГРАФІЧНИХ ПОСІБНИКІВ З ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ РСР (1966—1977 рр.)

В умовах розвинутого соціалізму, що характеризується могутнім піднесенням народного господарства, науки і культури радянського народу, зростає роль наукової і політичної інформації, виникає гостра потреба у вишукуванні оптимальних засобів її розповсюдження, на що звернув увагу Генеральний секретар ЦК КПРС, Голова Президії Верховної Ради СРСР товариш Л. І. Брежнев у Звітній доповіді Центрального Комітету КПРС XXV з'їздові партії. «Важливо прищеплювати вміння самостійно поповнювати свої знання, — підкреслював Л. І. Брежнев, — орієнтуватись у стрімкому потоці наукової і політичної інформації»¹. Велика роль у потоці друкованої інформації належить бібліографії.

З метою ознайомлення читачів з основними бібліографічними посібниками (показниками літератури, бібліографічними оглядами, списками літератури тощо) з історії Української РСР, опублікованими в Радянському Союзі російською та українською мовами, в «Українському історичному журналі» систематично друкуються покажчики бібліографічних посібників з історії Української РСР. Дана публікація є продовженням цієї важливої справи, проте вона не є вичерпною.

Залежно від кількості матеріалу в розділах виділяються поточні та ретроспективні бібліографічні видання, покажчики джерел та краєзнавчої літератури.

Упорядники: О. В. МОЛОДЧЕНКОВ (Київ),

С. В. СОРОКОВСЬКА (Київ)

¹ Брежнев Л. І. Звіт Центрального Комітету КПРС і чергові завдання партії в галузі внутрішньої і зовнішньої політики. Доповідь XXV з'їздові КПРС 24 лютого 1976 р. К., 1976, с. 92.

І. К. МАРКС, Ф. ЕНГЕЛЬС, В. І. ЛЕНІН І УКРАЇНА

Поточні бібліографічні показники

К. Маркс, Ф. Энгельс, В. И. Ленин. Указатель произведений основоположников марксизма-ленинизма и литературы об их жизни и деятельности, вышедшей в СССР. Издается с 1959 г. Ежеквартально. М. (Б-ка Ин-та марксизма-ленинизма при ЦК КПСС).

* * *

Алфавітний показник до Творів К. Маркса і Ф. Енгельса. К., Політвидав України, 1973. 207 с. (Ин-т історії партії при ЦК Компартії України — філіал Ін-ту марксизму-ленинизму при ЦК КПРС).

Предметний указатель ко второму изданию Сочинений К. Маркса и Ф. Энгельса (1—39 тома). Ч. 1, 2. М., Политиздат, 1978. (Ин-т марксизма-ленинизма при ЦК КПСС).

Указатели ко второму изданию Сочинений К. Маркса и Ф. Энгельса. Указатель произведений К. Маркса и Ф. Энгельса, цитируемых и упоминаемых в их работах. Указатель имен. Указатель периодических изданий. М., Политиздат, 1974. 332 с. (Ин-т марксизма-ленинизма при ЦК КПСС).

* * *

Беляева П. Х. В. И. Ленин — вождь трудящих усього світу. Бібліогр. і метод. матеріали до 100-річчя з дня народження В. І. Леніна. К., Політвидав України, 1970. 140 с.

Варениченко К. І. В. І. Ленин — вождь, учитель і друг. Короткий анот. показник літератури. К., 1969. 55 с. (Держ. респ. б-ка УРСР ім. КПРС).

Игнатенко Т. А., Тарасова С. С. Проблемы истории в трудах В. И. Ленина. Материалы к указателю сов. ист. литературы о В. И. Ленине как историке. 2-е изд., доп. М., 1969. 167 с. (АН СССР. Ин-т истории СССР).

Ленінська теоретична спадщина в українській радянській історіографії. К., «Наукова думка», 1969. 335 с. (АН УРСР. Ін-т історії).

Твори В. І. Леніна на Україні, їх видання та зберігання

Бутрин М. Л., Микитин Т. Д. Зведений каталог прижиттєвих видань творів В. І. Леніна, які зберігаються у бібліотеках, архівах та музеях Львова. Львів, «Камінь», 1970. 38 с. (Львів. ун-т. Наук. б-ка).

Видання творів В. І. Леніна на Україні. (1894—1970). Бібліогр. показник. Харків. (Ред.-видав. відділ Книжкової палати УРСР), 1971. 711 с.

Горогоцька Л. О. В. І. Ленин. Информ.-бібліогр. показник. К., 1970. 92 с. (Держ. респ. б-ка УРСР ім. КПРС).

Дараган А. П., Каганова М. Я. Прижиттєві видання творів В. І. Леніна в фондах ЦНБ АН УРСР. Бібліогр. указатель. К., «Наукова думка», 1975. 80 с. (АН УРСР. ЦНБ).

Міжнародна виставка книг, присвячена 100-річчю з дня народження В. І. Леніна. Москва, 1970. Каталог книг Української РСР. К., «Реклама», 1970. 71 с.

Панащенко В. В., Бендик Ж. М. Прижиттєві видання творів В. І. Леніна, наявні у фондах Державної історичної бібліотеки УРСР. Бібліогр. показник. К., 1967. 62 с. (Держ. іст. б-ка УРСР).

Твори В. І. Леніна на Україні (1894 — лютий 1917 р.). Показник архівних документів. К., «Наукова думка», 1977. 255 с.

Краєзнавча Ленініана

В. И. Ленин и Донбасс. Библиогр. и метод. материалы в помощь библиотекарям. Вып. 1—2. Донецк, 1969. (Донецк. обл. б-ка им. Н. К. Крупской).

В. І. Ленин і Миколаївщина. Показник літератури. Миколаїв, 1966. 35 с. (Микол. обл. б-ка).

Вільчек С. Я. В. І. Ленин і Запоріжжя. Показник літератури. Запоріжжя, 1966. 14 с. (Обл. б-ка ім. О. М. Горького).

Грайданс Ю. М. Під ленінським прапором. (В. І. Ленин і революційно-визвольний рух трудящих Львівщини). Рек. бібліогр. показник літератури. Львів, 1966. 65 с. (Львів. обл. б-ка ім. Я. Галана).

Дідковська Г. В. І. Ленин і Черкащина. Показник літератури 2-е вид., доп. Черкаси, 1969. 18 с. (Черк. обл. б-ка ім. В. В. Маяковського).

Каширин Г. А. В. И. Ленин и Одещина. Краткий указатель литературы. Одесса, 1970. 10 с. (Одес. наук. б-ка им. А. М. Горького).

Кермас Н. Т. В. І. Ленин і Закарпаття. Рек. показник літератури. Ужгород, 1974. 18 с. (Закарпат. обл. б-ка).

Ленін і Херсонщина. Бібліогр. показник та метод. поради на допомогу бібліотекам. Херсон, 1969. 25 с. (Херсон. обл. б-ка ім. О. М. Горького).

Ленін іде Буковиною. Короткий рек. список літератури. Чернівці, 1970. 14 с. (Чернів. обл. б-ка).

Літошко О. С., Студьонова Л. В. В. І. Ленин і Чернігівщина. Бібліогр. показник літератури до 100-річчя від дня народження В. І. Леніна. Чернівці, 1969. 23 с. (Черніг. обл. б-ка ім. В. Г. Короленка).

Пономарева Н. Д. Донбасс в трудах В. И. Ленина. Анот. указатель. Донецк, «Донбасс», 1970. 70 с. (Дом полит. просвещения Донец. обкома Компартии Украины. Донец. наук. обл. б-ка им. Н. К. Крупской).

Пупченко В. В. І. Ленин і наш край. Короткий рек. показник літератури. Дніпропетровськ, 1970. 31 с.

Семикіна В., Вербицька В. В. І. Ленін і Полтавщина. Бібліогр. покажчик літератури. Полтава, 1969. 20 с. (Будинок політосвітн. Полт. обкому Компартії України. Полт. обл. наук. б-ка ім. І. П. Котляревського).

Ціпріс І. Я. В. І. Ленін і Житомирщина. Короткий бібліогр. покажчик. Житомир, 1970. 13 с. (Житом. обл. б-ка ім. Жовтневої революції).

Шпилько Р. Ф., Логвиненко Т. В. В. І. Ленін і Поділля. Бібліогр. покажчик літератури. Львів, «Каменяр», 1970. 15 с. (Хмельн. обл. б-ка ім. М. Островського).

II. ІСТОРІЯ КОМПАРТІЇ УКРАЇНИ

Альошін Д. С., Уманська Н. М. Більшовицькі організації в боротьбі за перемогу і зміщення Радянської влади на Україні (березень 1917—1920 рр.). Покажчик книг і журн. публікацій. К., 1971. 134 с. (Держ. респ. б-ка УРСР ім. КПРС. Держ. іст. б-ка УРСР).

Давиденко С. Ф. К изучению материалов XXV съезда КПСС и материалов XXV съезда Компартии Украины. Рек. указатель литературы. Харьков, 1976. 19 с. (Харьк. ин-т радиоэлектроники).

Историко-партийные исследования ученых вузов Украинской ССР. Библиогр. основных публикаций преподавателей истории КПСС вузов Украинской ССР. Ч. I. К., 1976. 163 с. (Киев. ун-т. Научн. б-ка).

История Коммунистической партии Советского Союза. Рек. указатель литературы. М., «Книга», 1977. 272 с. (Гос. б-ка СССР им. В. И. Ленина).

Кермас Н. Т. Парти́йна організа́ція Закарпаття в боротьбі за комунізм. Бібліогр. покажчик літератури. Ужгород, 1976. 59 с. (Закарпат. обл. б-ка).

Микитин Т. Д., Бутрин М. Л. 50 років Комуністичної партії України. Бібліогр. список пайважливішої літератури. Львів, 1968. 29 с. (Львів. ун-т. Науч. б-ка).

Справочный том к восьмому изданию КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. М., Политиздат, 1973. 272 с. (Ин-т марксизма-ленинизма при ЦК КПСС).

Указатели к материалам XXV съезда КПСС. Перечень материалов XXV съезда КПСС; Указатель имен, упоминаемых в «Перечне...»; Указатель республик, краев и областей СССР, представители которых выступали на съезде; Указатель зарубежных стран, представители партий и организаций которых приветствовали съезд. Предметно-тематический указатель. М., 1977. 72 с. (Гос. б-ка СССР им. В. И. Ленина).

Шафорош В. М. Рішення XXV з'їзду КПРС — у життя. Рек. покажчик літератури. К., Політвидав України, 1977. 60 с. (Держ. респ. б-ка УРСР ім. КПРС).

Машотас В. В. Кому́ністична партія Західної України. Бібліогр. покажчик мате-

ріалів і публікацій за 1919—1967 рр. Львів, «Каменяр», 1969. 440 с. (Львів. б-ка АН УРСР).

Персональні бібліографічні посібники

Альошін Д. С. Їх життя — приклад для молоді. Покажчик літератури про життя і діяльність соратників і учнів В. І. Леніна. Вип. I. К., 1973. 48 с. (Держ. іст. б-ка УРСР).

Бережной А. Ф., Смирнов С. В. Бойшы революцый. Сотрудники большевистской печати. Биобиблиогр. справочник. Л., Лениздат, 1969. 275 с.

Борці за владу Рад — наші земляки. Бібліогр. покажчик. Хмельницький, 1975. 23 с. (Хмельн. обл. б-ка ім. М. Островського).

Ветераны ленинской партии. (1900—1917 гг.). Рек. указатель литературы. М., «Книга», 1974. 95 с. (Гос. публ. ист. б-ка РСФСР).

Воспитанники Московского университета — соратники В. И. Ленина. Биобиблиогр. словарь. М., Изд-во Моск. ун-та, 1973. 216 с. (Моск. ун-т. Науч. б-ка).

Воспитанники Московского университета — большевики дооктябрьского периода. Биобиблиогр. словарь. М., Изд-во Моск. ун-та, 1977. 192 с. (Моск. ун-т. Науч. б-ка).

Каширіна Г. М., Ярошик В. О. Артем (Ф. А. Сергеев). Покажчик літератури. Харків, 1972. 39 с. (Харк. наук. б-ка ім. В. Г. Короленка).

Комська А. М. Їх імена безсмертні. (Борці за владу Рад на Україні). Анот. покажчик літератури. К., 1975. 57 с. (Держ. іст. б-ка УРСР).

III. ІСТОРІЯ ЛЕНІНСЬКОЇ КОМУНІСТИЧНОЇ СПІЛКИ МОЛОДІ УКРАЇНИ

Зубар А. Нова література про комсомол і молодь України. Анот. покажчик кн. видань і статей з період. пресн. УРСР за перший квартал 1970 р. К., 1970. 29 с. (ЦК ЛКСМУ).

Колеснікова О. А., Ларіонова Е. Д. Славний шлях комсомолу Києва. (Пам'ятка). К., 1969. 42 с. (ЦК ЛКСМУ. Центр. міська б-ка ім. М. Є. Салтикова-Шchedріна. Київ. міська організація т-ва «Знання»).

Комсомол України. Бібліогр. покажчик. К., «Молодь», 1969. 188 с.

Ленінський комсомол — надійний помічник і резерв Кому́ністичної партії. Рек. покажчик літератури. К., 1969. 65 с. (Держ. респ. б-ка УРСР ім. КПРС).

Ставни́ська Р. А. 50 лет Всесоюзного Коммунистического Союза Молодежи. Рек. указатель литературы. Харьков, 1968. 28 с. (Харьк. ун-т. Центр. научн. б-ка).

IV. ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ РСР

Поточні бібліографічні покажчики

Історія Української РСР. Науково-допоміжний покажчик літератури. Видається з 1971 р. Щорічник. К. (Держ. іст. б-ка УРСР).

Методична література для вчителів історії. Інформ. покажчик літератури. Видається з 1971 р. Двічі на рік. К. (Держ. іст. б-ка УРСР).

Новая иностранная литература по истории, археологии и этнографии. Библиогр. бюллетень. Издаётся с 1947 р. Ежемесячно. М. (ИНИОН).

Новая советская литература по истории, археологии и этнографии. Издаётся с 1949 г. Ежемесячно. М. (ИНИОН).

Нові надходження видань в галузі суспільних наук. Інформ. покажчик. Видається з 1968 р. Щомісячник. К. (Держ. респ. б-ка УРСР ім. КПРС).

Нові надходження книг з історії в Державну історичну бібліотеку УРСР. Видається з 1972 р. Щомісячник. К. (Держ. іст. б-ка УРСР).

Общественные науки в СССР. Реферативный журнал. Издаётся с 1973 г. Ежеквартально. М. (АН СССР. ИНИОН).

Серия 5. История.

Общественные науки за рубежом. Реферативный журнал. Издаётся с 1972 г. Ежеквартально. М. (АН СССР. ИНИОН).

Серия 5. История.

Покажчик бібліографічних посібників з суспільних наук. Видається з 1973 р. Щорічник. К. (АН УРСР. ЦНБ).

Українська РСР у виданнях Радянського Союзу і країн соціалістичної співдружності. Бібліогр. покажчик. Видається з 1956 р. Щорічник. Харків. (Книжкова палата УРСР).

До 1967 р. назва — «Українська РСР у виданнях республік Радянського Союзу».

Ретроспективні бібліографічні посібники

История СССР. С древнейших времен до Великой Октябрьской социалистической революции. Рек. указатель литературы для учителей средней школы. М., «Книга», 1973. 143 с. (Гос. публ. ист. б-ка РСФСР).

Історія Української РСР. У 2-х т. К., «Наукова думка», 1967. (АН УРСР. Ін-т історії).

Молодчиков О. В., Сороковська С. В. Бібліографія бібліографії з історії Української РСР (1960—1965). — «УІЖ», 1966, № 2, с. 156—159; № 3, с. 155—159; № 5, с. 157—160; № 6, с. 157—159; № 9, с. 159—160; № 10, с. 158—160.

Розвиток історичної науки на Україні за роки Радянської влади. К., «Наукова думка», 1973. 254 с. (АН УРСР. Ін-т історії).

Сохань П. С. Очерки истории украинско-болгарских связей. К., «Наукова думка», 1976. 291 с. (АН УССР. Ин-т истории).

Шапиро А. Л. Библиография истории

СССР. Учеб. пособие для студентов гос. ун-тов, пед. ин-тов и ин-тов культуры. М., «Высшая школа», 1968. 288 с.

Шеліхова Н. М., Ровнер О. С. Бібліографія російської і української бібліографії по історії Української РСР (1956—1965 рр.). К., 1966. 128 с. (Держ. іст. б-ка УРСР).

Покажчики джерел, змісту періодичних видань, праць наукових установ

Альохін Д. Є., Уманська Н. М. Статистика народного хозяйства и культуры Украинской РСР. Бібліогр. покажчик. К., 1968. 291 с. (Держ. іст. б-ка УРСР).

Бутч І. Висвітлення історії України в загальносоюзних історичних журналах. Сист. покажчик. — «Архіви України», 1965, № 6, с. 78—83; 1966, № 1, с. 80—83; № 2, с. 90—94; 1967, № 5, с. 94—100; 1970, № 5, с. 83—90; № 6, с. 89—94.

Вітрук Л. Д., Шелюх Т. М. «Український історичний журнал» (1957—1966). Сист. покажчик. К., «Наукова думка», 1968. 234 с. (АН УРСР. Ін-т історії).

Воспоминания и дневники XVIII—XX вв. Указатель рукописей. М., «Книга», 1976. 622 с. (Гос. б-ка СССР им. В. И. Ленина).

Гудзенко Л. М., Дмитрієнко М. Ф., Шелюх Т. М. Радянські видання документальних матеріалів з історії України (1917—1968). Бібліогр. покажчик. К., «Наукова думка», 1970. 117 с. (АН УРСР. Ін-т історії).

Дмитрієнко М. Ф., Шелюх Т. М. Історична періодика на Україні в радянський час. — «УІЖ», 1971, № 7, с. 127—134.

Друковані праці Інституту історії АН УРСР. Інформ.-бібліогр. покажчик за 1966—1970 рр. К., 1971. 129 с.

Машинин Е. А., Симчера В. М. Статистические публикации в СССР. Библиогр. указатель. М., «Статистика», 1975. 280 с.

Покажчик праць, опублікованих науковими співробітниками Інституту історії (1956—1967). К., «Наукова думка», 1969. 295 с. (АН УРСР. Ін-т історії).

Бібліографія історіографії

Гудзенко Л. М., Шелюх Т. М. Бібліографія української історіографії (1956—1965). — В кн.: Історіографічні дослідження в Українській РСР. Вип. 1. К., 1968, с. 239—273.

Кузнецова Є. Г., Шелюх Т. М. Бібліографія української історіографії (1970—1971 рр.). — В кн.: Історіографічні дослідження в Українській РСР. Вип. 6. К., 1973, с. 142—158.

Шелюх Т. М. Бібліографія української історіографії (1966—1968 рр.). — В кн.: Історіографічні дослідження в Українській РСР. Вип. 2. К., 1969, с. 207—229.

Шелюх Т. М. Бібліографія української історіографії (1969 р.) — В кн.: Історіографічні дослідження в Українській РСР. Вип. 4. К., 1971, с. 253—258.

Історія областей Української РСР

Волкова М. У братній радянській сім'ї (До 30-річчя возз'єднання західноукраїнських земель в єдиній Українській Радянській соціалістичній державі). Івано-Франківськ, 1969. 13 с. (Івано-Франк. обл. б-ка ім. І. Франка).

Гайдук В. Соціалістична Ровенщина. Короткий покажчик літератури. Львів, «Камеяр», 1971. 70 с. (Ровен. обл. б-ка).

Давидова Ю. І. Івано-Франківщина в минулому і тепер. Рек. покажчик літератури. Ужгород, «Карпати», 1968. 100 с. (Івано-Франк. обл. б-ка ім. І. Франка).

Давидова Ю. І., Пискун К. П. Івано-Франківщина в минулому і тепер. Покажчик літератури за 1971—1972 рр. Івано-Франківськ, 1973. 26 с. (Обл. б-ка ім. І. Франка).

Деркач С. Б., Малащенко Л. И. Советское Приднестровье. Рек. указатель литературы о г. Белгород-Днестровском и районе. Одесса, 1975. 50 с. (Одес. обл. научн. б-ка ім. В. И. Леніна).

Донецк вчера, сегодня, завтра. Краткий рек. указатель литературы в помощь лектору, пропагандисту, библи. работникам. Донецк, 1963. 38 с. (Донец. гор. орг. о-ва «Знання», Донец. научн. обл. б-ка ім. Н. К. Крупской).

Івано-Франківщина на шляху до комунізму. (До 35-річчя возз'єднання українських земель в єдиній Українській Радянській державі). Рек. список літератури. Івано-Франківськ, 1974. 18 с. (Івано-Франк. обл. б-ка ім. І. Я. Франка).

Історія міст і сіл Львівської області. Бібліогр. покажчик. Львів, 1977. 460 с. (Львів. обл. б-ка ім. Я. Галана. Львів. наук. б-ка ім. В. Стефаника АП УРСР. Наук. б-ка Львів. ун-ту).

Карнаух С. Г., Лінська В. І., Нікуліна Н. П. Дніпропетровську — 200 років. Бібліогр. покажчик літератури. Дніпропетровськ, 1976. 68 с. (Дніпропетр. обл. наук. б-ка ім. Жовтневої революції).

Кермас Н. Т. 30-річчя визволення і возз'єднання Закарпаття з Радянською Україною. Бібліогр. покажчик літератури. Ужгород, 1976. 52 с. (Закарпат. обл. б-ка).

Кириловська Н. Волинь під прапором Жовтня. Рек. покажчик літератури. Львів, «Камеяр», 1967. 63 с. (Волин. обл. б-ка).

Кізілк О. Д. Іншомовні матеріали до історії міст і сіл України. Короткий бібліогр. покажчик. Львів, 1967. 56 с. (Львів. наук. б-ка).

Корсун В. Щастя, здобуте в боротьбі

(До 30-річчя возз'єднання українських земель в єдиній Українській Радянській державі). Метод-бібліограф. матеріали. Ровно, 1969. 15 с. (Ровен. обл. б-ка).

Крым за 50 лет Советской власти. Библиогр. указатель литературы. Симферополь, «Крым», 1970. 104 с. (Крым. обл. б-ка ім. І. Я. Франко).

Ленчишин А. В сім'ї братніх народів. Бібліогр. покажчик. Тернопіль, 1976. 37 с. (Терноп. міськомком Компартії України. Терноп. центр. міська б-ка).

Літопис найважливіших і пам'ятних подій історії Волині. (1939—1952 рр.). Бібліогр. покажчик. Луцьк, 1977. 106 с. (Парт. архів Волин. обкому Компартії України. Волин. обл. держ. архів. Волин. обл. б-ка. Волин. обл. організація т-ва книголюбів).

Літопис пам'ятних подій історії Волині (1900—1939 рр.). Бібліогр. покажчик. Луцьк, 1976. 67 с. (Волин. обл. б-ка).

Одещина — наш рідний край. Покажчик літератури. Одеса, «Маяк», 1969. 43 с. (Одес. наук. б-ка ім. В. І. Леніна).

Полек В. Т. Матеріали до бібліографії Івано-Франківської області. Вип. 2. На допомогу авторам нарисів з історії міст і сіл Івано-Франківської області. Івано-Франківськ, 1968. 35 с. (Івано-Франк. пед. ін-т).

Радянська Львівщина. Рек. покажчик літератури. Львів, «Камеяр», 1971. 112 с. (Львів. обл. б-ка ім. Я. Галана).

Розквітає Полтавщина. Рек. покажчик літератури. Полтава, 1972. 18 с. (Обл. наук. б-ка ім. І. П. Котляревського).

Студьонова Л. В. Інтернаціональні зв'язки Чернігівської області з народами братніх республік. Бібліогр. покажчик літератури. Чернігів, 1972. 24 с. (Черніг. обл. б-ка ім. В. Г. Короленка).

Харківщина, Полтавщина, Сумщина (1917—1967). Бібліогр. покажчик. Харків, «Прапор», 1968. 107 с.

Ціпріс І. Я. Житомирщина за 50 років. Короткий бібліогр. покажчик. К., Політвидав України, 1968. 100 с. (Житом. обл. б-ка ім. Жовтневої революції).

Чепенко Т. В єдиній сім'ї. До 30-річчя возз'єднання західноукраїнських земель в єдиній Українській Радянській державі. (Метод і бібліогр. матеріали). Львів, 1969. 20 с. (Львів. обл. б-ка ім. Я. Галана).

Шпилько Р. Ф., Ярова В. М. Радянська Хмельницьчина. Бібліогр. покажчик літератури. Львів, «Камеяр», 1967. 124 с. (Обл. б-ка ім. М. Островського).

Шуменко Л. Кіровоградщина за роки Радянської влади. Бібліогр. покажчик. Кіровоград, 1971. 94 с. (Кіровоград. обл. наук. б-ка ім. Н. К. Крупської).

(Далі буде)

Хроніка та інформація

ХІ ЗАСІДАННЯ КОМІСІЇ ІСТОРИКІВ СРСР І ЧССР

З метою зміцнення творчих зв'язків радянських і чехословацьких істориків, розробки й обговорення найважливіших теоретичних і методологічних проблем історичної науки, а також координації діяльності істориків у 1967 р. було створено Комісію істориків СРСР і ЧССР.

12—16 травня 1980 р. у Братиславі-Часті відбулося ХІ засідання Комісії. На засіданні виступили голова чехословацької частини Комісії, акад. АН ЧССР Позеф Поулік і голова радянської частини Комісії, керівник делегації радянських істориків (8 чол.), акад. АН УРСР П. Т. Тронько. Він, зокрема, відзначив великий вклад учених-суспільствознавців, у тому числі істориків, у розвиток і зміцнення братніх зв'язків народів СРСР і ЧССР.

У рамках засідання Комісії відбулася наукова конференція (13—14 травня) на тему «Передумови і наслідки народно-демократичних і соціалістичних революцій у країнах Центральної і Південно-Східної Європи». На ній було заслухано 16 доповідей і співдоповідей. В них розглядалися такі проблеми: передумови народно-демократичних революцій у країнах Центральної і Південно-Східної Європи (канд. істор. наук Я. Б. Шмераль), революційне завершення національно-визвольної боротьби в указаному регіоні (канд. істор. наук Ф. Гейда), основні закономірності перехідного періоду від капіталізму до соціалізму (д-р істор. наук П. Є. Зеленин, чл.-кор. ЧСАН і САН В. Плевза), визвольна місія Радянської Армії і розвиток народно-демократичних революцій (чл.-кор. ЧСАН і САН М. Кропилак), критика буржуазних фальсифікацій визвольної місії Збройних Сил СРСР (канд. військ. наук В. П. Морозов), значення керівної ролі робітничого класу і комуністичних партій у перемозі народно-демократичних революцій в країнах Центральної і Південно-Східної Європи (д-р істор. наук М. Кремпа), загальні закономірності й особливості розвитку цих революцій (д-р істор. наук В. Пеша).

Про місце і значення союзників робітничого класу в революційному процесі розповів д-р істор. наук С. Цамбел, про стан дослідження аграрно-селянської проблематики в революціях 40-х років — канд. істор. наук В. В. Мар'їна, про боротьбу робітничого класу за націоналізацію промисловості в ході революції 40-х років —

канд. істор. наук Г. П. Мурашко, про еволюцію позицій буржуазних партій у ході національно-визвольної боротьби і в революційному процесі 40-х років — канд. істор. наук М. Барновський, роль національних фронтів у революційному процесі — чл.-кор. АН УРСР І. М. Мельникова, переростання національних і демократичних революцій у революції соціалістичні — канд. істор. наук Ш. Зелепак, роль і місце народно-демократичних революцій у процесі формування соціалістичної співдружності — д-р істор. наук А. І. Недорезов.

15 травня відбулося заключне пленарне засідання Комісії істориків СРСР і ЧССР, на якому розглядалося питання про підготовку до чергового, ХІІ засідання Комісії. Воно відбудеться в травні-червні 1981 р. у Радянському Союзі. На ньому будуть розглядатися такі проблеми:

1. Роль революційної робітничої партії у здійсненні історичної місії робітничого класу (до 60-річчя створення КПЧ).

2. Інтернаціональна допомога трудящих зарубіжних країн будівництву соціалізму в СРСР.

На ХІ засіданні Комісії була заслухана також інформація М. Кропилака і Ф. Гейла про підготовку чехословацьких істориків до XV Міжнародного конгресу істориків у Бухаресті і Міжнародного з'їзду славістів, що відбудеться в Києві у 1983 р. Про підготовку радянських істориків до Міжнародного з'їзду славістів розповів голова радянської частини Комісії істориків СРСР і ЧССР, акад. АН УРСР П. Т. Тронько. Він також дав інтерв'ю спеціальному кореспонденту АПН, докладно розповівши про набутий досвід роботи Комісії по розробці і висвітленню проблем радянсько-чехословацьких відносин, будівництва соціалізму в СРСР і ЧССР, формування і розвитку їх соціалістичної співдружності, історії другої світової війни, Словацького національного повстання тощо.

13 травня радянська делегація і члени чехословацької частини Комісії були прийняті Головою уряду ССР тов. П. Цолоткою і Президентом САН академіком В. Гойко.

14 травня радянську делегацію прийняв секретар ЦК КПС Л. Пезлар.

Є. П. Талан (Київ)

ГЕОРГІЙ ЛЬВОВИЧ НІКОЛЬНІКОВ

9 серпня 1980 р. після тяжкої тривалої хвороби помер доктор історичних наук, професор Георгій Львович Нікольніков.

Г. Л. Нікольніков народився 14 лютого 1916 р. в с. Подивотье Севського району Брянської області. Трудову діяльність він почав з 15 років, працюючи після закінчення короткострокових педагогічних курсів вчителем початкової школи (1931—1933 рр.). Пізніше завідував учбовою частиною і викладав історію в медичному технікумі.

У квітні 1940 р. після вступу до лав КППРС був висунутий на партійну роботу. В 1940—1944 рр. Г. Л. Нікольніков — лектор міськкомів партії у Дніпродзержинську, Ашхабаді, Донецьку, з 1944 р. — лектор, а згодом консультант управління пропаганди і агітації ЦК Компартії України, в 1947—1952 рр. — відповідальний секретар журналу «Сучасне і майбутнє».

З 1952 р. Г. Л. Нікольніков — завідувачий кафедрою загальної історії і міжнародних відносин (пізніше перетворена на кафедру історії міжнародного робітничого і національно-визвольного руху) Вищої партійної школи при ЦК Компартії України. З вересня 1964 р. працює в ІПК при Київському держуніверситеті. Протягом багатьох років він очолював тут кафедру наукового комунізму, а після виходу на пен-

сію продовжував працювати в Інституті професором-консультантом. Під його керівництвом підготовлено понад 20 кандидатів наук.

Г. Л. Нікольніков — автор більше 200 друкованих праць з історії міжнародного комуністичного руху, міжнародних відносин, стратегії і тактики КППРС. Високу оцінку наукової громадськості дістали його монографії «Нариси з повітньої історії» (К., 1970), «Выдающаяся победа ленинской стратегии и тактики (Брестский мир: от заключения до разрыва)» (М., 1968). Він — один із співавторів книги «Ленінська теорія соціалістичної революції і світовий революційний процес» (К., 1970).

Г. Л. Нікольніков брав активну участь у громадсько-політичному житті республіки, працював членом правління і президії товариства «Знання» Української РСР, віце-президентом Українського відділення товариства «Італія — СРСР», був членом Українського комітету захисту миру.

За активну науково-педагогічну та громадсько-політичну діяльність Г. Л. Нікольнікова нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора, двома орденами «Знак пошани», багатьма медалями.

Світла пам'ять про Г. Л. Нікольнікова, полум'яного пропагандиста ленінських ідей, талановитого історика, назавжди збережеться у наших серцях.

НОВІ КНИГИ

- Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і Пленумів ЦК (1898—1971): Т. 5. 1931—1941.** — К.: Політвидав України, 1980.—471 с.
- Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС 23 червня 1980 року.** — К.: Політвидав України, 1980.—16 с.
- Африка в 70-е — 80-е годы: Становление национальной экономики и стратегия развития.** — М.: Наука, 1980. — 325 с.
- БЕЗЫМЕНСКИЙ Л. Разгаданные загадки третьего рейха: Книга не только о прошлом, 1933—1941.** — М.: Изд-во АПН, 1980.—279 с.
- БУКОВИЧ Д. М., ГАЙДОШ А. І., ГАЙДОШ М. А. Унія на службі реакції.** — Ужгород: Карпати, 1980.—128 с.
- Герои-освободители Черкащины.** — Днепрпетровск: Промінь, 1980.—334 с.
- Герои твои Херсонщина.** — Симферополь: Таврія, 1980.—303 с.
- ГРИЦЕНКО А. І. Економічні зв'язки Північної Буковини з Росією і Наддніпрянською Україною в XIX — на початку XX ст.** — Львів: Вища школа. Вид-во при Львів. ун-ті, 1980.—167 с.
- ДЕМЧЕНКО Е. П. Сатирическая пресса Украины 1905 — 1907 гг.** — К.: Наук. думка, 1980.—147 с.
- ДОРОФЕЕВ Б. Я. Трудовая Австралия в борьбе за мир и социальный прогресс.** — М.: Междунар. отношения, 1980.—214 с.
- ДУБИНСКИЙ А. М. Советско-китайские отношения в период японо-китайской войны, 1937—1945.** — М.: Мысль, 1980.—279 с.
- ЗАВЬЯЛОВ А. С. Единым фронтом: Демокр. партии ГДР в борьбе за социализм [1949—1961].** — К.: Вища школа. Головное изд-во, 1980. — 231 с.
- Идейно-воспитательная работа на селе в современных условиях: Из опыта парторганизаций Украины.** — К.: Политиздат Украины, 1980.—299 с.
- Исторические корни дружбы и единения украинского и молдавского народов.** — К.: Наук. думка, 1980. — 323 с.
- КАЛЕНИЧЕНКО П. М., КОЛЕСНИК В. П. Граница дружбы и мира: О сов.-польском погранич. сотрудничестве. 1956—1979.** — Львов: Вища школа. Изд-во при Львов. ун-те, 1980.—158 с.
- КОЗЛОВ А. А. Подрывная деятельность маоистов в Юго-Восточной Азии. 1960 — 1973.** — М.: Наука, 1980.—135 с.
- КОММУНАРОВ С. Н. Интернационализация общественного сознания — закономерность развития социализма.** — К.: Вища школа. Головное изд-во, 1980.—176 с.
- КОСТИК П. С. У боротьбі за технічне оснащення сільського господарства: [Діяльність КП України по створенню і дальшому розвитку матер.-техн. бази сіл. госп. зах. обл. УРСР. 1939—1975].** — Львів, Вища школа. Вид-во при Львів. ун-ті, 1980.—167 с.
- КРУТОГОЛОВ М. А. Президент Французской Республики: Правовое положение.** — М.: Наука, 1980. — 336 с.
- КУЛИНИЧ И. М. Трасса братского сотрудничества.** — К.: Политиздат Украины, 1980.—184 с.
- Нерушимая дружба украинского и молдавского народов в период социализма.** — К.: Наук. думка, 1980. — 426 с.
- ПЕТЕРС И. А. Страницы пролетарской солидарности: Поддержка чеш. и словац. трудящимися дела соц. ст-ва в СССР [1926—1932].** — К.: Наук. думка, 1980.—167 с.
- Плечо друга: Статьи о парт. руководстве соц. соревнованием трудящихся Донец. и Кемер. обл.** — Донецк: Донбас, 1980.—92 с.
- Радянська Буковина, 1946—1970: Документи і матеріали.** — Ужгород: Карпати, 1980.—272 с.
- СОЛОВЬЕВ М. Е. Большевики и Февральская революция 1917 года.** — М.: Высш. школа, 1980.—183 с.
- СЕМЕНОВ А. Л. О чем гудели рельсы: Воспоминания ветерана гражд. войны.** — Донецк: Донбас, 1980.—83 с.
- СУХАРЕВ В. В. Рабочий класс социалистической Чехословакии [1948—1960 гг.].** — К.: Вища школа. Изд-во при КГУ, 1980.—175 с.
- Українська РСР. 1979: Корот. стат. довідник.** — К.: Техніка, 1980. — 350 с.
- ФОНЕР Ф. С. Рабочий класс и американская революция.** — М.: Прогресс, 1980.—293 с.
- ШМОРГУН П. М. 1905 рік на Україні.** — К.: Політвидав України, 1980. — 134 с.
- ЮРКОВ И. А. Экономическая политика партии в деревне, 1917—1920.** — М.: Мысль, 1980. — 223 с.
- ЯКУПОВ Н. М. Революция и мир: Солдатские массы против империалистич. войны. 1917 — март 1918 г.** — М.: Мысль, 1980.—244 с.